

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE YIYECEK VE İÇECEK ADLARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME

EMİNE ŞEYMA POLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOÇ. DR. HÜSEYİN YILDIZ

ORDU- 2023

TEZ KABUL SAYFASI

EMİNE ŞEYMA POLAT tarafından hazırlanan “**ESKİ UYGUR TÜRKHESİNDE YİYECEK VE İÇECEK ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME**” başlıklı bu çalışma, 03.04.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Doç.Dr.Abdulkadir Öztürk

İmza

Doç.Dr.Hüseyin YILDIZ

İmza

Doç.Dr.İsa SARI

İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Emine Şeyma POLAT

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE YIYECEK VE İÇECEK ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

EMİNE ŞEYMA POLAT

Beslenme kültürü ilk insanlıktan günümüze kadar sosyokültürel, dini, yaşanılan yerin şartları gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Bu bağlamda Eski Uygurlar çoğu konuda ayrıştığı gibi yeme-içme konusunda da kendinden önceki ve sonraki dönemlerden belirli ölçütlerde farklılaşmıştır. Bu farklılaşmanın sebebi Eski Uygurların gerek yerleşik hayata geçmesiyle gerekse Maniheizm ve Budizm dinlerini benimsemelerinin sonucu olarak değerlendirilmektedir. Eski Uygurların yerleşik hayata geçilmesiyle beraber tarımsal faaliyetler başlamış ve mutfak kültürlerinin içinde özellikle tahıllar geniş yer bulmuştur. Aynı zamanda yeni dinin gerekleri dolayısıyla et yeme kültürleri büyük değişikliklere uğramıştır. Eski Uygurlar her ne kadar mutfaklarında bitkisel besinlere daha sıklıkla yer vermiş olsa da et yemekten tamamen vazgeçmemiştir. Bahsedilen bu sosyokültürel değişimlere yönelik pekçok çalışma yapılmışsa da bu değişimin Eski Uygur metinlerdeki yemek kültürüyle ilgili söz varlığı araştırmaları konusunda yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu çalışmada Eski Uygurcaya ait bütün metinler kaynak olarak esas alınmıştır. Çalışma, Eski Uygurca eserlerde bulunan yiyecekler, içecekler, baharatlar ve tahıllar olmak üzere dört ana başlıkta toplanmakta ve tespit edilen yemek kültürüyle ilgili kelimeler Eski Uygur dönemi metinlerinden alıntılarla örneklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Yemek Kültürü, Söz Varlığı

ABSTRACT

ORDU UNIVERSITY TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

MASTER'S DEGREE

EMİNE ŞEYMA POLAT

Nutrition culture is affected by many factors such as socio-cultural, religious, living conditions from the first humanity to the present day. In this context, the Old Uyghurs differed in certain criteria in terms of eating and drinking, as well as in most of the previous and following periods. The reason for this differentiation is evaluated as a result of the Old Uyghurs' sedentary life and their adoption of Manichaeism and Buddhism religions. With the settled life of the old Uyghurs, agricultural activities started and especially cereals found a wide place in their culinary cultures. At the same time, meat-eating cultures have undergone great changes due to the requirements of the new religion. Although the ancient Uyghurs included more plant foods in their kitchens, they did not completely give up on meat. Although many studies have been conducted on these sociocultural changes, it can be said that this change is insufficient in terms of vocabulary research on food culture in Old Uyghur texts. In this study, all texts belonging to the Old Uyghur language were taken as the basis. The study is collected under four main headings as foods, beverages, spices and cereals found in Old Uyghur works, and the words related to the identified food culture are exemplified with quotations from Old Uyghur period texts.

Key Words: Old Uyghur, eating cultures, vocabulary.

TEŞEKKÜR

Öncelikle yüksek lisans sürecimin ilk aşamasından son aşamasına kadar bilgiye ihtiyacım her anda yanımda olan, süreçteki yanlışları hoşgörüyü karşılayıp bilimle donatan, araştırmanın her aşamasında kaynaklarını, bilgi birikimlerini memnuniyetle paylaşan, öğrenmenin ve öğretmenin hiçbir sınırı olmadığını öğrenmeye vesile olan, bilim için yürüdüğüm bu yolda tüm zorlukları ustalıkla kolaylaştıran saygıdeğer danışmanım Sayın Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ'a teşekkürlerimi borç bilir; saygılarımı sunarım.

Ayrıca hayatımın tümünde olduğu gibi benden desteklerini esirgemeyen kıymetli babam Mikdat Şişman ve sevgili annem Nuran Şişman'a, tez sürecim boyunca beni cesaretlendiren değerli eşim Oğuzcan Polat'a, bu çalışmayı yapmaya ilham olan ablam Melike Şen'e ve kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Emine Şeyma POLAT

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYANI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
TABLolar DİZİNİ	XI
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Amacı	1
1.2. Tezin Kapsamı ve Sınırlılıkları	2
1.3. Eski Türkçe ve Eski Uygurca	2
1.4. Derlem	3
1.5. Gastronomi Kavramı Üzerine.....	7
1.6. Eski Türklerde Yemek Kültürü.....	9
1.7. Türklerde Yemek Kültürü Söz Varlığıyla İlgili Yapılmış Çalışmalar	11
1.8. Veri Toplama ve Veri Çözümleme Yöntemi.....	16
1.9. Araştırma Soruları.....	17
2. VERİLER	19
2.1. Yiyecekler.....	19
2.1.1. Meyveler	19
2.1.2. Sebzeler.....	50
2.1.3. Katı Yemekler	68
2.1.4. Diğer Besinler	95
2.2. İçecekler	110
2.2.1. Alkollü İçecekler.....	110
2.2.2. Alkolsüz İçecekler	118
2.2.3. Sıvı Yemekler	141

2.3. Tahıllar	143
2.4. Baharatlar	169
2.5. İlaçlar	189
2.5.1. Meyveler	189
2.5.2. Sebzeler.....	200
2.5.3. Tahıllar.....	209
2.5.4. Baharatlar.....	216
2.5.5. Sıvılar.....	232
2.5.6. Bitkiler	245
2.5.7. Diğer Besinler	255
2.6. Diğer Veriler	263
3. DEĞERLENDİRMELER VE SONUÇ	266
KAYNAKÇA	278
ÖZGEÇMİŞ	286

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

- AY IV** : Altun Yaruk Sudur IV. Tezginç (Gulcalı,2018)
- AY VII** : Altun Yaruk VII. Kitap (Çetin, 2020)
- AY VIII** : Altun Yaruk VIII. Kitap (Çetin, 2020)
- AY IX** : Altun Yaruk 9. Kitap (Uçar, 2013)
- AY X** : Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Gulcalı, 2021)
- BT II** : Berliner Turfantexte II (Röhrborn, 1971)
- BT XIII** : Berliner Turfantexte XIII (Zieme, 1985)
- BT XVIII** : Berliner Turfantexte XVIII (Zieme, 1996)
- BT XLIII** : Berliner Turfantexte XLIII (Ver, 219)
- BT XLVI** : Berliner Turfantexte XLVI (Moriyasu, 2019)
- BT XXI** : Berliner Turfantexte XXI (Wilkens, 2001)
- BT XXIII** : Berliner Turfantexte XXIII (Zieme, 2005)
- BT XXXIII**:Berliner Turfantexte XXXIII (Oda, 2015)
- DDU** : Eski Uyğurca Din Dışı Metinlerde Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Ayazlı, 2016)
- DK** : Daśakarmapathāvadānamālā (Elmalı, 2016)
- DLT** : Dîvānu Lugāti't Türk (Ercilasun,-Akkoyunlu, 2014)
- DTS** : Drevnetyurkskiy Slovar (Nadalyev, 1969)
- EUT** : Ein Uigurisches Totenbuch (Kara, Zieme, 1978)
- EUTS** : Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 1968)
- EDPT** : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth (Clauson, 1972)
- ET** : Eski Türkçe
- ETMU** : Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra (2019)
- ETY** : Eski Türk Yazıtları (Orkun, 1994)
- ETYS** : Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi (Şirin, 2016)
- F** : Farsça
- GTS** : Güncel Türkçe Sözlük (Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>)
- H. I.** : Zue Heilkunde der Uiguren I (Rachmati 1932a.)
- H. II.** : Zue Heilkunde der Uiguren II (Rachmati 1932b.)
- HA** : Handwörterbuch des Altuigurischen (Wilkens, 2021)
- KB** : Kutadgu Bilig (Eraslan- Sertkaya- Yüce, 1979)

- KP-TA** : Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi (Hamilton, 2020)
- KS** : Karahanlı Türkçesi Sözlüğü (Ünlü, 2013)
- KTÜN** : Köñül Tözin Ukıtıdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi (Yığıtoğlu, 2011)
- Man Erz** : Manichaische Erzähler (Bang, 1931)
- Mait.** : Maitrisimit (Tekin, 20199)
- Neupers** : Yeni Farsça
- OT** : Orta Türkçe
- TT I** : Turkische Turfan-Texte I (Bang- Gabain, 1929)
- TT II** : Turkische Turfan-Texte II (Bang- Gabain 1929)
- TT III** : Turkische Turfan-Texte III (Bang- Gabain 1930)
- TT IV** : Turkische Turfan-Texte IV (Bang- Gabain 1930)
- TT V** : Turkische Turfan-Texte V (Bang- Gabain, 1931)
- TT VI** : Turkische Turfan-Texte VI (Bang- Gabain, 1936)
- TT VII** : Turkische Turfan-Texte VII (Rachmati, 1936)
- TT VIII** : Turkische Turfan-Texte VIII (Gabain, 1954)
- UA** : The Uighur Abhidarmakośabhāṣya (Shogaito, 2014)
- UAY** : Uyğurca Altun Yaruk. Giriş-Metin-Dizin (Kaya, 2021)
- UBT** : A Fragment of Old Uyghur Uṣṇīṣavijayā-nāma-dhāraṇī from the Berlin Turfan Collection (Uzunkaya, 2018)
- UODK** : Uyğur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Ağca, 2019)
- URD** : Uygurskie Rukosipnie Dokumantı Ekspeditsii (Malov, 1952)
- USP** : Uigurische sprachdenkmäler (1932)
- UY** : Unwritten Yarlıy in the Old Uigur Administrative Orders (Dai, 2015)
- VATEC** : Vorislamische alttürkisce Texte
- Xuan IV** : Xuanzang IV. Cilt (Röhrborn, 2022)
- Xuan VIII** : Xuanzang VIII. Cilt (Röhrborn, 1996)
- Xuan X** : Xuanzang X. Cilt (Tezcan, 1975)

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 3.1 Tezde tespit edilen yiyecek adları.....	267
Tablo 3.2 Tezde tespit edilen içecek adları.....	268
Tablo 3.3 Tezde tespit edilen ve ilaç olarak da kullanılan yiyecek içecek adları	268
Tablo 3.4 Eski Uygurcaya diğer dillerden geçen yiyecek içecek adları	270
Tablo 3.5 Eski Uygurcada Geçen Diğer Dillerle İlişkili Yiyecek İçecek Adları.	271
Tablo 3.6 Birden Fazla Biçimi Olan Sözcükler	271
Tablo 3.7 Köktürk ve Karahanlı Dönemlerinde izleri sürülebilen Eski Uygurca yiyecek içecek adları	274

1. GİRİŞ

Mutfak kültürü uygarlıklar için büyük önem taşımaktadır. Bu kültür, geçmişten günümüze kadar farklı medeniyetlerde tanıklanabilmektedir. Eski Türklerde de önemli olan bu kültürün temel işaretleyicisi; metinlerden hareketle tespit edilebilen yeme içme alışkanlıkları, yiyecek malzemeleri (tahıllar, baharatlar vb.) gibi alanlardaki söz varlığıdır.

Eski Türk kültürünün tespit edilmesinde en önemli kaynaklar yazılı metinlerdir. Eski Türk dilinin yazılı metinleri Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı kollarına ayrılarak değerlendirilmektedir. Bu kollar arasında gerek yazı ve alfabe, gerek inanışlar, gerekse yaşam biçimi bakımından farklılık göstermesi yönüyle diğer kollardan ayrılan Eski Uygur Türkçesi sahası; metin varlığı ve söz varlığı açısından da Eski Türkçenin diğer dönemlerine göre daha hacimlidir.

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesi dönemine ait eserlerde yiyecek ve içecek temelinde tespit edilen söz varlığı incelenmiştir. Söz konusu dönemin eserleri incelendiğinde Maniheist Uygurların daha çok dinî içerikli metinlere sahip olması; Budist Uygurların ise daha çok Çince, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe ve Sogdçadan çeviri metinler yoluyla eserler vermesi yeme-içmeyle ilgili söz varlığının belirli sınırlar dâhilinde bulunmasına sebep olmuştur. Yeme-içme için kullanılan malzemenin aynı zamanda tıp biliminde (ör. ilaç yapımı) de kullanılması malzemelerin işlevselliğini göstermesi bakımından da önemlidir. O sebeple çalışmada kelimeler değerlendirilirken bu durum da dikkate alınmıştır.

1.1. Tezin Amacı

Bu araştırmanın amacı Eski Uygurcada yiyecek ve içeceklerle ilgili söz varlığını tespit etmektir. Eski Uygurlar ağırlıklı olarak Maniheizm ve Budizmi tercih ettiği için bu inanç sistemlerinin et yemeyi yasaklamış olması, Uygurların göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesi, yazılı literatüre bu sebeple daha çok önem vermeleri vb. sebepler onların avcılık ve toplayıcılıktan uzaklaşıp tarım hayatına geçişine imkân sağlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde Eski Uygurların yemek kültürünün değiştiği, buna bağlı olarak da yiyecek ve içecek adlarının farklılaştığı görülmektedir. Bu konu bağlamında tarihî Türk lehçelerinde yemek ve mutfak

kültürü konusunda çalışmalar yapılmışsa da Eski Uygur Türkçesinde çalışmaların yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu çalışmayla Eski Uygurların tercih ettiği yiyecek ve içeceklerle ilgili söz varlığı tespit edilerek bu alandaki çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

1.2. Tezin Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu tez çalışmasının kapsamı; meyveler, sebzeler, yemekler, alkollü içecekler, alkolsüz içecekler, tahıllar ve baharatlardır. Bu araştırmada öncelikle Eski Uygurca sözlükler taranmış, sonra da tespit edilen madde başlarına örnek cümle bulmak amacıyla yayınlanan metinler üzerinden taramalar yapılmıştır. Aynı zamanda söz konusu madde başlarının Köktürk ve Karahanlı sahalarında da kullanılıp kullanılmadığının tespiti için bu dönemlerin yazılı kaynaklarına da bakılmıştır. Çalışmanın konusu kapsamında incelenen metinlerde yalnızca yiyecek ve içecek kültürüyle ilgili söz varlığında isim formunda olanlar esas alınmış ve konu dışına çıkılmaması için yemek yapma alanları, yemek pişirme aletleri, yemek pişirme şekilleri, servis ve sunum aletleri ile yemek saklama yöntemlerine ve konuyla alakalı fiillere yer verilmemiştir.

1.3. Eski Türkçe ve Eski Uygurca

Türk dilinin yazılı kaynakları 7. yüzyıldan başlasa da Türklerle ilgili dil verileri M.Ö. III. yüzyıla ait Çin kaynaklarına kadar gidebilmektedir. Türk dilinin yazılı metinlerinden hareketle oluşan dönemlendirme çalışmalarında 7. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasındaki döneme 'Eski Türkçe' adı verilir. Bu dönemle ilgili olarak literatürde farklı görüşlere de rastlanabilmektedir. Caferoğlu, Tekin, Grønbech, Ligeti, Gabain gibi bir kısım araştırmacılar Eski Türkçe terimiyle Köktürkçe ve Eski Uygurca metinleri kastetmekte; Banguoğlu, Ercilasun, Clauson, Erdal gibi araştırmacılar ise Eski Türkçe terimini Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı metinleri için kullanmaktadır. Bu çalışmada Eski Türkçe ile ilgili karşılaştırma yapılan metinler 7. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren dönemi kapsadığı için bu terimle ilgili olarak ikinci görüş benimsenmiştir.

7. yüzyıldan Moğol istilasına kadar olan devri kapsayan Eski Türk yazı dili; üç ayrı kolda, farklı alfabeler ile farklı dinlere mensup metinler oluşturan Eski Türkler tarafından oluşturulmuştur (Banguoğlu, 1964, s. 77-80).

Eski Türk dilinin ilk kolu olan Köktürkçe 7-9. yüzyıl aralığını kapsamakta ve yalnızca Köktürk yazılı metinlerden oluşmaktadır. 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Eski Uygurca döneminde ağırlıklı olarak Mani ve Budist metinler verilmiş olup, bunlar Köktürk, Mani, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani ve Arap harfleriyle yazıya geçirilmiştir. 11. ve 13. yüzyıllar arasını kapsayan Karahanlıca, Eski Türkçenin son dönemi olup Arap ve Uygur harfli metinlerden oluşmaktadır.

Bu çalışmada Eski Türk dilinin ikinci kolu olan Eski Uygurca ele alınarak bu koldan hareketle tüm Uygur metinleri genel hatlarıyla taranmak suretiyle bir derlem oluşturulmuştur.

1.4. Derlem

Bu çalışmada Eski Türk dilinin ikinci kolu olan Eski Uygurca ele alınarak bu koldan hareketle tüm Uygur metinleri genel hatlarıyla taranmak suretiyle 59 eserden oluşan bir derlem meydana getirilmiştir.

Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Arat, R. R., (1991). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerde Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bang, W., Gabain A. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W., Gabain. A. V. (1929). *Türkische Turfan-Texte II Manichaica*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W., Gabain. A. V. (1930). *Türkische Turfan-Texte III Der Große Hymnus auf Mani*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W., Gabain. A. V. (1930). *Türkische Turfan-Texte IV Ein neues Uigurischen Sündenbekenntnis*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W., Gabain, A. V. (1931). *Türkische Turfan-Texte V Aus Buddhistischen Schriften*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W., Gabain, A. V., Rachmati, G. R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le muséon*, (44), 1-36.

Barutçu, F. S. (1987). *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi* (Yayın No.) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Barutçu Özönder, S. F. (1998). *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap Berlin Bilimleri Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin-Çeviri- Açıklamalar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap Berlin Bilimlerindeki Metin Parçaları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dai, M. (2015). *Unwritten Yarliy in the Old Uigur Administrative Orders*. Studies in the Humanities.

Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*. Kesit Yayınları.

Elmalı, M. (2016). *Daśakarmapathāvadānamālā*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. V. (1954). *Türkische Turfan- Texte VIII. Texte In Brāhmischrift*. Akademie Verlag.

Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı- Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. R. (2020). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi*. Korkut E. Birkan İ. (çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kara, G., Zeimne, P. (1977). *Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas, Tiefer Weg von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti, Berliner Turfantexte VIII*. Akademie-Verlag.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş-Metin-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Laut, J. P., Röhrbörn K. (1988). *Der Türkische Buddhismus in der Japanischen Forschung*. Otto Harrassowitz.
- Малов, С., Е. (1952). Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбурга. *записки института востоковедения академии наук ссср здательство академии наук ссс деоинград*.
- Moriyasu, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters From the Eastern Silk Road Berliner Turfantexte XLVI*. Brepols.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimis in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII*. Brepols.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) Suvarnaprabhâsasûtra*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizini.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*. (Doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift Maniheist Uygurların Tövbe Duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özcan, Devrez, C. (2020). *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Köksav Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. Ötüken Yayınları.
- Radloff, V. (1972). *Uigurischr Sprachdenkmäler*. Biblio Verlag.
- Rachmati, G. R. (1932). *Zue Heilkunde der Uiguren I*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.

- Rachmati, G. R. (1932). *Zue Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Rachmati, G.R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII Texte*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Röhrborn, K. (2022). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV*. Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (1996). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine Uigurische Totenmesse*. Akademie-Verlag.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidarmakośabhāṣya*. Harrassowitz-verlag.
- Şen, S. (2019). Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), 1-21.
- Şen, S. (2017). *Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Kesit Yayınları.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Öncü Kitap.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maitrisimit: Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, (Doçentlik Tezi), Ankara.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegziñç*. Dinazor Yayınevi.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler*. Kesit Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. Kesit Yayınları.
- Ver, M. (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire. Berliner Turfantexte XLIII*. Brepols.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren Berliner Turfantexte XIII*. Akademie-Verlag.

Zeimne P., Kara G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch Naropas Lehre In Uigurischer Übersetzung*. Harrasowitz.

Zieme, P. (1996). *Altun Yarug Sudur. Vorworte und das Erste Buch Edition und Übersetzung der Altürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfantexte XVIII. Brepols.

Zieme, P. (2000). *Vimalakirtinirdeśasūtra*, Berliner Turfantexte XX. Brepols.

Zeime, P. (2015). *Magische Texte Des Uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Brepols.

Wilkins, J. (2001). *Die Drei Körper Des Buddha (Trikāya)* Berliner Turfantexte XXI. Brepols.

Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Osaka University Press.

1.5. Gastronomi Kavramı Üzerine

Eski Türklerde yiyecek ve içecekleri konu edinen bu çalışmada *gastronomi* terimine değinmekte fayda vardır. Nitekim Yunanca *gastri* (mide) ile *nomos* (yasa, kurallar) sözcüklerinden meydana gelen gastronomi kavramı, Fransızcada ‘yemeği iyi yeme merakı; sağlığa uygun, iyi düzenlenmiş, hoş ve lezzetli mutfak, yemek düzeni ve sistemi’ anlamlarına gelmektedir (Larousse Gastronomique 1988’den aktaran Çakır 2009; Can vd. 2012).

Farklı bilim dallarıyla olan bağlantısı da dikkate alındığında gastronomi hakkında yapılan tanım denemelerinin sayısal çokluğu şaşırtıcı değildir. (Sarıışık, Özbay, 2015, s. 265). Örneğin, Scarpato (2000), gastronomi kavramını, yiyeceklerin hazırlanması, üretimi ve genel olarak sunumunun yanı sıra pişirme ve yeme özelliklerini de yansıtan mükemmellekle birlikte sürdürülmesi şeklinde tanımlayarak önceki tanım denemelerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Richards (2002), gastronomiyi yemeğin hazırlanması, pişirilmesi, sunumu ve tüketilmesinin bir yansıması olarak açıklarken Kivela ve Crotts (2006), yemek yeme sanatını inceleyen bir disiplin dalı olarak ifade etmektedir. Gillespie ve Cousins (2001), bu kavramı besinlerden daha fazla nasıl zevk alınacağı ve bu zevkin sınırının nasıl aşılması gerektiğini araştıran bir bilim dalı olarak açıklamaktadır. Eren de (2007) içinde barındırdığı tüm sanatsal ve bilimsel unsurlarla yiyecek ve içeceklerin

tarihsel gelişim sürecinden başlayarak tüm özelliklerin ayrıntılı bir biçimde anlaşılması, uygulanması ve geliştirilerek günümüz şartlarına uyarlanması çalışmalarını kapsayan bir bilim dalı olarak tanımlamaktadır. Hatipoğlu'nun tez çalışmasında ise gastronomi için 'belirli bölge ve ülkelerle ilgili, mutfak gelenek ve göreneklerini de içeren, iyi yiyecek yeme bilim ve sanatı' (Hatipoglu 2010) ifadesi kullanılmıştır.

Gastronomiyle ilgili gerek ülkemizde gerekse dünyada yapılmış çalışmalar bulunmaktadır.

Paul Freedman'in 'Yemek Damak Tadının Tarihi' adlı çalışmasında tarihöncesi damak tadının evrimi, Antik Yunan ve Roma dünyasının damak tatları, İmparatorluk Çin'inde damak tadı ve gastronomi, Ortaçağ İslam mutfağının doğuşu, Ortaçağ Avrupa'sında yemek ve damak tadı, Rönesans'tan sonra yemek modaları, 1800'den sonra yemek yenilikleri, 19. ve 20. yüzyıllarda Fransız mutfağı, restoran gelişimi gibi konuları incelemektedir.

Jean-Anthelme Brillat-Savarin 'Lezzetin Fizyolojisi' adlı çalışmasında yemek ve lezzet konularına fizik ve kimya açısından yaklaşım damak tadına bilimsellik katmaktadır.

Deniz Gürsoy 'Gastronomi Tarihi' adlı çalışmasında tarih öncesi çağlardan modern mutfığa kadar geniş bir zaman dilimi içerisinde dinlerin, savaşların, ticaretin ve diğer etkenlerin yiyeceğin ve yeme içme kültürünün seyrini nasıl değiştirdiğini incelemektedir. 'Tarih Süzgecinde Mutfak Kültürümüz' adlı çalışmasında ise Eski Taş Çağı'ndan izler taşıyan çığ köfteden Türklerin İslam'la tanışmadan önce içtiği içkilere, yaşadığımız coğrafyada yemek kültürünün tarihinin derinliklerindeki izleri incelemektedir.

Arif Bilgin 'Osmanlı Saray Mutfağı' adlı çalışmasında 1453-1650 yılları arası Osmanlı İmparatorluğu mutfak kültürü ve Osmanlı sarayı mutfak yönetimi konularını incelemektedir.

Leman Cılızoğlu Eryılmaz 'Yemek Pişirme Temel Metot ve Uygulamalı Beslenme Yemek Görgü Kuralları' adlı çalışmasında Batu kaynaklı pişirme teknikleri ve yemek tarifleri incelenmektedir.

Özge Samancı 'Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yemek Kitapları' (2020) adlı makalesinde 15. yüzyılda yazıldığı bilinen ve Osmanlı dönemine ait ilk

yemek kitabı olan 'Kitabü't-Tabih isimli eserden Cumhuriyet dönemi yemek kitaplarına kadar olan süreci yeme-içme kapsamında incelemektedir.

Bu çalışmada gastronomi alanının çalışma konularından olan yiyecek ve içecekler üzerinde durulacaktır. Ancak tezin veri kısmına geçmeden önce Eski Türklerde yemek kültürü ve bununla ilgili yapılan çalışmalara değinmekte de fayda vardır.

1.6. Eski Türklerde Yemek Kültürü

Eski Türkler, yiyecek ihtiyaçlarının büyük çoğunluğunu ekonomilerinin temeli olan hayvancılıktan sağlamaktaydılar. Özellikle hayvanların etinden yararlanmakta olup kesilen hayvanlarda dikkat ettikleri husus onların erkek olmasıydı. Çünkü bu sayede hayvanların çoğalması engellenmemiş oluyordu. Attan *aygır*, deveden *bugur*, koyundan *koç*, keçiden *erkeç* kesiliyordu. Türkler genelde at ve erkeç etini tercih etmekteydiler. Erkeç etinin önemli olduğunu 'erkeç eti ilaç olur, keçi eti yel olur.' şeklindeki atasözü ifade etmektedir (Sarı, 2017, s. 48).

Türkler, hayvanların yalnızca etinden değil sütünden de yararlanmışlar, elde ettikleri süttten peynir, yoğurt, çökelek, tereyağı, ayran gibi ürünler imal etmişlerdir. Süttten elde edilen yoğurt, Türkler tarafından bulunan ve kemikleri güçlendirmesi açısından oldukça önemli bir besin maddesidir. Aynı zamanda süt ile ilgili Türk mitolojisinde örnekler bulunmakla beraber Şamanların hastalarını pişmiş süt ile tedavi etmesi yine kayda değer bir husustur. Süttten yapılan ve Türkler için milli içecek olarak kabul edilen *kımız* ayrı bir öneme sahiptir. Alkol oranı düşük, kalori oranı yüksek olan kımız, sadece kısırak süttünden yapılmaktaydı (Sarı, 2017, s. 50-51).

Ayrıca süttten elde edilen peynir de yine tulumlara basılarak saklanmakta ve böylece daha uzun süre kullanılmaktaydı. Tuluma basılmayan peynir de gündelik taze olarak tüketilmekteydi. Türkler süttten *kurut* da yapmaktaydılar. Eski Türkler her ne kadar atlı göçebe toplum olarak hayatlarını sürdürmüşlerse de tarım alanları az da olsa bulunmuş ve ithal olarak tarım ürünleri de besin maddesi olarak kullanılmıştır. Bunların başında ekmek yapımında kullanılan buğday gelmektedir (Sarı, 2017, s. 51).

Türk mutfağı geçmişten günümüze gelinceye dek çeşitli evrelerden geçmiştir. Örneğin Orta Asya dönemi, Selçuklu ve Beylikler dönemi, Osmanlı Saray

Mutfağı ve Cumhuriyet dönemi mutfağı olmak üzere çeşitli tarihsel süreçler yaşamıştır (Toygar, 2001, s. 54).

Türkler Neolitik Çağ'da Orta Asya'ya gelmiş ve Ural-Altay dağları arasında bulunan, bozkır özelliğine sahip olan bölgeye yerleşmişlerdir. Atlı göçebe sistemi burada ortaya çıkmış ve geliştirilmiştir (Tekiner ve Keleştimur, 2015, s. 321). Türklerin temel ekonomik kaynakları Orta Asya'da tarih sahnesine çıktıkları zamandan itibaren hayvancılık olmuştur (Toygar, 2001, s. 130).

Türklerin yaşam biçimleri sebebiyle Türk kültürünün ana yiyecek maddelerinin başında süt ve et gelmektedir. Çeşitli hayvansal ürünler Türklerin ana besin maddesi olmakla beraber, et ve süttten üretilmiş her türlü besin maddesini Türklerin icat etmiş olduğu söylenemez (Ögel, 1978, s. 1).

Coğrafi, kültürel ve sosyolojik sebeplerle, Türkler, komşuluk münasebetlerinde buldukları ve iç içe yaşamış oldukları farklı toplumlarla etnolojik anlamda hem etnik vericilik hem de etnik alıcılık yapmışlardır (Türkdoğan, 1997, s. 550). Bu alış-veriş, hiç kuşkusuz yiyecek ve içecek kültürü için de söz konusu olmuştur (Yalvaç, 1987, s. 59).

Kımız ulusal bir Türk içkisi olup özellikle dinî ve özel amaçlı ziyafetlerde tüketilmiştir. Tedavi edici özelliği ve besleyiciliğinden ötürü ilgi gören bir içki olmuştur. Kımız, kısrak sütünden elde edilen beyazımsı bir süt içkisi olarak tanımlanmaktadır (Toygar, 2001, s. 139). Ayrıca bu dönemde kısrak sütü kaynatılarak kaymak, kaymaktan kalanlarla yoğurt, yapılan yoğurttan ise güneşte kurutularak çökelek peyniri elde edilmiştir (Tez, 2012, s. 57). Orta Asya Türkleri sütü yoğurt yapar gibi mayalayarak peynir yapmayı öğrenmişlerdir. Yağ, günümüzdeki gibi süttten veya yoğurttan elde edilmektedir (Toygar, 2001, s. 141). Anılan dönemde Türkler; zafer, doğum, düğün, yabancı elçi ziyaretleri ve ölüm törenlerinde "ziyafet" adı verilen yemekler düzenleyerek, sofraya ve yemek kültürlerini oluşturmuşlardır (Gürsoy, 1995, s. 43).

Eski Uygurlar, Çin ile mücadelelerinde kültürlerini korumaya çalışmışsa da bu mücadele sonucunda tüm kültürlerde görüldüğü gibi yeme-içme konusunda da Çinlilerden etkilenmişlerdir. Eski Türklerde yemek kültürünün neredeyse tamamı avcılık ve hayvancılık dolayısıyla ete dayansa da Eski Uygurların özellikle yerleşik hayata geçmesiyle mutfak kültüründe bazı değişimler olmuştur.

Eski Uygurların; Maniheizm ve Budizm inanış sistemine geçmeleri ve bu dinlerin et yemeyi yasaklaması nedeniyle artık at etini daha az yedikleri tahmin edilebilir. Bu dinlerin at etini tamamen yasaklamasına rağmen Eski Uygurların atlı göçebe ananelerinden vazgeçmeyip at etini yemeye devam etmeleri, bu anlamda Budist olmalarına rağmen et yiyen tek topluluk olmaları açısından dikkat çekicidir (Ögel, 2009, 165).

Hayvancılıkla uğraşan Türklerin, adına *yılka (ilki/ilki)* dedikleri büyük at sürülerine sahip olduklarına ve at etinin Hun, Köktürk, Eski Uygur ve daha başka Türkler tarafından çok sevilip yenildiğine kaynaklarda sıkça rastlanmaktadır (İzgi, 1989, 65). Eski Uygurlarda at eti yeme geleneği olsa da at sürülerini korumak amacıyla koyun eti yemeyi tercih ettikleri de bilinmektedir. Eski Uygur metinlerinden hareketle Eski Uygurların çok önemli törenlerinde at eti yedikleri anlaşılmaktadır.

Eski Uygur yemeklerinin çoğunluğunu hamur, pirinç ve et yemekleri teşkil eder. Sebzeler ancak garnitür olarak az miktarda kullanılmaktadır. Çorbalar, kuşbaşı et, kesme hamur ve az miktarda sebzelerden yapıldığı için, doyurucu ve besleyicidir. Böyle olunca da bu yemeklerin yanında ekmek çoğu zaman tercih edilmemektedir (Batur, 1982, s. 15).

1.7. Türklerde Yemek Kültürü Söz Varlığıyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Türkiye’de Eski Türklerin yemek kültürünü konu edinen söz varlığı üzerine yapılmış araştırmaları Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca üzerine yapılmış çalışmalar olmak üzere değerlendirmek mümkündür.

Köktürkçedeki yiyecek kültürüyle ilgili sözvarlığını ele alan iki makaleye rastlanmıştır. Bunlardan ilki Sami Kılıç tarafından kaleme almış olup ‘İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler’ (2012) başlığını taşımaktadır. Bu makalede Türk bengu taşlarında geçen ve sosyal devletin görevlerinden olan ‘aç olanı doyurmak’ kavramı üzerinde durulmuştur. Ayrıca Eski Uygurların din değiştirmesi ve yerleşik hayata geçmesi sebebiyle yeme içme alışkanlıklarının değişmesine ve bu değişikliklerin metinlere nasıl yansdığına da temas edilmiştir. Diğer bir çalışma ise ‘Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları’ başlıklı (2018) olup Mahmut Tezcan tarafından kaleme alınmıştır. Bu makalede geleneksel Türk içkileri üzerinde durulup kımız, alkollü

içki olarak rakı ve şarap, Göktürklerin buğday ve darıdan yaptıkları begni gibi içecekler üzerinden bilgiler aktarılmıştır. Müstakil bu makalelerden farklı olarak, Hatice Şirin'in *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* adlı çalışmasına bakıldığında ise beslenme kültürüyle ilgili şu kelimelere yer verildiği görülür (2016, s. 332-333): *aş* 'yemek', *azuk* 'yemek, azık', *bal* 'bal (?)', *yämlig* 'yemeği, azığı olan'.

Eski Uygur Türkçesi eserleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Eski Türklerde mutfak kültürü üzerine çalışılmış iki yüksek lisans tezi ve dört makale tespit edilmiştir.

Selma Bekçi tarafından 2002 yılında hazırlanan *Eski Türklerde Yemek Kültürü* adlı yüksek lisans tezi giriş ve yedi ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında yeme içme alışkanlıklarını belirleyen unsurlar ve en eski dönemlerden günümüze kadar ulaşan bu özelliklerin neler olduğu anlatılmaktadır. Birinci bölümde temel geçim kaynağı hayvancılık olan Türklerin hangi hayvanlardan nasıl yararlandıkları, eti pişirme ve saklama yöntemleri incelenmiştir. İkinci bölümde Eski Türklerin yaptıkları ve günümüze kadar ulaşan yemek ve tatlılar tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde Türklerin eskiden olduğu gibi şimdi de sofradan eksik etmedikleri temel besin kaynağı olan ekmek konusuna değinilmiştir. Dördüncü bölümde hayvancılık alanında çok gelişmiş olan Türklerin hayvanın etinden sonra yararlandıkları süt konusu incelenmektedir. Beşinci bölümde Türk yemek kültürü içinde yemekle ayrılmaz bir bütün olan içecekler konusu açıklanmıştır. Altıncı bölümde Türklerin yetiştirdikleri meyve çeşitleri anlatılmaktadır. Yedinci bölümde Türklerde sosyal ilişkileri geliştiren, birlik ve beraberliği artıran yemek verme alanları, bunların yapılış amaçları ve özellikleri anlatılmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise araştırmanın genel değerlendirmesi yapılmaktadır.

Tuerxun Yasheng tarafından 2020 yılında *sunulan Beş Dilli Sözlük ve Sözlük'teki Uygurlara Ait Yemek ve Mutfak Kültürü ile İlgili Söz Varlığı* isimli yüksek lisans tezi giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin konusu ve çalışma yöntemi belirtilmiştir Birinci bölümde öncelikle Beş Dilli Sözlük'ün yazıldığı dönemin dil ve kültür tarihi açısından daha iyi anlaşılması için özellikle Doğu Türkistan'ın Qing sülalesi dönemindeki siyasi ve sosyo-kültürel tarihi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda Qing Hanedanı dönemindeki sözlükçülük faaliyetlerine değinilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Beş Dilli

Sözlük'ün kaynakları, şekil ve muhteva bakımından özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış ve sözlük üzerine yapılan tüm bilimsel çalışmalar kısa tanıtımlarıyla birlikte verilerek eserin Türkoloji araştırmaları için önemi ve değeri değerlendirilmiştir. Tezin üçüncü bölümünde de Beş Dilli Sözlük'te yer alan Uygurca kısımlardan seçilmiş “Yemek ve Mutfak Kültürüne” ait söz varlığının tarihî-karşılaştırmalı dil incelemesi yapılmıştır. Tez çalışmasında incelenen 50'yi aşkın kelimenin bugünkü Modern Uygurcada aynı anlam ve kullanımda yaşadığı tespit edilmiştir. Yapılan kelime incelemelerinde Uygurların mutfak ve yemek kültürüyle ilgili Türkçe kelimeler yanında birçok terimin kökeninin Arapça ve Farsça olduğu anlaşılmış, bir kısım terimlerin Çince'den geçtiği, bir kısmının da kökeninin tam tespit edilemediği görülmüştür.

Furkan Demirgöl, ‘Çadırdan Saraya Türk Mutfağı’ (2018) başlıklı makalesinde Gök Tanrı inancını terk edip Mani dinine geçmeleriyle birlikte Uygurların beslenme alışkanlıklarında birçok değişiklik meydana gelmesi sonucu Uygur kitabelerine yansımaları ve Uygurların yerleşik hayata geçtikleri için beslenmelerinde tarım ürünlerini daha fazla kullanmasından bahsetmiştir. Makalede geçen tarım ürünleri tahıl, karpuz, üzüm, bezelye, bakla, kişniş olarak belirlenmiş olup tahıl üretimine bağlı olarak somun, bazlama ve yufka olmak üzere üç çeşit ekmek tüketiminden de bahsedilmiştir.

Buheliqi Weili tarafından 2021 yılında sunulan *Eski Uygurların Yerleşik Yaşam Kültürüyle İlgili Söz Varlığının Tarihi-Karşılaştırmalı İncelemesi* isimli doktora tezi giriş ve beş ana bölümden oluşmaktadır: ‘Tarihte Uygurlar’ adlı bölümde Uygur adı ve kökeni, Uygurların tarihi, Uygurlarda iktisadi hayat, Uygurlarda dil ve edebiyat, Uygurlarda dini hayat konuları işlenmiştir. ‘Koço Uygurlarında Yerleşik Yaşam ve Şehir Kültürü’ adlı bölümde Türklerde yerleşik yaşam kültürünün gelişimi, Koço Uygurlarında şehir ve yerleşim kültürü, Eski Uygurlarda şehir ve yerleşim yerleri ile ilgili söz varlığı, şehirlerin yöneticileri, Uygur şehirlerindeki mimari unsurlar konuları işlenmiştir. ‘Koço Uygurlarında Konut Kültürü’ adlı bölümde Koço Uygurlarında konut/ev kültürü, Eski Türkçede konut/ev kültürüyle ilgili söz varlığı, Uygur evlerinin mimari özellikleri ve mimari unsurlar, ev ve yaşam alanlarındaki bölümler, ev eşyaları ve yatak takımları konuları işlenmiştir. ‘Koço Uygurlarında Mutfak ve Beslenme Kültürü’ adlı bölümde Türklerde (Uygurlar) mutfak ve beslenme kültürünün gelişimi,

Uygurlarda mutfak ve beslenme kültürü, Eski Uygurlarda yiyecek ve içecekler ad olan genel terimler, mutfak, pişirme aletleri, kaplar, sunum araçları, saklama gereçleri, başlıca besin maddeleri ve yemekler konuları işlenmektedir. ‘Koço Uygurlarında Giyim Kuşam ve Süslenme Kültürü’ adlı bölümde Türklerde giyim kuşam kültürünün gelişimi, Uygurlarda giyim kuşam kültürü, Uygurlarda pamuklu, ipekli kumaş dokumacılığı, dokumacılıkla ilgili söz varlığı, “giysi” için kullanılan genel terimler, kumaş, deri ve kürkler, yünlü kumaşlar, ipekli kumaşlar, deriler, kürkler, giyim kuşam ve süs eşyalarıyla ilgili söz varlığı, giyim kuşam yardımcıları, kıymetli taşlar, takılar, süslenme ile ilgili diğer eşyalar konuları işlenmiştir. 2022 yılında Ötüken Neşriyat yayınları arasında *Eski Uygurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü* adıyla neşredilmiştir.

Eser Saka ‘Uygur Mutfak Kültürü ve Yemekleri’ (2003) başlıklı çalışmasında kımız kelimesinin kökeni, kımız içeceğinin kullanım alanlarından, mutfak gereci olan ‘kap’ kelimesinden ve yemek pişirme alanı olarak görülen ‘aşlık’ kelimesinden bahsetmektedir.

Mazhar Narşap’a ait ‘3.000 Yıldır Ne Yedik Ne İçtik? Eski Türklerde Mutfak Kültürü’ (2016) başlıklı makalede Eski Türklerin mutfak kültürü öğeleri anlatılmaktadır. Eski Türklerin çoğunlukla hayvan temelli tüketimi tercih etse de çorbalar, tatlılar ve yemeklerin yanında kuru meyvelerden yapılan hoşaf ya da çeşitli sebzelerden yapılan turşular ve undan yapılan bazlama, yufka, kete gibi ekmek çeşitlerinin varlığından bahsedilmektedir.

Mustafa Talas’ın ‘Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz’e Göre Türk Yemekleri’ (2018) başlıklı makalesi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Türk yemek adet ve geleneklerinin kültürel temellerini açıklayan “Kültürel Açıdan Türk Yemekleri” adını taşımakta, ikinci bölüm ise Türk kültürü ile ilgili teorik ve uygulamalı araştırmalar yapmış bir bilim adamı olan Mehmet Eröz’ün Türk yemekleri için verdiği örnekleri içeren “Mehmet Eröz’e Göre Türk Yemeklerinden Örnekler” başlığını barındırmaktadır. İlk bölümde beslenme kültürü ile ilgili teorik açıklamaların yanı sıra, Türklerin yemekler ile ilgili kültürü ifade edilmiştir. Sonraki bölümde ise, Türk kültürü ile ilgili teorik ve uygulamalı araştırmalar yapmış bulunan merhum Sosyolog Prof. Dr. Mehmet Eröz’ün verdiği Türk yemekleri ile alâkalı örnekler sunulmuştur.

Eski Türklerde mutfak kültürü üzerine Karahanlı Türkçesi dönemiyle ilgili hazırlanmış bir yüksek lisans tezi ve altı makale tespit edilebilmiştir.

Mehmed Fatih Yılmaz tarafından 2006 yılında sunulan *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü Lûgati't-Türk Mutfak Kültürü* adlı yüksek lisans tezinde Türk kültürünün önemli bir parçası olan mutfak kültürü ve bu kültür dâhilindeki söz varlığı incelenmiştir. Çalışmaya kaynak olarak da Türk dilinin ilk sözlüğü olan Divânü Lûgati't-Türk seçilmiş ve bu eserde geçen mutfak kültürüyle ilgili sözcükler anlambilim yönünden incelenmiştir. Bu çalışmada “Mutfakta Kullanılan Araç ve Gereçler”, “İçkiler”, “Yemekler ve Tatlılar”, “Tahıllar” gibi on üç farklı sınıfta sözcükler sınıflandırılmıştır. Belli bir sınıfa dâhil edilemeyen fakat mutfak kültürüyle doğrudan alakalı sözcükler ise “Mutfak Kültürüyle İlgili Diğer Sözcükler” adıyla bir bölümde toplanmıştır.

Asiye Figen Kalkan ‘Divanü Lûgati’t-Türk’teki Mutfak Gereçleri’ (2017) adlı makalesinde 79 adet mutfak gereğine ilişkin sözcüğü açıklamıştır. Bunların 20’si yiyecek-içecek hazırlamada, 8’i yiyecek-içecek pişirmede, 16’sı yemede-içmede ve 35’i yiyecek-içecek saklamada kullanılan mutfak gereçleridir. Söz konusu gereçlerin 42 adetinin yani %53’ünün günümüz Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde ve ağızlarda aynen kullanıldığı saptanmıştır.

Talip Yıldırım ve Musa Çifci ‘Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Alet Eşya Adları’ (2012) adlı makalesinde Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan 89 adet mutfak eşyasına değinmiştir.

Engin Çetin, ‘Divanü Lûgati’t-Türk’teki Yiyecek-İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri’ (2005) adlı makalesinde Divanü Lûgati’t-Türk’teki 34 adet yiyecek-içecek adı açıklanmış ve 103 adet yiyecek-içecek adını Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla vermiştir.

Günay Kut ‘Mutfağın Günlük Yaşantımızdaki Yeri Dünü-Bugünü’ başlıklı makalesinde Türklerin 9. yüzyılda İslâmiyet’i kabul etmeleriyle birlikte Türk mutfağında İslâm etkileri görülmeye başlaması, Türk Arap kültürlerinin yakınlaşmasına ve mutfak kültürlerinde karşılıklı alışverişlerin olmasına yol açmasıyla birlikte bazı yiyecekler de haram sayılarak tüketilmemeye başlaması anlatmış ve bu etkileşimle alakalı örnekler vermiştir.

Fatih Kaya ve Erdal Akpınar 'Kutadgu Bilig'de Türk Yemek Adabı ve Kültürü' (2017) adlı makalelerinde Kutadgu Bilig'de yemekte nasıl davranılması gerektiği, sofradaki görgü kuralları ve yemek yerken dikkat edilmesi gereken hususlar Ögdülmiş'in ağzından Odgurmış'a öğütler yoluyla anlatılması ve Ögdülmiş'in öğütleri vasıtasıyla Türk sofrada adabının töresi ve görgü kurallarını açıklaması üzerinde durmuştur.

Saadettin Yağmur Gömeç 'Kök Türk Yazıtları ve Divan-ı Lugat-it Türk'te Yiyecek ve İçecek İsimleri' (2016) başlıklı makalesinde Divan-ı Lugat-it Türk'te geçen 15 meyve ismi, 14 sebze ismi, 10 tahıl ismi, kırmızı ve sütün dışında 8 adet içecek belirlendiği söylemektedir.

1.8. Veri Toplama ve Veri Çözümleme Yöntemi

Tez çalışmasında yöntem olarak tarama, analiz, örnekleme ve yorumlama metodları kullanılmıştır. Tez verilerinin oluşmasında ve analizinde sırasıyla şu işlemler takip edilmiştir.

Veri toplama yöntemi

1. Eski Türkçenin söz varlığına yönelik hazırlanan ve kelimelerin Türkiye Türkçesiyle karşılıklarına yer verilen Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışması ile, Jens Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuygurischen* adlı sözlüğü taranmıştır.
2. Eski Türkçenin söz varlığını etimolojik olarak değerlendiren Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish* başlıklı eseri ile V. M. Nadelyaev ve arkadaşlarının hazırladığı *Drevnetyurkskiy Slovar* isimli çalışmaları taranarak 1. maddede bulunan sözcükleriyle karşılaştırılmış; böylece bu dört çalışmadan hareketle sözlüklerde 'Eski Uygur' kaydıyla geçen yeme içme kültürüyle ilgili söz varlığı çıkarılmıştır.
3. Bu dört sözlükten tespit edilen söz varlığının kullanım özelliklerini ortaya koymak için örnek cümle ihtiyacı ortaya çıktığından, öncelikle sözlüklerde işaret edilen metinlere bakılıp cümle örnekleri ve çevirileri tespit edilmiştir.
4. Bu dört sözlükte işaret edilmeyen kelimeler için 59 eserden oluşan bir derlem meydana getirilerek, ilgili kelimeler aranmış ve tespit edilenlerin cümle içi kullanımları çevirileriyle birlikte verilmiştir.

5. Tespit edilen cümle örneklerinde çeviri dili Türkiye Türkçesi ise aynen alınmış, Almanca ve İngilizce ise ilgili kısımlar Türkiye Türkçesine tarafımızdan çevrilmeye çalışılmıştır. Çevirisi olmayan ancak cümle örneği bulunan metinlerde ise Türkiye Türkçesi çevirisi tarafımızdan oluşturulmaya çalışılmıştır.

Veri çözümleme yöntemi

6. Sözlüklerden ve derlemeden hareketle tespit edilen verilerle ilgili analiz ve yorumlamalar, ilgili kelimenin geçtiği yerde ayrıca yapılmıştır. Bu analiz ve yorumlarda öncelikle kelimelerin cümle içi kullanımlarından hareket edilmiştir.
7. Veriler çözümlenirken dönem kaynakları temel olarak kullanılmış, dikkate değer hususlar analiz ve yorum kısımlarına ilave edilmiştir.
8. İlgili kelimelerin Eski Uygur dönemi öncesi ve sonrası kullanımı da araştırılarak Köktürk ve Karahanlı dönemlerinin kaynaklarına bakılarak karşılaştırmalar yapılmıştır. Böylelikle kelimelerin kullanım bakımından tarihî ve coğrafi sürekliliği ortaya konmaya çalışılmıştır.
9. Kelimelerin varlığı sözlükler aracılığıyla tespit edilen ancak cümle örneklerine derlemede rastlanamayan veriler için sözlüklerden hareketle analiz ve yorumlarda bulunulmuştur.
10. Kelimelerin kökenine ve sınıflandırılmasına yönelik daha genel analiz ve yorumlara ise tezin üçüncü bölümünde yer verilmiştir. Clauson, Eren, Gülensoy ve Stachowski'nin etimolojik sözlüklerindeki veriler de ilgili kısımlarda ayrıca ele alınmıştır.

1.9. Araştırma Soruları

Bu çalışmanın çıkış noktası Eski Uygurların yiyecek ve içecek söz varlığını ortaya koymaktır. Ancak bunun için bazı araştırma sorularını belirlemek gerekmektedir:

- Eski Uygurlar hangi yiyecekleri tüketmişlerdir?
- Eski Uygurların tercih ettiği içecekler nelerdir? Bunlar alkollü ve alkolsüz içecekler olarak gruplandırılabilir mi?
- Eski Uygurların yiyecek ve içeceklerinden beslenme dışında kullanılanlar var mıdır? Sözelimi ilaç olarak kullanılan besin maddelerine rastlanmakta mıdır?

- Eski Uygur metinlerinde hangi meyve ve sebzeler geçmektedir?
- Eski Uygurların kullandığı baharatlar ve tahıllar nelerdir?

Bu tezde yukarıdaki araştırma sorularına cevaplar aranmış ve elde edilen verilerden hareketle analiz ve yorum kısımları aracılığıyla tezin üçüncü bölümünde yer alan sonuçlara ulaşılmıştır.

2. VERİLER

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında 159 madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarının bazıları birden fazla kategoride yer alabilmektedir. 159 madde başı ana hatlarıyla altı kategoride gruplandırılabilir. Kategorilerin veri sayılarına göre dağılımı şu şekildedir:

- Yiyecekler (92 veri)
- İçecekler (20 veri)
- Tahıllar (20 veri)
- Baharatlar (12 veri)
- İlaçlar (73 veri)
- Diğer Veriler (3 veri)

2.1. Yiyecekler

Türkçede ‘yiycek’ kavramı Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *isim* Yenmeye elverişli olan her şey, 2. *sıfat* Yenebilen (GTS)’ şeklinde tanımlanmakla beraber, bu tezde *yiycek* kavramıyla ilgili olarak meyveler (*elma, erik vb.*), sebzeler (*patlıcan, soğan vb.*), yemekler (*pilav, makarna vb.*) ve bu üç kategoriye girmeyen diğer besinler (*bal, yoğurt vb.*) kastedilmektedir.

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük (EDPT, HA, DTS, EUTS) ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında yiyecekler ile ilgili 93 madde başı tespit edilmiş olup, bu veriler dört alt başlıkta kategorize edilebilmektedir:

- Yiyecekler (92 veri)
 - o Meyveler (29 veri)
 - o Sebzeler (19 veri)
 - o Katı Yemekler (32 veri)
 - o Diğer besinler (12 veri)

2.1.1. Meyveler

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *isim* Bitkilerde çiçeğin döllenmesinden sonra yumurtalığın gelişmesiyle oluşan tohumları taşıyan, genellikle yenebilen organ, yemiş, 2. *isim, mecaz* Ürün, sonuç, kâr.’ şeklinde tanımlanan *meyve* kavramıyla ilgili bu tezde 29 veri bulunmaktadır.

2.1.1.1. alımla~alima ‘elma’ (<?)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Red_Apple.jpg

alımla (vermutlich ein Lehnwort) Apfel || (<?) elma (s./bk. Mo. *alımla*, *alim-a*) HA 29; *alımlalıg* Apfel- || elma- HA 29; *alma* ‘apple’ EDPT 146 ▪ *alımla söğüt* Apfelbaum || elma ağacı HA 29; *alımla tatağl(a)g* mit Apfelmgeschmack || elma tatlı HA 29; *alımlalıg içgü* Apfeltrank || elma içeceği HA 29; *alımla* ‘Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma (*Malus sylvestris*) 77/61, 81/71, 184/157, 421/330, 453/355, 564/464- *alma* DLT 548 (Şekil2.1).

[UY 68-72/ 1-7] ...[oɣul?-n]ung qoyn yil čxšpt ay toquz yangıqa y(u)rđ(?) qurɣu ɳniyäl ilči alyli kälmiš üç küri čubayan üç k(ü)[ri] üzüm üç küri **alima** talqan-i on iki qalča tušab []-ta munča-ta/lükčüng -kä tägir bir küri čubayan bir küri [] quruɣ üzüm [bir k]üri ali(m)[a tal]qan-i tört qalča tušab-ta kärsin yalın olar [küri] čubayan bilä bütürüp [bi]rzün... ‘Koyun yılı on ikinci ayın dokuzuncu gününde yurt kuracak Daniyäl Elçi’nin almak için geldiği üç küri hünnap, üç küri üzüm, üç küri elma kavutu, on iki boynuz hokka, pekmez [...] bunlardan Lükçünj’e kalan için bir küri hünnap bir küri [...] kuru üzüm, bir küri elma kavutu, dört boynuz hokka ve pekmez Kärsin, Yalın, onlar [...] küri hünnap ile hazırlayıp versin.

[Tezcan, 1975: 326-331] ...**alımla** söğüt basa bo *alımla söğüt-nüng xu-a-sı ba/... ävn yüpini yürüngi är// kü näng adın xu-a çäçäk-lär-ning täg ärmäz...* ‘Elma ağacı ondan sonra bu elma ağacının çiçeği, tane, kırmızısı, beyazı... asla başka çiçeklerinki gibi değildi.

Kelime, Eski Uygurcadan tanıklanan örneklerde “sayı adı + *küri*” kalıbıyla birlikte kullanılmıştır: *üç küri alıma*, *bir küri alıma* vb. Eski Uygurcadaki *küri* sözcüğü HA’da “ölçek; ein Hohlmaß (für Getreide; zehn küri = *ein šik*) || (tahıl için) *bir hacim ölçüsü* (on küri = *bir šik*) (s./bk. Mo. *küri*)” anlamında kullanılmaktadır

(Wilkins, 2021, s. 444). Sözcük, Moğolca *alimla*, *alim-a* ile ortaklık göstermekle birlikte; sözcüğün köken itibarıyla hangi dile ait olduğu konusunda tartışmalar vardır.

Eski Uygur ve Karahanlı metinlerinde geçen kelimeyi Gülensoy, Türkçe kökenli kabul etmekte ve kelimeyle ilgili Eski Türkçe ve Orta Türkçe *alma* ~ *almıla* biçimlerini göstererek < **al+mıla* etimolojisini yapmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 67) . Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (EDPT 146). Bu konuda müstakil bir makale kaleme alan Sertkaya¹ sözcüğün kökeniyle ilgili yapılan yorumları dile getirmiştir (Sertkaya, 2014, s. 63-66) Ayrıca sözcük DLT’de *alimla* ‘Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma’, KS’de ise *almıla* ‘elma krş. *alma*’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.1.2. *amrasti~çmrasti* ‘mango meyvesinin çekirdeği’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mango_kernels.JPG

amrasti~çmrasti < Skt. *āmrāsthī* Kern der Mango-Frucht || mango meyvesinin çekirdeği HA 45; *çmrasti* † → *amrasti* HA 236 (Şekil 2.1).

[H II V 99-104] ...şbara lotur bat *çmrasti* tripal bu ikinti tıdığ [ot]..
b[a]d bu üçünç tıdığ ot kız-ıl kntir çeçeki katpani bu tö[r]tünç tıdığ ot
bu tört türlüğ tıdığ otlarağ öngi öngi ... birle içürser sökmekig tıdar...
‘Şbara lotur bat mango meyvesi çekirdeği. Bu ikinci (ishal durdurucu)

¹Gerek *alimla*, gerek *almıla* şeklinin köken olarak Hint-Avrupa dillerinden Türkçeye ödünç kelime olarak girdiğini iddia edenler şu açıklamaları yapmışlardır: Bernhard Munkacsi kelimenin Hint-Avrupa kökenli olduğunu ve Sanskrit *amlā-* ‘sauer [ekşi]’ şeklinden geldiğini söylemiştir. Aulis J. Joki ise kelimenin farazi bir Hint-Avrupa kökü olan **ablina*’dan Türkçeye **almna* şeklinde geçtiğini, oradan da *-n-* > *-l-* assimilasyonu ile *alimla* şeklini aldığı düşünüyor. M. Erdal Hint-Avrupa’da **mal-* (Greek ve Latin) ve **abel-* (Slavic, Baltic, Germanic, Celtic, Dasian ve Thrasian) şeklinde iki yıldızlı kelime kökü zikreder. Bu köklerden *abel-n-* şeklinde türetilen kelimenin önce geniz seslerinin benzeşmesi (nazal assimilasyon) ile **amal-n-* şeklini aldığı, sonra bu şeklin de *m ~ l* seslerinin metatez ile değişmesi ile **alam-n-* şeklinde değiştiğini, bu son şeklin yine *n ~ l* assimilasyonu ile *alimla-* şeklinde geliştiğini ve buradan da *alimla* şeklinin doğduğunu anlatır.

ilaçtır. Cissampelos pareira bu üçüncü ilaçtır. Kızıll kendir çiçeği ve katpani, bu dördüncü (ishal durdurucu) ilaçtır. Değişik ishal durdurucu ilaçlar birer birer bir arada içilirse ishali durdurur.

Sözcük, Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiş olup tanıklanan sözlükte *amrasti* olarak verilse de örneklendiği eserde *çmrasti* olarak verildiği görülmektedir. Bu farklılık H II metninin 1932 yılında neşredilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. 1970 yılından sonra yapılan çalışmalarda bu tür okuma yanlışlıkları düzeltilmiştir. Nitekim sonraki dönemlerde yapılan çalışmalardan biri olarak HA'da da bu okuma düzeltilmiş olmalıdır (bkz. HA 236). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.1.1.

2.1.1.3. ardiç~artuč 'ardiç; ardiç ağacı'

https://tr.wikipedia.org/wiki/Adi_ard%C4%B1%C3%A7

artuč Wacholder-, Wacholderbaum || ardiç; ardiç ağacı *artuč söğüt* Wacholderbaum || ardiç ağacı *artuč uruğı* Wacholderbeeren (Äquivalent von Skt. *padmaka*) || ardiç meyvesi, ardiç yemişi (Skt. *padmaka*'nın eş değeri) HA 68; *artuç* 'ardiç' EUTS 21; *artuç* 'the juniper tree' EDPT 204; *artuč* 'можжевельник' DTS 57; *artuç* 'ardiç' (*Juniperus communis*) 60/46, 189/162 DLT 558

[H II III 177] ... *kürüç ptpdi artuč uruğı kanati*... Kimyon, biber, ardiç, her bir yiyeceğin tanesi, tohumu.'

Sözcük, Sanskritçe *padmaka* ile aynı kavram alanına sahiptir; ancak kaynaklara bakıldığında sözcüğün kökeni hakkındaki farklı görüşlerin olduğu anlaşılmaktadır. Eski Uygur ve Karahanlı metinlerinde geçen kelimeyi Stachowski Farsça (?) ve Türkçe kökenli kelimelerle ²ilişkilendirirken; Eren,

² 'Wacholder (Juniperus)' = az.liter. *ardyž* id. ~ dial. *ardyš* 'Fichte' = mtü. *artuč*, tuw. *artyš*, uig. *a(r)daš* 'Wacholder' (? > pers. *ardaž* 'Wacholder') < **artyuč* < gtü. **aryt* > *ardiç* 63 armağan ttü.

kelime hakkında oldukça uzun açıklamalar yapmakta ve kelimenin kökeniyle ilgili Moğolca, Farsça gibi görüşlere de yer vermektedir³. Gülensoy ise kelimeyi Türkçe kökenli düşünmekle birlikte, kelimenin Moğolca olma ihtimalini de yabana atmaz⁴. Clauson'un etimolojik sözlüğünde kökeni hakkında bilgi

arut 'reinigen', s.u. (TMEN II 28 s.v. *arča*; ÈSTJa I 173; Menges 1989: 227, 229; Ščerbak 1997: 99). – Vgl. arı I (Stachowski, 2019, s. 62-63)

³ *ardıç* 'güzel kokulu yapraklarını kışın da dökmeyen, yuvarlak kara yemişleri ilâç olarak kullanılan bir ağaççık (Juniperus)'. Ağızlarda arçıt olarak da geçer. Bu biçimin göçüşme (mötathese) sonunda olduğu açıktır. ~ Az *ardıç*. - TatK *artuş*. - Bşk *artuş*. - Tel *artuş*. - YUyg *ardaç*. - Türkî *artış* 'Juniperus excelsa'. - Tuv *artuş*. - Çuv urtâş. Eski Türkçeden başlayarak geçer. Orta Türkçede *artuç* biçimi kullanılır. Çağdaş diyalektlerde ardıç yerine arça biçiminin yaygın olarak kullanıldığı göze çarpar: Tkm arça. - Kzk arşa. - Kklp arşa. - Krg arça. - Özb arça. - Alt arçm. - Kuğ arcın (~ arcan). - Yak arçı 'das Beräuchem (um böse Geister zu verjagen); Gegenstand (Birkenrinde u. ähnl.), mit dem man beräuchert'. Bütün bu biçimlerin Moğolcadan geçtiği anlaşılıyor (Kaluzynski: ME 24). Tacikce *arça* biçimi Özbekçe bir alıntıdır (Doerfer: TLT 26). Farsça *ardic* 'juniper' Türkçeden alınmıştır (Doerfer: TMEN 448). Egorov (ES 276) *ardıç*'ı Farsça *ardac* biçimiyle karşılaştırmıştır. Daha sonra Sevortyan (ESTJa 1974, 173-174) da ardıç'ı Farsça *ardic*. *ardac* biçimleriyle karşılaştırmıştır. Ancak, Vullers'in, *ardic*'in İnanca kökenli bir söz olduğuna kuşku ile baktığını da saklamamıştır. Sevortyan, Budagov'un *ardıç*'ı Farsçadan getirdiğini de bildirmiştir. Bk. Sevortyan : Yudahin Arm (2) 33, 36. Dmitrieva (ST 2, 1975, 23) da Farsçadan alındığını dile getirmiştir. Yayınlarda *ardıç*'u Moğolcadan geldiği de ara sıra seslendirilmiştir. Ramstedt (JSFOu 28:21; KWb 15 a) *arça*'nın **ari-* 'reinigen' kökünden geldiğini yazmış, Moğolca *ariğün* 'rein' yanında Türkçe (Tatarca) *artış* ve Kazakça arşa biçimlerini de saymıştır. Onun bu tezini Brockelmann (OGM 24. § a) benimsemiş, *artuç*'a 'Reinigungsmittel' olarak Türkçe -ç ekiyle yapılmış bir türev olarak değerlendirmiştir. Doerfer (TMEN 448) Ramstedt'in tezini doğrulayan birtakım Moğol halk geleneklerinden söz etmişse de, bu teze karşı çıkmıştır. Ona göre, *ari-* 'reinigen' kökünden yola çıkıldığında arça, artuç vb. biçimlerine varılamaz. Türkçede fiil köklerinden isim türevleri yapımında kullanılan -ça ekinin geçmediğini belirten Doerfer, Türkçe art- kökünden yola çıkılarak artuç 'das wuchernde Gewächs' türevinin elde edilebileceğini ortaya koymuştur. Ona göre, *artuçak küçültmesi yoluyla artuçak > (orta hece düşmesiyle) artçak > arçak biçimi ortaya çıkmıştır. Arça biçimi arçak'tan kalan yeni bir türevdir. Halk geleneğinde belli bir rol oynamış olan bu sözün tabulaştırılması da doğaldır. O açıdan artuç'tan ses kurallarına uyan değişiklikler beklenemez. Paralel biçimlerin çokluğu bu teze tanık olarak gösterilebilir. Ancak, *arça*'nın Türk diyalektlerinde ilk olarak Moğol çağından sonra geçtiği de göz ardı edilemez. Buna göre, bu sözün köken bakımından Moğolca olması da olanaksız değildir. Buna karşılık artuç (> ardıç) Türkçe bir türevdir. Doerfer'e göre, *arça*'nın *artuç* ile birleştirilip birleştirilemeyeceği açık bir sorun olarak kalıyor. Çağdaş Türk diyalektlerinde yaşayan arça biçimine gelince: Sevortyan'a göre (ESTJa 1974, 182-183), *arça* biçimi 'bir tür servi' olarak kullanılan ard kökünden -ça ekiyle kurulmuş bir türevdir. Sevortyan Ramstedt' in, Brockelmann'in, Räsänen'in ve Doerfer'in arça (ve ardıç) biçimlerine ilişkin açıklamalarını da özet olarak vermiştir. Son olarak, arpa'nın Moğol diyalektlerinde yaygın olarak geçtiğini de sözlendirmiştir. Türkçe *ardıç* Rusçaya ardyi ve artys olarak, arça ise *arca* ve *arsan* olarak geçmiştir (Vasm er: REW). Yaşayan diyalektlerde kullanılan *arça*'nın Moğolcadan kalma bir alıntı olduğu yolundaki sav bilimsel yayınlarda büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Anadolu ağzlarında ardıç yanında *andız* (~ *anduz*) adı da geçer. Ağızların bir bölümünde (özellikle Akdeniz ağzlarında) *andız* 'servi (ağacı)' anlamını da almıştır. Kıbrıs ağzında da *andız* 'servi ağacı' olarak geçer. Ligeti: AOH 19:131; KSİNA 83 : 7-8 (krş. Moğ arsid), Sinor.AOH 36: 494; Katzyrski: ME 24 ; Doerfer : TLT 26 ; UAJb N.F. 1 : 136 ; Rassadin: Zaimstvovaniya 51; Räsänen: V 24 b; 28 a; Clauson: ED 204; Menges: Poppe Arm (2) 230-237; Dmitrieva: ST 2, 1975, 23; Sevortyan : fcSTJa 1974, 173-174 ; 182-183; Monchi-zadeh : Xurasan 396 ; Eren : TD 1992/2 : 192-193. Bk. Şçerb ak : JaS 98/24 (Eren, 1999, s. 15-16).

⁴ 'Bir tür ağaç' (Uyg.; Alt.Gr. 295 b;DLT) ~*artuç* (Arat, ETŞ, 337, n.8) < art-(I)ç An.ağl.: *arduç*, *ardunç* (DS.I,307); *ardışlih*, *ardoşluk* (Erz. EİA., 26); *ardiuc* (Keban-EI./DAO, 46)'ARDÜ(/I/Q)[İV]Ç(/Ş)~ *artuş* (Tel., Soy), *artış* (DTü.), *arduç* (Çağ.), *urdeş* (Çuv.)~Moğ. (KWb. 15) *arça* (>Tü.arça) Tü.> Fars, *ardic* (Doerfer: TMEN 448) Doerfer (TMEN 448): < art-

verilmeyen kelime DLT’de *artuç* ‘ardıç’, KS’de ise *artuç* ‘ardıç’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.2.

2.1.1.4. badam ‘badem’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Green_almonds.jpg

badam < Neupers. *bādām* Mandel ‘badem’ HA 135

[BT XLVI 08-12] ...*Yänä söz buyan qay-a-tin bägät-lär-kä on bir qapçuk badam bir çabiläki on biş qar-q qudruq on tört suin bitigü kädä iki qapçuk viuki (?) idtim ärti buyan qay-a sormış kimpao-tin tiläp alyil...* ‘Yine söz Bugan Kağan’dan soylulara mesaj: ‘On bir küçük çanta badem, bir zıhlı at, on dört yaprak imparatorluk yazmak için kağıt gönderdim ve ili küçük torba viuki (?) Bugan Kağan’a gönderilmesini talep etti.’

HA 135’teki bilgiye göre kelime Eski Uygurcaya Yeni Farsçadan geçmiştir. Stachowski⁵ ve Eren’de de kelime Farsça kökenli olarak gösterilir. Ayrıca Eren’deki açıklamalarda kelimenin *-d-> -y-* değişikliğine uğradığı *bayam* ve *payam* biçimlerine de temas edilmektedir⁶.

uç[*artu-çak > arUçak> artçak> arçak](> *arça*)Eren (TDES, 15-16): Tü *artuç* > *ar-dıç*[‘< Moğ. olması da olanaksız değildir.’ diye yazar.] (Gülensoy, 2007, s. 74-75)

⁵ biol. ‘Mandel (*Amygdalus communis* L.)’ < pers. *bādām* id. (Pomorska 1995c: 94; Eren 1999a: 32) (Stachowski, 2019, 73).

⁶ Yurdumuzda yetişen bir ağaç (*Amygdalus communis*)’. Kıbrıs ağzında *padem* biçimi kullanılır. Yerel ağızlarda *payam* olarak da geçer. ~ Tkm *bādām*. - Krg *badam*. - Nog *badam*. - KKlp *badam*. - Kzk *badam*. - Sart *badam*. - TatK *badam*. Eski Kıpçakçada *bayam* olarak geçer. < Far *bādām* ‘an almond’. Kıpçakçada *-d-*’lerin *-y-* ’ye çevrildiğini biliyoruz. Yabancı dillerden kalma alıntılarda bile *-d-> -y-* değişmesine tanık oluyoruz. O açıdan Farsça *bādām* ’daki *-d-*’nin Kıpçakçada *-y-*’ye çevrilmesi normaldir (bk. Pritsak: PhTF 1 : 78; Doerfer: TMEN 838). Kıpçakçada olduğu gibi, Oğuzcada da *-d-*’ nin *-y-*’ye çevrildiğini biliyoruz. Buna göre, Anadolu ağızlarında gördüğümüz *payam* biçimi de *-d-> -y-* gelişmesi sonunda ortaya çıkmış normal bir biçimdir. Bu biçimin Türkçede eski bir geçmişe çıktığı anlaşılıyor. Buna karşılık badem biçiminin *-d-> -y-* olayının

2.1.1.5. bimba ‘kırmızı meyve, kırmızı yemiş’

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Alaska_wild_berries.jpg

bimba < Skt. *bimba* rote Frucht, die reife Frucht der Scharlachranke (Momordia monadelpha Roxb.) || kırmızı meyve, kırmızı yemiş. HA 176

[AY IX 69] ...yüüzlüg tegirmingiz yaltrıyur ay tengri tilgeni teg eriningiz kızılı yaltrıyur **bimba** atlıg yemiş teg... ‘Yüz yuvarlağınız ay tanrı tekerleği gibi parlak. Dudağınızın kırmızılığı bimba adlı meyve gibi parlak.’

Sözcük örneklendiği metinde rengi bakımından benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçen sözcük yalnızca söz konusu dönemde kullanılmış olup kendinden önceki ve sonraki dönemler olan Köktürk ve Karahanlı Türkçesinde izine rastlanmamaktadır.

2.1.1.6. çupagan~çupag(a)n~çubagan ‘hünnap’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Jujube>

sona ermesinden sonra alındığı açıklık kazanıyor. Başka bir deyişle, payam yanında badem daha yeni bir alıntıdır. O açıdan badem ve payam biçimleri açık bir doublet örneği olarak değerlendirilebilir. Bk. Eren : TD 1995/2 : 731-736. Türkçeden Bulgarca (badem), Sırpça (badem) gibi dillere de geçmiştir (BER 1 : 25; Skok : EtRj 1 : 87) (Eren, 1999, s. 32).

čupagan~čupag(a)n~čubayan ‘hünnap’ Brustbeere, Jujube (*Zizyphus vulgaris*) (auch Äquivalent von Skt. *kola*) || *çığde*, *hünnap* (*Zizyphus vulgaris*) (Skt. *kola*’nın da eş değeri) (s./bk. DLT *čibikan*, Mo. *čibayan*, *čibuyan*, MMo. *čibuqan*) *čupagan ävini* Zizyphus-Korn || *hünnap tanesi* HA 241; *çıbıka:n* ‘a jujube fruit, *Zizyphus vulgaris* ‘; hence metaph. ‘an inflamed boil or ulcer’ EDPT 396; *çubakan* Innap ‘zizyphus’ EUTS 44; *čubaqan* ‘вот. унаби’ DTS 156

[UY 68-72/ 1-7] ...[oɣul?-n]ung qoyn yıl čxšpt ay toquz yangıqa y(u)rđ(?) qurıy tñiyäl ilči alyli kälmiš üç küri čubayan üç k(ü)[ri] üzüm üç küri alıma talqan-i on iki qalča tušab[]-ta munča\-ta/lükčüng -kä tägir bir küri **čubayan** bir küri [] quruy üzüm [bir k]üri ali(m)[a tal]qan-i tört qalča tušab-ta kärsin yalın olar [küri] **čubayan** bilä bütürüp [bi]rzün... ‘Koyun yılı on ikinci ayın dokuzuncu gününde yurt kuracak Daniyäl Elçi’nin almak için geldiği üç küri hünnap, üç küri üzüm, üç küri elma kavutu, on iki boynuz hokka, pekmez [...] bunlardan Lükçüñ’e kalan için bir küri hünnap bir küri [...] kuru üzüm, bir küri elma kavutu, dört boynuz hokka ve pekmez Kärsin, Yalın, onlar [...] küri hünnap ile hazırlayıp versin.

Clauson sözcüğü *çıbıkan* kelimesiyle ilişkilendirerek kelimenin orta hecesindeki -*k*- sesinin tonlulararak değiştiğini ve zamanla *çıban* gibi kelimelerin bu sebeple oluştuğunu dile getirmektedir (Clauson, 1972, s. 396). Kelime bu biçimiyle Gülensoy⁷’da yer almamakta, ancak *çıban* kelimesine bu çalışmalarda yer verilmektedir. Kelime, Eski Uygurcadan tanıklanan örnekte “sayı adı + *küri*” kalıbıyla birlikte kullanılmıştır: *bir küri čubayan*. Eski Uygurcadaki *küri* sözcüğü HA’da “ölçek; ein Hohlmaß (für Getreide; zehn küri = *ein šık*) || (tahıl için) *bir hacim ölçüsü* (on küri = *bir šık*) (s./bk. Mo. *küri*)” anlamında kullanılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 444).

2.1.1.7. çüşüm ‘dut’

⁷ ‘Çıban, yara’ *çıban* < **çipgan* (T. Tekin)~ *çıban* (Trkm.) *çıykan* (Kırg.) *çıykan* (Alt.)~ Moğ. *çigikan* < **çivikan*, **çıpıkan* (Gülensoy, 2007, s.234).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Mulberry_1.jpg

čüšüm~çüşüm ‘dut’ < Chin. chu ren ~ chu shen (Spätmittelchin. tr^hyǎ’ şhim’) Maulbeere || dut *čüšüm sögüt* Maulbeerbaum || dut ağacı HA 242; *çüşüm* ‘mulberry’ EDPT 431; *çüsüm* ‘sögüt’le. Bir ağaç türü’ EUTS 44; *čüšüm* ‘шелковица, тутовник’ DTS 158

[H I XX 190-191] ...*ana ödür-ke em it burun-ning kaşık-ı bir bakır çüsüm sögüt-ning yürüng kaşık-ı bir bakır buda tübi...* ‘İshale karşı ilaç: Bir bakır kuşburnu kabuğu, bir bakır dut ağacının beyaz kabuğu, bir bakır meyan kökü...’

[H I IX 83-84] ...*kan ödkek çüsüm kuruğ üşüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur...* ‘Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 431). Wilkens’in sözlüğünde ise kelime Çince kökenli olarak gösterilmiştir. Eski Uygurcadaki *bakır* sözcüğü HA’da *bakır* ein Maß (Gewichtseinheit) ‘ağırlık birimi’ (Wilkens, 2021, s. 139).

2.1.1.8. erik ‘erik, kayısı; meyve ağacı’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shiny_plum.jpg

ärük~erük Pflaume, Aprikose || erik, kayısı; Obstbaum || meyve ağacı HA 121; *erik* ‘1. быстрый, стремительный, II мягкий, плавкий, III отсыревший’ DTS 178; *ärük* ‘erik’ EUTS 76; *erük* ‘generic term for ‘stone fruit’, the particular variety being indicated by a qualifying Adj. S.i.a.m.l.g; EDPT 222 ▪ *ärük ıgaç* Pflaumenbaum, Aprikosenbaum || erik ağacı, kayısı ağacı; Pflaumenholz || erik odunu’ HA 121; *erük* ‘şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı 47/33, 160 / 139, 407/318 → *kara erük, sarıg erük, tülüg erük* DLT 644

[H I IV 37-39] ...*qayu tisi-ning qayuq-i tuğusar tülük ärükniüng qasıq-ın alıp qaşanıy yol-ınga uryu ol bat qaşanur...* ‘Bir kadın idrarını yapmakta zorlanırsa erik kabuğu alınıp vaninaja soksun idrar yapmak kolaylaşır.

[H I XI 101-102] ...*sarıg erük uruğ-ı soğup bor sirke-si birle ağız-ta tudsar soner...* ‘Erik dövülür ve üzüm sirkesi ile ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer.’

Clauson, *erük* ‘a generic term for ‘stone fruit’ açıklamasını vermektedir. Clauson’un bildirdiğine göre sözcük kuzeydoğu Türk dilleri hariç, diğer Türk lehçelerinde -ö/-ü ünlüsüyle tespit edilir. Ayrıca sözcük Rusçaya *uryuk* şeklinde geçer. Doerfer’in TMEN kısaltmasıyla verilen çalışmasında *erük* sözcüğünün Türkçeden Moğolcaya ve Bulgarcaya geçtiği belirtilir (Clauson, 1972, s. 222). Gülensoy⁸ ve Stachowski⁹ kelimenin *er-* fiiliyle ilişkisini gündeme getirirken, Eren¹⁰ daha çok diğer dillerdeki kullanımlarını vermektedir. Kelime Karahanlı Türkçesinde de kullanılmakta; DLT’de ve KS’de erük ‘şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı’ açıklamayla bulunmaktadır. Tülüg erük kelimesi için

⁸ ‘Şeftali, kayısı, erik gibi meyvelerin genel adı’ < er-(ü)k (Gülensoy, 1999, s. 337).

⁹ biol. ‘Pflaume (Prunus domestica)’ = gag. i *erik* id. = trkm. *erik* ‘Aprikose’, usb. dial. *erik* id., kirg. *örük* id., uig. *ürük* id., auig. *erük* id. < gtü. *erük (ËSTJa I 291; TMEN IV 259; Eren 1999a) < (??) *er *‘Ziel erreichen, reif werden’ > ttü. er (Şirin User 2010a: 134), s.u. – Die Länge des ē im Usb. ist sekundär (vor dem hohen Vokal der Folgesilbe) (Stachowski, 2019, s.144).

¹⁰ ‘Ak çiçekli bir ağaç (Prunus domestica)’; 2. ‘bu ağacın, kabuğu ince, türlü renkte, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi’. Ağızlarda örük olarak da geçer. ~ Az srik. - Tkm erik ‘kayısı’. - Bşk örök. - Kklp erik ‘kayısı’. - Kzk örük ‘kayısı kurusu’. - Krg örük ‘kayısı, kayısı kurusu’. - Sart, Tar, Türkî örük ‘yabanî kayısı’. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede erük olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud’a göre, şeftali, kayısı, erik gibi yemışlere verilen ortak bir addır: tülüg erük ‘şeftali’; sarıg erük ‘kayısı, zerdali’; kara erük. Eski Kıpçakçada erük biçimi kullanılır. Türkçeden Moğolcaya erük olarak geçmiştir (Şçerbak : JaS 163/440). Rusça orjuk, urjuk biçimlerinin Türk diyalektlerinden kalma alıntılar olduğu açıktır (Dmitriev: Stroj 568; Vasmer: REW 2: 279, 3: 189; Tietze : Pers 136/20) (Eren, 1999, s. 137).

ayrıca bkz 2.1.1.24. *tülüg äriük~tülüg eriük*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.1.4.

2.1.1.9. incir~ençir~açir ‘incir’

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Incir.jpg>

änçir~açir < Sogd. *’ncyr* Feige || incir HA 107; *incir* (<F) ‘incir’ TİEM 73 445v/6
incir tübi bilä and zäytün TİEM 73 445v/6; KS 396

[H II I 18] ...*mängaz-i antay bolur kürtüş-täki açir tag*... ‘Yarası olup görünümü kürtüşdeki incire benzer.

Etimolojik sözlüklerden hareketle alıntı olduğu düşünölen kelime Eski Uygurcaya Sogdca (HA 107), Farsça (KS 396; Eren, 1999, s. 191¹¹; Stachowski, 2019, s. 185¹²) veya Çince (Bläsing, 2000, s. 37; Stachowski, 2019, s. 185’den naklen) geçmiştir. DLT’de yer almadığı görölen kelimenin TİEM kaydıyla Karahanlı Türkçesinde yer alması dikkat çekicidir.

Söz konusu meyvenin ağacı Hindular ve Budacılar tarafından kutsal olarak kabul edildiğinden, yetiştiği yörelerde “kutsal incir” olarak anılmaktadır. Söylencelere göre Siddhartha Gautama (Buda) böyle bir ağaç altında oturarak aydınlanmaya (nirvana) ulaşmıştır (Gürgan, 2010, s. 105). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.1.3.

2.1.1.10. it burnu~id burni ‘yabanı gül meyvesi, çiçeğı, kuşburnu’

¹¹ ‘Yaprakları geniş dilimli bir ağaç’; 2. ‘bu ağacın etli, tatlı yemişi’. < Far *ancir* ‘a fig’. Farsçada ancira olarak da geçer (Eren, 1999, s.191).

¹² biol. ‘Feige (Ficus carica)’ = kirg. *anžir ~ anžyr*, usb. *anžir* id. < pers. *anžir* id. (Eren 1999a; Pomorska 2013: 88) < ? chin. (vgl. Bläsing 2000: 37) (Stachowski, 2019, s. 185).

<https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/lycium/chinense/>

it burnu ‘yabani gül meyvesi, çiçeği’ EUTS 100; *itburnu*, *kuşburnu* (açıkça Çince örnekteki *Lycium chinense*’nin eş değeri) HA 291

[TT VII 22/ 12-15] ...*bu ot-lar-ni yumşaq soqup, mir bilän yoyurup, id bur[ni-]ça yumyaq-lap on (?)... qün inç bolur...* ‘Bu şifalı otlar hafifçe dövülmeli, balla yoğurulmalı, kuşburnu büyüklüğünde ilaçlar yapılmalı ve kızarıklık yatıştığında’

[H I XX 190-191] ...*ana ödür-ke em it burun-ning qasıq-ı bir bakır çüsum söğüt-ning yürüng qasıq-ı bir bakır buda tübi...* ‘İshale karşı ilaç: Bir bakır kuşburnu kabuğu, bir bakır dut ağacının beyaz kabuğu, bir bakır meyan kökü...’

Metinden hareketle bu meyvenin sert olup dövülerek işlevsellik kazandığı anlaşılmaktadır. Sözcük, Çince *Lycium chinense* ortaklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Bu kelimenin günümüzde kullanılan kuşburnu meyvesiyle ilişkili olduğu düşünölmektedir. Kelimenin farklı okumalarda *it burnu* ve *id burnu* biçimlerinin olduğu görölmektedir. Belirtisiz isim tamlaması kalıbında oluşmuş bir birleşik isim olan kelimeye etimolojik sözlüklerde rastlanmamaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.5.

2.1.1.11. *it üzümü* ‘yabani üzüm’

<https://sites.google.com/site/herbismundi/terrestrial-phytoremediation/solanum-nigrum>

it üzümü ‘yabani üzüm’ EUTS 100; *it üzümü* Schwarzer Nachtschatten (*Solanum nigrum*) || *it üzümü*, köpek üzümü (*Solanum nigrum*) HA 291

[H II IV 80a] ...*it üz-ümi qab[aq]* ... *yayınga yoyurop yayiy u bükän*...

‘Yabani üzümü kabak... yağında yoğurup yağını apandis...’

[H II VII 67-69] ... *it üz-ümi alıp edgüti kesip soqıp bilen ança*

kayınturmuş... ‘Yabani üzümünü alıp iyice kesip ezip kaynatırmış’

Bu bitki, yaprakları saplı, tüylü, dişli ve dalgalı kenarlıdır. Olgun meyveleri koyu kırmızı-siyah renktedir (Gürkan, 2010, s. 115). Belirtisiz isim tamlaması kalıbında oluşmuş bir birleşik isim olan kelimeye etimolojik sözlüklerde ve Köktürk ve Karahanlı metinlerinde rastlanmamaktadır.

2.1.1.12. *kagun~hkagum~kabun* ‘kavun’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Melon>

kagun~hkāgum~kabun Melone (s./bk. Мо. *qa'un*) HA 319; *qayun* ‘қадыня’ DTS 406; *ka:ğū:n* ‘melon’ EDPT 611; *kāgun* ‘kavun’ (*Cucum*) 12/6, 56/43, 97/90, 115/103, 137/120, 138/121, 199/170, 207/177, 411/321, 488/390, 499/401, 528/429 -+ *kidizgek kagun*’ DLT 677; *kagun* ‘kavun’ k. 5110,5111 KB 215

[TT VIII K 4] ... *odh yemiş hkāgum pheş törlük*... ‘Otları, meyveleri, kavunları ve garip bitkileri de.’

[UAY 9229-9230] ...*kara kabuñlar iliginiñ öñi teg*... ‘Saçımız kara arılar hükümdarının rengi gibi’

Kelimenin *hkāgum*, *kabuñ* ve *kavuñ* biçimleriyle görülmesi *b>v* ses denkliliğine işaret etmektedir. Sözcük, tanıklanan sözlükte *kabun* olarak verilse de örneklendiği eserde *hkāgum* olarak verilmektedir. Sözcük, Moğolca *qa'un* ile

ortaklık göstermekte ancak köken itibarıyla hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Stachowski¹³ sözcüğün kökenini Tibetçe'ye götürürken Eren¹⁴ sözcüğün kökeniyle ilgili farklı yorumları dile getirmiş ve morfolojik olarak *kağ-* köküne dayandırmaktadır. Ancak Gülensoy¹⁵ Eren'in yaptığı morfolojik çalışmanın yanlış olduğunu ileri sürerek kelimenin Çince kökenli olabileceği ihtimalini bildirmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 611). Ayrıca sözcük DLT ve KS'de *kāgun* 'kavun', KB'de ise *kagun* 'kavun' açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.1.13. kak 'kuru meyve'

https://en.wikipedia.org/wiki/Dried_fruit

¹³ biol. 'Zuckermelone (*Cucumis melo*)' = trkm. *gāvun* ~ *gāvyn*, mtü. kavun id. = MK. *kāgun* id. (Tekin 1995a: 173). – Etymologie ungeklärt. Möglicherweise << tibet. *ga-gon* (ÈSTJa V 174; Rybatzki 2001: 152–154). – Sonst vgl. Eren 1999a.–Aus den Türksprachen auch poln. *kawon* 'Wassermelone' (Stachowski, 2009, s. 211).

¹⁴ Sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (*Cucumis melo*)' ~ Az *govun*. - Tkm *gāvun*. - TatK *kaun*. - Bşk *kaun*. - Nog *kavın*. - KK1p *kawm*. - Kzk *kawm*. - Krg kon 'kavun'. - Türkî *koğun*. Türkî alanında *kaugun* biçimi de geçer. - Tar *koğun*. - Özb kavun. - Çuv *kavân* 'kabak'. Komşu diyalektlerden alınmıştır. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *kāğün* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *kāvun* (ve *kowun*) biçimi kullanılır. Kökenini açık olarak bilmiyoruz. Ramstedt (KWb 156 b) Moğolca *ğau*n biçiminin Çince geldiğini ? işaretiyle belirtmiş, Türkçe kaun, kawun ve Tibetçe *ga-gon*, kau biçimlerini de vermiştir. Râsânen (V 220) ise Türkçe biçimleri Moğolca *ğau*n biçimiyle karşılaştırmış, Moğolca biçimin Tibetçe *ga-gon*, *kau* 'dan geldiğini yazmıştır. Ramstedt gibi, Râsânen de bu biçimlerin Çince alındığını ? işaretiyle açıklamıştır. Clauson (ED 611 b) morfoloji bakımından **kāğ-* kökünden geldiğini yazmışsa da, *kāğün* biçiminde iki uzun ünlü geçtiğini göz önüne alarak Türkçe hâtûn gibi yabancı dillerden kalma bir alıntı olabileceğini de belirtmiştir. Egorov'a göre, *kavun* Arapça bir alıntıdır (âs 84). Moğolcada Türkçeden kalma bir alıntı olarak saklanmıştır (Şçerbak : JaS 132/257). Türk diyalektlerinden Rusçaya da kavûn, kaûn olarak geçmiştir (Vasmer: REW 1: 499). Tacikçe *qāvun* 'Melone (Zuckermelone)' biçimi Özbekçeden alınmıştır (Doerfer: TLT 468). (Eren, 1999, s. 220)

¹⁵ Moğ. *gaun* <? Çin., **kağ* kökünden +*ün*: *kagün*< alıntısı yanlıştır. (Gülensoy, 2007, s. 479).

kak trocken, getrocknet || kuru; Trockenobst || kuru meyve; trocken Land || kuru arazi (s./bk. Mo. *qay*)’ HA 320; *kak-ka:k* ‘something dried’ EDPT 608; *kak* ‘kayısı, erik, şeftali gibi meyvelerin yarısı’ 407/318, 512/411 - kak kuk DLT 677

[Yasheng, 2020, s. 102] ... **ka:k**... ‘Kurutulmuş şey’

Sözcük, Moğolca *qay* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyula bilinmemekle beraber Stachowski¹⁶, Eren¹⁷ ve Gülensoy¹⁸ bu sözcüğün Farsçaya nakledildiğini ifade etmektedir. Ayrıca sözcük DLT’de ve KS’de *kak* “‘kuru, kurutulmuş nesne” açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.1.14. **kat~ket** ‘(çilek, dut, böğürtlen gibi meyvelerin) tanesi’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Berry>

kat~ kät Beere ‘(çilek, dut, böğürtlen gibi meyvelerin) tanesi’ HA 342; *kat* ‘dikenli ağaçların meyvesi; Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomullarda her türlü ağacın meyvesi 508/407 DLT 691; *ka:t* (*ka:d*) a generic term for 'berry' EDPT 593-594

[H I VIII 75] ...*ar kişi iş-in-kä kät bolayin tisär*... ‘Er kişi işinde meyve.’

Sözcük etimolojik sözlüklerde bulunmamakla beraber DLT ve KS’ de *kat* ‘dikenli ağaçların meyvesi’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.6.

¹⁶ Wasser in einer Aushöhlung im Felsen oder Baumstamm’ = MK. *kak* ‘ausgetrockneter See’ = kirg. *kak* ‘kleine Aushöhlung, entstanden nachdem das Wasser auf dem Salzboden ausgetrocknet ist’ (ËSTJa V 220) < gtü. **kāg* od. **kak* (>**kagV*) ‘trocken, ausgetrocknet’> iran. *kāk* ‘trocken, verdorrt.’ (Stachowski, 2019, s. 197).

¹⁷ ‘elma, armut gibi yemişlerin kurutulmuşu’ ~ *kak* ‘elma, kayısı gibi yemişlerin kuruşu’. Farsça *qâq* Türkçeden alınmıştır (Eren, 1999, s. 201).

¹⁸ ‘Elma, armut, erik gibi meyvelerin kuruşu’ > *kah* < ET., OT. *kak* ‘kurutulmuş nesne’ (DLT), *kukkuk* ‘kurutulmuş et veya meyve’ *kak* > Fars. *kāk* (Doerfer: TMEN1397); Kürt. *kax*, (DAO 249); Zaza *kah*, (DAO, 249) (Gülensoy, 2007, s. 452)

2.1.1.15. katal ‘muz (otsul bitkisi)’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Banana>

katal~katali~kadal << Skt. *kadalī* Bananen(staude) (*Musa sapientum*) || muz (otsul bitkisi) (*Musa sapientum*) (→ *katali*) *katali sögüt* Bananenstaude || muz otsul bitkisi HA 343, *katali* << Skt. *kadalī* Bananen(staude) (*Musa sapientum*) || muz (otsul bitkisi) (*Musa sapientum*) (s./bk. Mo. *gadali*, *kandali*) (→ *katal*) *katali sögüt* Bananenstaude || muz otsul bitkisi (s./bk. Mo. *gadali modun*) HA 343

[AY IV 2435] ...*kılınçnıñ kadal* söğüt tæg tçinsız yarpsız tözlügün...

‘Eylemin kadala ağacı gibi yalan ve çürük esasın...’

Sözcük Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiş olmakla birlikte Moğolca *gadali*, *kandali* ile fonetik benzerlik göstermektedir. Sözcük, tanıklanan sözlükte *katal~katali* olarak verilse de örneklendiği eserde *kadal* olarak verilmekte olup söz konusu kelimenin kendinden önceki dönem olan Köktürkçe ve sonraki dönem olan Karahanlıcada tanıklanmamış olması yalnızca Uygur döneminde kullanılmış olduğunu göstermektedir.

2.1.1.16. quruy üzüm~ kurug üşüm~kurug üzüm ‘kuru üzüm’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Raisin>

quruy üzüm~ kurug üşüm~kurug üzüm Rosine ‘kuru üzüm’ HA 426, *yürüñ kurug* üzüm helle Rosinen || beyaz kuru üzüm HA 925

[UY 68-72/ 1-7] ...[oɣul?-n] Jung qoyn yil čxšpt ay toquz yangïqa y(u)rđ(?) qurɣu ɳniyäl ilči alyli kälmiš üç küri čubayan üç k(ü)[ri] üzüm üç küri alïma talqan-i on iki qalča ɳušab[]-ta munča-ta/lükčüng -kä tägir bir küri čubayan bir küri **quruɣ üzüm** [bir k]üri ali(m)[a tal]qan-i tört qalča ɳušab-ta kärsin yalın olar [küri] čubayan bilä bütürüp [bi]rzün... ‘Koyun yılı on ikinci ayın dokuzuncu gününde yurt kuracak Daniyäl Elçi’nin almak için geldiği üç küri hünnap, üç küri üzüm, üç küri elma kavutu, on iki boynuz hokka, pekmez [...] bunlardan Lükçün’ge kalan için bir küri hünnap bir küri [...] kuru üzüm, bir küri elma kavutu, dört boynuz hokka ve pekmez Kärsin, Yalın, onlar [...] küri hünnap ile hazırlayıp versin.

[H I IX 83-84] ...қан ödkek çüsüm **қуруғ үзүм** сув-ı tangda sayu içürser edgü bolur... ‘Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.’

[H II II 19-20] ...sulanı yultız -ı künçi **қуруғ үз-үм** keyik t/ ... yultız-[ı] kusalıng bu ot-lar-nı kayınturup içser edgü [bolur]... ‘Sulanı-kökü, kuru üzüm, yabani t/...kökü..., Kakule. Bu ilaçlar kaynatılıp içilirse, iyi olur.’

[H II II 30-31] ...sırınca nara yürüg **қуруғ үз-үм** yig ş(e)ker mir bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur... ‘Teke dikenini, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II X 134-135] ...қан судмақ-қа em yürüing **қуруғ үз-үм** ingek yağ-ı ečkü südi bilen қайнадıp içсер söner... ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H II IX 118-119] ...yigde talkanı **қуруғ үз-үм** ikirer bakır soқup nara suvınta içgül... ‘İkişer bakır dövülmüş hünnap (ve) kuru üzüm, toz haline getirilir nar suyu ile içilir.’

Kelime Eski Uygurcada sıklıkla ‘suyu, nemi, ıslağı olmayan’ anlamında kullanılsa da metinde ‘meyve, sebze vb. için daha sonra kullanılmak üzere kurutulmuş olan’ anlamında kullanılmaktadır. Bu metinden hareketle meyve, sebze ve diğer yiyeceklerde kurutma yönteminin Eski Uygurlarda kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün *kurug* sıfatıyla kullanılması ilişkili sözcük olduğunu düşündürmekte olup sözcüğün farklı metinlerde *üşüm* ve *üzüm* biçimlerinin olması *ş>z* ikiliğine, quruğ ve kuruğ biçimlerinin olması ise *q>k* denkliliğine örnektir. Sözcük, tanımlanan sözlükte *quruy* *üzüm* olarak verilse de örneklendiği eserde *quruğ* *üşüm* ve *quruğ* *üz-üm* olarak verilmektedir. Kelimedden sonraki *suvinta* kullanımları, ‘kuru üzüm suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Üzüm kelimesi için ayrıca bkz 2.1.1.26. *üzüm~üşüm*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.1.7.

2.1.1.17. *kpra* ‘ağaç çileği’

<https://efloraofindia.com/2011/04/03/trianthema-portulacastrum/>

kpra ‘ağaç çileği, *rubus idaeus*’ EUTS 184; *k(a)pra* Name einer Droge (möglicherweise < Skt. *khapra*, *Trianthema obcordata*) || bir ilaç adı (<? Skt. *khapra*, *Trianthema obcor-data*) HA 333

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmis kräk tomlušta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluştursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

Kelime Sanskritçe *khapra* ile fonetik ortaklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Sözcük kendinden önceki ve sonraki

dönem eserlerinde ve etimolojik sözlüklerde tanıklanmamaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.8.

2.1.1.18. murut ‘armut’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Pear>

murut < Neupers. *murūd* Birne (auch Äquivalent von Skt. *kapittha* = *Limonia acidissima* bzw. *Feronia elephantum*, ein Holzapfel) || armut (Skt. *kapittha*’nın da eş değeri = *Limonia acidissima* veya *Feronia elephantum*, bir yabani elma) *murut suvi* Birnensaft || armut suyu murutlu alımlalı Birne und Apfel || armut ve elma HA 418; kara murut schwarzer Birnbaum || kara armut ağaç’ HA 333; *murud* ‘название снадобья’ DTS 352; *armut* ‘armut’ (*Pyrus communis*) 60/46, 408/318 DLT 556

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağırg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağırg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki koçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağırg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.

Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II 31-34] ...*kız-ıl urk(e)rsin murç inçke soķup elgep **murut** suvinta yogurup ğuntik kılıp tngda sayu içz-ün kúsmak söner...* ‘Kusma uzun sürerse kızıl ürğesin ve biber ince ezilir, elekten geçirilir murut suyu ile yoğrulup hap yapılıp her sabah içilirse, kusma geçer.’

Kelime Eski Uygur Türkçesine Yeni Farsçadan geçmiş olup Sanskritçe *kapittha* ile ortaklık göstermekte olup tanıklanan örneklerde *yingçe elgep murut* ve *elgep murut* kalıplarıyla kullanılmış olması ilişkili sözcük olduğunu göstermektedir. Kelimedeki sonraki *suvinta* kullanımları, ‘armut suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Ayrıca sözcük DLT ve KS’de *armut* ‘armut’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.10.

2.1.1.19. nara ‘nar’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Pomegranate>

nara < Sogd. *n'r'kh* Granatapfel (*Punica granatum*) (auch Äquivalent von Skt. *dāḍima*) || nar (*Punica granatum*) (Skt. *dāḍima*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *anar*) *nara kası* Granatapfelschale || nar kabuğu *nara tatığı* Granatapfelsaft || nar suyu *nara uruğı* Granatapfelsamen (auch Äquivalent von Skt. **amladāḍima*) || nar tohumu (Skt. **amladāḍima*’nın da eş değeri) HA 864; *nara* ‘гранат’ DTS 355; *nara* ‘nar, yemiş’ EUTS 135 ■ *nara kası* Granatapfelschale || nar kabuğu HA 486, *nara tatığı* Granatapfelsaft || nar suyu HA 486, *nara uruğı* Granatapfelsamen (auch Äquivalent von Skt. **amladāḍima*) || nar tohumu (Skt. **amladāḍima*’nın da eş değeri) HA 48; *nara* ‘гранат’ DTS 355; *nār* (<F.) ‘nar,meyva’ TIEM 73 104v/9 *ymä ħurmā yığaçındın yemişindın* (9) butaęlartaķuęlı büstānlar

[H II II 17-18]... *kimning burun-ta qan önsär nara qasi soqup älgäp burunta ürz-ün...* ‘Birinin burnu kanyorsa ezilmiş narlar elenerek burna sürülsün.’

[H II I 11-13] ...*sogun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıǵz-un edgü bolǵai kimning sariǵ igleser aciǵ nara kabak...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliǵine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H II II 30-31] ...*sırıncan nara yürüg kuruǵ üz-üm yig ş(e)ker mur bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke dikenini, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II IX 118-119] ...*yigde talkanı kuruǵ üz-üm ikirer bakır soqup nara suvınta içgül...* ‘İkişer bakır dövülmüş hünnap (ve) kuru üzüm, toz haline getirilir nar suyu ile içilir.’

[H II II 39-43] ...*çubaқан nara sınçқан vsada uruǵı yalǵaǵu tuz b[u] otlar barça tüz künçit yaǵınga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvқа ergürüp içser bu bir em nara uruǵı suvқа ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yaǵl(i)ǵ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikenini, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yaǵında çözümlüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Aǵaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusız aş yedirmeli.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmaq tın boşmaq-ning çurnı-sı nar-a uruǵ-ı qar-a tuz bışıǵ singir sırıçaқан tüz üliş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmaq tın boşmaq-ig edgü kılur...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eǵer nar çekirdeǵi, kara tuz, kuru zencefil ve

sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

DLT’de madde başı olarak kullanılmayan sözcük KB’ de *nār* ‘nar, meyva’ açıklaması yapmış olup söz konusu çalışmada ve Stachowski¹⁹ tarafından etimolojik olarak Farsçaya, Wilkens tarafından Soğdcaya dayandırılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 864). Ayrıca Sanskritçe *dāḍima* ve Moğolca *anar* ile ortaklık göstermektedir. Kelimeden sonraki *suvin̄ta* kullanımları, ‘nar suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.1.11.

2.1.1.20. tal ‘hurma ağacı, palmiye’

<https://www.alamy.com/stock-photo/palm-tree-truck.html?sortBy=relevant>

tal < TochB *tāl* < Skt. *tāla* Palme, Palmyrapalme (*Borassus flabelliformis* Roxb., *Borassus flabellifer*, Linn.), Weide (auch Äquivalent von Skt. *cetasa*) || hurma ağacı, palmiye (*Borassus flabelliformis* Roxb., *Borassus flabellifer*, Linn.) НА 665; *tal* ‘büyük bir ağaç’ EUTS 222; *tal I* ‘ива, тальник, ивовый прут’ DTS 530

[DDU LAT V] ...*iş kılgu äygü işni körgitür köni yolnu käsmänlar ägri talnu töpäsindä miväsi bar.* ‘Yaptığım iş iyi işi gösterir doğru yolu kesmeyin dalı tepesinde meyvesi var.’

Sözcük Sanskritçeden Toharcaya sonrasında Eski Uygurcaya geçmiş olup Sanskritçe *cetasa* ile ortaklık göstermektedir. Gülensoy²⁰ sözcüğü ‘söğüt; ardıç’ açıklamasıyla vermektedir. Ayrıca sözcük Karahanlı dönemi eserlerinde de kullanılmaktadır.

¹⁹‘Granatapfel (Punica granatum)’ < pers. *nār* id. (PLOT; Pomorska 1995c: 112) ~ *anār* id. > ttü. *enar* id. (Pomorska 2013: 87). – Vgl. nardenk. (Stachowski, 2019, s. 261).

²⁰ *tal* (hlk.) ‘Söğüt; ardıç’= ET., OT. *tal* ‘dal, yaş dal’ (DLT) < *tāl* (Gülensoy, 2007, s. 853).

2.1.1.21. taliz ‘Hint kahve erik’

https://en.wikipedia.org/wiki/Flacourtia_jangomas

taliz < TochB *tālis* < Skt. *tālīśa* Indische Kaffeepflaume (*Flacourtia jangomas* (Lour.) || Hint kahve erik (*Flacourtia jangomas* (Lour.) *taliz yiltızı* Tālīśa-Wurzel || Tālīśa kökü; *taliz* ‘bir çeşit bitki’ EUTS 221; *taliz* ‘бот.корни талыза’ DTS 529

[H II I 5-7] ...*kakula taliz yiltız-ı sınıl.... ı tiken yiltız-ı ...enggü bu ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmuş sayu içgül yaraşur kart terk öner...* ‘Kaküle, kurt üzümü, dikenli çalı kökü ve diken kökü... Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.’

Sanskritçeden Toharcaya sonrasında Eski Uygurcaya geçen sözcüğe yalnızca Eski Uygur döneminde rastlanmıştır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.12.

2.1.1.22. tiken ‘kurt üzümü’

<https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/lycium/chinense/>

tikän-tiken Goji berry ‘kurt üzümü’ (*Lycium chinense*, Mill.) HA 717; *tikän* ‘шип, колючка’ DTS 559; *tiken* (meyve için) tadı buruk, ekşi yahut acı’ RKT 33/38a1 teğşürdimiz olarğa büstānlar içre iki büstān; yemişlig tiken, yılğun turur tağı sedr yığaçındın RKT 33/38a1 KS 972

[H II I 5-7] ...*kakula taliz yiltız-ı sınıl.... ı tiken yiltız-ı ...enggü bu ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmuş sayu içgül yaraşur kart terk öner...* ‘Kaküle, kurt üzümü, dikenli çalı kökü ve diken kökü... Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.’

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezragunçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun...*

‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Sözcüğe etimolojik sözlüklerde rastlanılmamakla birlikte Eski Uygur döneminden sonraki dönem olan Karahanlı dönemi eserlerinde rastlanmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.13.

2.1.1.23. tuşab ‘üzüm veya başka meyveden yapılmış şurup’

<https://www.plantopedia.de/aus-weintrauben-machen-ideen/>

tušab < Neupers. *dūšāb* ein aus Weintrauben oder anderem Obst hergestellter Sirup || üzüm veya başka meyveden yapılmış şurup HA 762

[UY 68-72/ 1-7] ...[oγul?-n]ung qoyn yil čxšpt ay toquz yangiqa y(u)rd(?) quryu tniyäl ilči alyli kälmiš üç küri čubayan üç k(ü)[ri] üzüm üç küri alima talqan-i on iki qalča tušab[]-ta munča\-ta/ lükčüng -kä tägir bir küri čubayan bir küri quruy üzüm [bir k]üri ali(m)[a tal]qan-i tört qalča **tušab-ta** kärsin yalın olar [küri] čubayan bilä bütürüp [bi]rzün... ‘Koyun yılı on ikinci ayın dokuzuncu gününde yurt kuracak Daniyäl Elçi’nin almak için geldiği üç küri hünnap, üç küri üzüm, üç küri elma kavutu, on iki boynuz hokka, pekmez [...] bunlardan Lükçüñ’e kalan için bir küri hünnap bir küri [...] kuru üzüm, bir küri elma kavutu, dört boynuz hokka ve pekmez Kärşin, Yalın, onlar [...] küri hünnap ile hazırlayıp versin.

Kelime Eski Uygurcada ‘üzüm veya başka meyveden yapılmış şurup’ anlamında kullanılsa da bu kullanımın ‘pekmez’i işaret ettiği anlaşılmaktadır. Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurca’ya Yeni Farsça’dan geçmiştir.

2.1.1.24. tülüg erük ‘şeftali’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Şeftali>

tülüg ärük Pfirsich ‘şeftali’ *tülüg ärük čäč(ä)ki* Pfirsichblüte || şeftali çiçeği HA 771; *tülüg ärüknüñ kasıki* Schale eines Pfirsich || şeftalinin kabuğu HA 771;

имеющий какуюл. Мать DTS 596; *tülüg* ‘1. şeftali 2. baharat’ EUTS 257; *tülüg erük* ‘şeftali’ (Persica vulgaris) 47/33 DLT 909

[H I IV 37-39] ...*kaşu tişi-ning kağık-i tudunsar tülüg erükniüng kaşık-ın alıp kaşanıg yol-inga urğu ol bat kasanur...* ‘Bir kadın idrarını yapamıyorsa, erik (şeftali?) kabuğu alınır ve idrar yoluna sokulursa kadın hemen işer.’

Metinden hareketle tüylü bir meyve olduğu anlaşılmakta olup *tülüg* sıfatıyla kalıplaşarak yeni bir meyveye ad olmuştur.²¹ Sözcük aynı zamanda baharat anlamında da kullanılmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 257). Gülensoy²² sözcüğü morfolojik açıdan incelemiş ve **tü* kökünden türemiş bir isim olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca sözcük DLT’ ve KS’de *tülüg erük* ‘şeftali’ açıklamasıyla bulunmaktadır. Erik kelimesi için ayrıca bkz. 2.1.15. *ärük ~erük*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.14.

2.1.1.25. *tüş* ‘meyve, yemiş, meyve’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Meyve>

tüş ‘Frucht, Obst, Frucht- ‘meyve, yemiş, meyve’ HA 776; сновидение, сон’ DTS 599; *tüş* ‘fruit’ EDPT 558 ▪ *tüş ätöz* Fruchtkörper, Vergeltungskörper meyve vücudu, mukabele vücudu (Skt. *saṃbhogakāya*) || HA 776, *tüş ävin* Frucht || meyve HA 776, *tüş ber-* Frucht bringen, Resultat zur Folge haben || yemiş vermek, meyve vermek HA 776, *tüş suvsun* Frucht und Saft, Obst || meyve ve meyve suyu, yemiş HA 776, *tüş tart-* Frucht (hervor)bringen, Resultat zur Folge

²¹ *tülüg erük* ‘şeftali’; *sarıg erük* ‘kayısı, zerdali’; *kara erük* Eski Kıpçakçada *erük* biçimi kullanılır (Eren, 1999, s. 137).

²² *tülü* (hlk.) ‘Tüylü’ = ET. *tülüg* ‘şeftali’ (EUTS, 257), ~ OT. *tülüg* ‘tüylü’ (DLT) < **tü* [ü/k/y]+*liü*(g) (Gülensoy, 2007, s. 944).

haben || yemiş vermek, meyve vermek HA 776, *tüş tüm* Frucht, Resultat, Wirkung (Skt. *phala*) || meyve, netice, etki (Skt. *phala*) HA 776, *tüş tüm* bertäci ätöz der Früchte tragende Körper (Skt. *sambhogakāya*) || meyve veren beden (Skt. *sambho* HA 776, *tüş utlı* Frucht, Resultat, Reifung, Vorteil || meyve, netice, olgunlaşma, yarar HA 776, *tüş yemiş* Frucht, Obst || meyve, yemiş HA 776, *tüş yemiş aşlığ* Obst2fresser (eine Dämonenklasse) || meyve yiyen, yemiş yiyen (bir Şeytan sınıfı HA 776, *tüş yemişlik* Obstgarten || meyve bahçesi *gakāya*)’ HA 776; *sävigsiz tüş* unliebsame Frucht, unansehnliche Frucht || nahoş meyve, çirkin yemiş 600; *ot yaş tüş yemiş ı tarıç* Kräuter, Feldfrüchte und Getreide || ot, yemiş ve tahıl HA 517

[AY X 90-92] ...*ol üç tegitlär hua çäçäk tüş yemiş ävdingäli ataları elig bägkä ötüniüp ayıtıp kaltılar...* ‘O üç prens çiçek meyve (ve) yemiş toplamak için babaları hükümdara (izin için) sorup (orada) kaldılar.’

[BT XX Zeime, 2000 844 -851] ...*tüři [a]yıđ kılınč časut č[asutlamak] s[ar]sıđ söz bo anın [sözlämäklig...]* ‘[... bu yalan ve [yalanın] sonucu; bu ikiyüzlülüđün [ikiyüzlülüđün] kötü eylemidir ve bu ikiyüzlülüđün sonucudur; [bu] hakarettir. Bu anlamsız sözler söylemenin kötülüđüdür ve bu anlamsız sözler söylemenin neticesidir.’

Kelime Eski Uygurcada *tüş* ve *yemiş* kelimeleriyle birlikte kalıp halinde ikileme olarak kullanılmaktadır. Sözcük Sanskritçe *phala* ‘olgunlaşma, netice’, *sambhogakāya* ‘meyve veren beden’, *sambho* ‘yarar’ mecazlarıyla da kullanılmaktadır.

2.1.1.26. **üzüm~üşüm** ‘üzüm’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Grape>

üzüm~üşüm Weintrauben ‘üzüm’ (s./bk. Mo. *üjüm, üzüm, üsüm*)’ HA 834, *üzümlüğ* Weintrauben-, aus Weintrauben *üzüm, üzümlü* HA 835; *üzüm* ‘вин

оград’ DTS631; *üsüm* ‘üzüm’ EUTS 275; *üzüm* ‘a decoction of dried grapes’ EDPT 288; *üzüm* ‘üzüm’ 50/35, 56/43, 100/92, 102/93, 144/125, 147/128, 178/151, 181/154, 256/225, 272/238, 273/238, 321/262, 331/268, 359/286, 399 /310, 448/352, 494/396, 533/433, 621/517 DLT 937

[Mait 82 13-15] ...*ulug etüzlüg yañalar koptın sıñar kelip üküş yıl ay çarihuş-tağı üzüm osuluğ teperler yançarlar ...* ‘İri vücutlu filler her taraftan gelip yıllar ve aylarca üzüm suyu çıkaran mengineyedeki gibi üzüm ezerler, sıkırlar.’

[H II I 12-13] ...*üz-üm yiltız-ı sinsim bu ot-lar-nı kayındurup uşmış sayu içgü edgü bolur...* ‘üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. (yara) iyileşir.’

[H I IX 83-84] ...*kan ödkek çüsüm kuruğ üşüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur...* ‘Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.’

[BT XLVI 108] ...*bu tavgaç küin-te men mankuy tutuñ bitidim bars çim-ke ıraktan üküş köñül ayıtu ıdur men inç erki sizler men su inç turur men belekke bir küri kuruğ üzüm...* ‘Bu Çince rolü kitabı ben Mankuy Tutung yazdım. Bars Çim’e uzaklardan çok sevgiler göndeririz. Sağlıklı mısınız? Ben sağlıklıyım. Hediye olarak bir küri kuru üzüm’.

Metinden hareketle ezilmesi kolay olan bu meyvenin benzetme unsurlarından benzetilen olarak kullanıldığı görülmektedir. Sözcük, Moğolca *üjüm*, *üzüm*, *üsüm* ile ortaklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Ancak sözcüğün morfolojik kökeni Veli²³, Gülensoy²⁴ ve Eren²⁵

²³ Genel Türkçede de üzüm şeklinde geçen kelimenin üz- “koparmak, yolmak” fiilinden geldiği bilinmektedir (ED, 279b; TMEN II, 473); *üzüm* “üzüm” (ED, 288a).

²⁴ Asmanın, taze ve kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi’ -Eski Kıpç.: *yüzüm* < *üz- ‘kesmek, parçalamak’ +-(ü)m (Gülensoy, 2007, s. 1008).

²⁵ Asmanın, taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan yemişi’ ~ Az *üzüm*. - Tkm *üzüm*. - Nog *üzim*. - Kklp *jüzim*. - Kzk *jüzim*. - Eski *yüzüm* biçiminden geldiği anlaşılıyor: *yüzüm* (y- > jdeğişmesi sonunda) > *jüzim*. - Tar *üzüm*. - Krg *cüzüm* (< *üzüm*). Başındaki y- (> c) sonradan türemiştir. Kazakça (ve Kara Kalpakça) biçimlerdeki y- (> j-) gibi. - Hal *hizim*. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (*üzüm*). Orta Türkçede üzüm biçimi geçer. Eski Kıpçakçada *üzüm* ve *yüzüm* biçimleri göze çarpar. Yaygın bir inanca göre, *üz-* (Hal *hiz-*, *hüz-*) ‘kesmek, koparmak’ kökünden

tarafından -üz'e dayandırılmaktadır. Stachowski²⁶ ise sözcüğün çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını göstermektedir. Sözcük DLT ve KS'de *üzüm* 'üzüm' açıklamasıyla bulunmaktadır. Kelimeden sonraki *suvınta* kullanımları, 'üzüm suyu'nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Kuru üzüm kelimesi için ayrıca bkz 2.1.1.26. *quruy üzüm~ kuruğ üşüm~kuruğ üz-üm*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.1.3.

2.1.1.27. *yagak* 'ceviz'

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ceviz>

yagak 'ceviz' EUTS 279; *yağak* 'nut' EDPT 900 *yagak* ~ y(a)g(a)k Nuss, Walnuss, aus Nussbaumholz gefertigt || *ceviz*, *ceviz ağacından üretilmiş* (s./bk. Mo. *ji'aq*) y(a)g(a)k ıg(a)č (r) Nussbaum, Walnussbaum || *ceviz ağacı yağak kapakı* Nusschale || *ceviz kabuğu* y(a)g(a)kl(ı)g (r) mit Nüssen, mit nussähn HA 852; *yayaq* 'ceviz' (bk. Kaş. III, 21); *yaprak- iyaç* *ceviz ağacı* Ir. 86 (II, 88) ETY 881; *yagak* 'ceviz' 101 193, 112 i 101, 121 DLT 940

[Man Erz T II D. 177/ 13-141] ...*bir yayaq bultı*... 'Bir ceviz buldu.'

Sözcük, Moğolca *ji'aq* ile ortaklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 900). Sözcük DLT ve KS'de *yagak* 'ceviz', ETY'de ise *yayaq* 'ceviz' açıklamasıyla bulunmaktadır.

çıkmıştır: *üz-* + -(ü)m eki (Clauson: ED 288; Doerfer: Khal Mat 288-289; UAJb N.F. 1:119). Doerfer'e göre, çağdaş diyalektlerde geçen y -li biçimler, büyük bir olasılıkla kuru üzüm gibi biçimlerle açıklanabilir: *kuru üzüm* > *kuru yüzüm* (y- "Hiatusstilger"!). Ancak Özbekçe *kuruk usum*'da buna benzer bir ses türemediği göze çarpmıyor. Buna karşılık Sevortyan (âSTJa 1974, 625) baştaki y- 'nin etimolojik bir değer taşıdığı bir olasılık olarak dile getirmiştir. Kırgızcada *cüzüm* (< **yüzüm*) 'üzüm' biçimi yanında geçen *üzüm* (< : *üz-*) türevinin yeni bir biçim olduğu anlaşılıyor (bir *üzüm* et). Ramstedt (KSz 15 : 149) *üzüm*'ün Farsçadan alındığını yazmıştır ki yanlıştır. Moğolca (Kalmıkça) *üzüm* biçimi Türkçe bir alıntıdır (Ramstedt: KWb 460 b; Rasânen: V 524 b). Türkçeden komşu dillere de geçmiştir (Doerfer : TMEN 473). Rusça *izjum* de Türk diyalektlerinden alınmıştır (Eren, 1999, s. 431).

²⁶ 'Weintraube (Vitis)' = trkm. *üdüm*, uig. tschag. *üzüm* id. = kklp. kzk. *jüzim* id. = suig. *öçüm* ~ *öžüm* 'Rosinen' = tschuw. *izëm* 'Weintraube'.(Stachowski, 2019, s. 341).

2.1.1.28. yemiş ‘meyve, yemiş’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Fruit>

yemiş~yimiş Frucht, Obst ‘meyve, yemiş’ (s./bk. Mo. *ĵemiš*) HA 888; *yimiş* ‘yemiş, meyva’ EUTS 297; *yemiş* ‘fruit’ EDPT 938 ▪ *yemiş ıgač* Obstbaum || meyve ağacı HA 888; *yemiş söğüt* Obstbaum || meyve ağacı HA 888; *ot yaš tüš yemiş ı tarıg* Kräuter, Feldfrüchte und Getreide || ot, yemiş ve tahıl HA 517; *yemiş- yimiş* ‘meyve’ 131/115, 136/118, 209/180, 270/236, 316/259... DLT 966

[KP-TA: 206] ...*borluқта tegm[i]šte borluqçı erke inçe tip tidi kaç k[e]reklig yimiş söğütin üze birer çınratğu asıñ bir söğüt üze birer çınratğu asañ ışıg bañ kamağ ışıg başın birgerü bap miniñ eligde uruñ kuş kuzgun kónsa ışıgağ tartğ[a]y m[e]n söğüt tepregey kuşlar kónmağ[a]y yimişñez artamağay tip tidi...* ‘(Şehzade) bağa varınca bağcıya şöyle dedi: ‘Her bir meyve ağacının üzerine birer çan asın. (Bu ağaçlara) ip bağlayın. Bütün iplerin ucunu birbirine bağlayıp elime verin. Kuşlar konunca ipi çekeceğim, ağaçlar sallanacak, kuşlar konmayacak; (dolayısıyla) meyveniz berbat olmayacak.’ dedi.

[Mait 73 40-43]...*sengrem sanlıg tariğlağ yirin kalınlıqarın borluqların söğütin yimişin erksinip igil kertilerka birdimiz...* ‘Manastırlara ait tarlaları asmaları, bağları; ağaçlarını, meyvesini gasp edip başka alelade kimselere verdik.’

[AY X 90-92]...*ol üç tegitlär hua çäçäk tüš yemiş ävdingäli ataları elig bägkä ötünüp ayıtıp kaltılar...* ‘O üç prens çiçek meyve (ve) yemiş toplamak için babaları hükümdara (izin için) sorup (orada) kaldılar.’

[TT VIII K 4] ... *o dh ye mi şhkāguni phe ştyorlyu kitarghen burhām bhälkuorti gim ymä odh yemiş hkāgum pheş törlük...* ‘Otlar, meyveler,

kavunlar ve tuhaf türdeki bitkiler de dahil olmak üzere birikimlerin ortaya çıkmasına sebep olan Buda..’

Kelime her iki metinde de ‘ağaçların yenilecek türden ürünü’ anlamıyla kullanılmaktadır. Kelime aynı zamanda *tüş* kelimesiyle birlikte ikileme olarak da kullanılmaktadır. Sözcük, Moğolca *ĵemiř* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Stachowski²⁷, Eren²⁸ ve Gülensoy²⁹sözcüğü morfolojik incelerken Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 938). Ayrıca sözcük DLT’de *yimiş* ‘meyve’ KS’de ise *ye/emiř* ‘meyva, yemiş krş. yämiř’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.1.29. *zimba* ‘Neem Ağacı’

<https://www.toothmountainnursery.com/product/neem-azadirachta-indica/>

zimba < Chin. 緝㊉ lin po (Spätmittelchin. nrim` *phua*) < Skt. nimba Mahagoni-Gewächs, Niembaum (*Azadirachta indica*) || Neem ağacı (*Azadirachta indica*) HA 929 ; *zimba* katırđan *tüş* Nimba, die Niembaum Frucht || Nimba,Neem ağacının meyvesi HA 929

[UA 35R19-35R22] ...*tüş törüyür aning tatıy-ı ärtüngü ädđü bolur ž-imba qatıryan uruy-ıntin ž-imba qatıryan түř törüyür aning tatıy-ı*

²⁷ Obst, Früchte’ = nog. usb. *ĵemiř*, kzk. *żemis* id. < gtü. **ĵemiř* < **ĵemilč* (> čuv. *řimes* id.) < **ĵem* ‘Essen, Speise’ (+ Dimin.-Suff. *+ilč) < gtü. **ĵē* (> ttü. *ye*) (Poppe 1974a: 140; M. Stachowski 1998b: 152; Eren 1999a; sonst vgl. Ligeti 1980: 247). – Vgl. [a] yemek; [b] gümüř (Stachowski, 2019, s. 358).

²⁸ Belli başlı bilimsel yayınlarda yemiş’in *-miř* ekiyle türetildiği sıklıkla dile getirilmiştir. Örn. Clauson (ED 938 b), yemiş’in *ye-* kökünden geldiğini açıklamışsa da, *-miř*’in az rastlanır (unusual) bir ek olduğunu saklamamıştır. Sözlüğün “Suffixes” bölümünde Clauson, *-miř/-miř* ekinin yalnız altmış, yetmiş örneklerinde geçtiğini bildirmekle yetinmiş, yemiş örneğini vermemiştir. Rasänen (V 197 a) yemiş’in *ye-* kökünden çıktığını yazmış, ancak *-miř* ekinden söz etmemiştir. Ligeti (TörK 231) *yem iş*’in *-ř* ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu açıklamıştır (*yem-i-ř*). (Eren, 1999, s. 451).

²⁹1. Bitkilerde, dölleme dölleme sonunda çiçeği meyve yapraklarından oluşan ve tohumu taşıyan organ, meyve’ < **ye*:-m ‘*yem*’ +(i)*ř*. Eren (TDES, 451):‘Türkçe *ye-* kökünden geldiği açıktır. Ancak *-miş* ekinin yemi.; türevindeki rolü açık değildir. Belli başlı bilimsel yayınlarda *-miş* ekiyle türetildiği sıklıkla dile getirilmiştir. Örn. Clauson (ED 938 b), *yemiş*’in *ye-* kökünden geldiğini açıklamışsa da, *-miş*’in az rastlanır (unusual) bir ek olduğunu saklamamıştır.... ’ diye bilgi verir. (Gülensoy, 2007, s. 1118).

ärtingü açïy bolur näng tariy-lay-nïng küci uyrïnta uruy tüş-i tätrü bolur ärmäz... ‘Asmanın çekirdeğinden tadı son derece güzel olan asmanın meyvesi çıkar. Nimbanın tohumundan tadı son derece acı olan nimbanın meyvesi çıkar. Tarlanın gücü sayesinde tohum ile meyve arasında ters bir ilişki oluşmaz.’

Kelimenin Sanskritçeden Çinceye; Çince den de Eski Uygurcaya alıntılındığı görülmekte olup meyve veren bir ağaç olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır.

2.1.2. Sebzeler

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. isim Genellikle pişirilerek yenen bitkiler veya bunların taneleri, göveri, göverti, sebzevat, zerzevat.’ şeklinde tanımlanan *sebze* kavramıyla ilgili bu tezde 19 veri bulunmaktadır.

2.1.2.1. bitmul~bitmul ‘biber’

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/60/Piper_longum_print.jpg/220px-Piper_longum_print.jpg

bitmul~bitmul ‘biber’ EUTS 41; *bitmul* ~ *bitmul* << Skt. *pippalī* Pfeffer (*Piper longum*) || biber (*Piper longum*) (→ *pitpadi*) HA 182; *bitmül* ‘dārifülfül (Fructus Piperis langi) 242/210 DLT 591

[H II X 127-128] ...**bitmul** birer bakır çurnı kılıp birer bakır isig suvta içser koğursağ kider... ‘Darifülfül kökü ve biber birer bakır toz haline getirilir sıcak suya karıştırıp içilirse kokursak geçer.’

[H II VI 126-128] ...yivilğu bat **bitmul** bışığ singir bu onunç em bu on emning otun öngi öngi soğup elgep mir tuturkan suvi birle tomlutıp içürser... ‘Darifülfül kökü, kuru zencefil. Bu onuncu ilaç. Bu on ilacın her biri teker teker ezilip, elekten geririlip, bal, pirinç suyu ile birlikte soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur.’

[H IV 58-60] ...*bitmul* *ıvan goroç üç bakır bişik singir iki bakır bitmul* *bir bakır kayınadıp iki bakır panıt katıp içser yiil tomluğ töz-lüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yelden olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

Farklı metinlerde *ptpdi*, *pitpidi*, *patpadhi* biçimlerinde kullanıldığı anlaşılan sözcük Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçmiştir olup ölçü birimi olan bakır ile kullanılması dikkat çekmektedir: *iki bakır bitmul*. Ayrıca sözcük DLT’de ve KS’de *bitmül* ‘dārifülfül açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.1.

2.1.2.2. borsu ‘bezelye’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bezelye>

borsu Erbse ‘bezelye’ HA 188; *borsu* ‘ropox (?)’ DTS 113

[BT XLIII U5311/ 6-7] ...*iki batman min b [yana] iki batman et tüki iki batman bir boguz-lıg at bir küri borsu* ... ‘İki batman un [yine] iki batman et ve iki batman bir boğazlık at ve bir küri bezelye.’

Sözcük Eski Uygurcadan tanıklanan örneklerde sayı adı + *küri* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır: *bir küri borsu...*

2.1.2.3. bugan ‘bezelye türünden bir sebze’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bezelye>

bugan ‘bezelye türünden bir sebze’ EUTS 51

[H II I 21] ...*burçaqin-täg buyanlar.. kaka tau tip tirlär...* ‘Burçak gibi bezelye, onlara kaka tau derler.’

Kelime Eski Uygurcada ‘bezelye’ anlamında kullanılmakta olup Eski Uygurca bu anlamda kullanılan *borsu ve burçak* kelimeleriyle eş anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Metinde renk sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır

2.1.2.4. burçak~burçaq ‘bezelye, burçak’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bur%C3%A7ak>

burçaq~burçaq ‘bezelye, burçak’ EUTS 53; *burçak* perhaps Dev. N. fr. bu:r- in the sense of something fragrant; various kinds of pulse, usually 'bean', sometimes 'pea'; and metaphor, ‘a hailstone, a bead of sweat’, and the like. S.i.a.m.l.g. except NE with minor phonetic changes. See Doerfer II 730’ EDPT 312; *burçak* Bohne, Erbse (auch Äquivalent von Skt. *mudga*) || fasulye, bezelye (Skt. *mudga*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *burçay, buyurçay*) HA 200; *kara burçaklıg yügmäk* Haufen aus schwarzen Erbsen || siyah burçak yığını’ HA 333; *burçak* ‘börülce’ (lu:biya: - *Vigna sinensis*) 234/203 DLT 602

[TT VII 24/ 59] ...*livi aş-ı kara burç[ak tétir]...* ‘Aşı kara burçaktır.’

[H I XXI 195- 198] ...*t[işi kişi-ning] emigi şişip [ağrıs]ar tung . . . -ning tuni burçak-ça yum[şak] . . . içürser edgü bolur...* ‘Eğer bir kadının memesi şişip ağırırsa, (böylece yapmalı) bir bezelye büyüklüğünde (almalı), hafif (dövmeli) ve içirmeli, iyi olur.’

[H II I 21] ...*burçaqin-täg buyanlar... kaka tau tip tirlär...* ‘Burçak gibi bezelyeler... Kaka tau derler.’

[H II II 47-48] ...*süçüg otlar ka(y)ınturup soğımıšta şker içinge [katıp içürmiş] k(e)rek üçünç em burçak öz-e kağıma bışur[up yitürmiş]*

k(e)rek... ‘Tatlı otlar kaynatılıp, soğuyunca içine şeker katıp içirilir. (Bu) üçüncü ilaç. Burçak kayıma kaynatılıp (yedirilir).’

[H II II 31-32] ...*bu suvsuş yomğu-ka yaraşur [kiçe k]üntüz iki ödte kız-ıl burçak bilen işleyü tuşkul...* ‘Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl burçak ile hazır tutulur.

[TT VIII I 13–18] ...*şmaklag tuturkanlar burçaklar şäkär[ı]mde patol mır sakataki käyi[klär ö]dgürü, tünlä sogık yeltä tokımakta ödgürü tünün künnün tü[. . .] ögüztäki ögräntäki, yultakı yulaktakı, suvlar agusuz arıg...* ‘Pirinç, fasulye, şeker bal ve daha ileri soğukların çarpması sonucu gece gündüz hendeklerde bulunan derelerde bulunan sular zehirsizdir.’

[TT VII 16 13] ... *yaşil burçaq qundu burçaq...* ‘Yeşil bezelye kundu bezelye.’

Kelime, Eski Uygurcada ‘bezelye’ anlamında kullanılmakta olup Eski Uygurca bu anlamda kullanılan *borsu* ve *buğan* kelimeleriyle eş anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Metinde renk sıfatıyla karşımıza çıkan sözcük Sanskritçe *mudga* ve Moğolca *burçay*, *buyurçay* ile ortaklık göstermekte ve Stachowksi’ye³⁰ göre Moğolca’dan Eski Uygurca’ya geçmektedir. Gülensoy³¹ ise morfolojik kökeni hakkında bilgi vermektedir. Sözcük DLT ve KS’de *burçak* ‘börülce’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.2.

2.1.2.5. hıyar ‘hıyar’

³⁰‘Linsen-Wicke (Vicia ervilia)’ = kirg. *bürçak*, oir. *myrçak* ‘Erbse’ < gtü. **bürçak* < mo. *bugurçag* ‘Erbse, Bohne’ (ËSTJa II 276) > xlx. bürtsag id. Aber laut Rybatzki 2001: 146: tü. > mo. (Stachowski, 2019, s. 95).

³¹ Taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi’= *ET.*, *OT.* burçak ‘burçak, ter taneleri’(DLT)< **bü+r+ça-k* (Gülensoy, 1999, s. 185).

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hiyar.JPG>

hyar < Neupers. *xiyār* Gurke || *hyar* HA 285; *ḥiyār* (<A.) ‘hıyar, salatalık’ TİEM 73 7v/7 çıkarsun bizkâ andın kim ündürür yâr zargunzdın ḥiyârdın buğdayındın yasmuğındın (8) soğanındın TİEM 73 7v/7 KS 354

[BT XLVI 5-6] ...*oılan sirkä xyar alyali bari tæginti-lär tängrim kölük-läringä oılan-qa...* ‘Sirke hıyarı (turşu) aldıktan beri yük hayvanları için tängrim (?) oğul için...’

Yeni Farsçadan Eski Uygurcaya geçen sözcüğün tanıklanan maddeden hareketle ‘turşu’ anlamında da kullanıldığını düşünmekteyiz. Ayrıca KS’de *ḥiyār* ‘hıyar, salatalık’ açıklamasıyla bulunmakta olup (<A.) kısaltmasıyla Arapça kökenli olduğu bildirilmektedir.

2.1.2.6. kabak~qabaq ‘kabak’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Courgette_J1.JPG

qabak~qabaq ‘kabak’ EUTS 159; *qabaq* ‘тыква’ DTS 399; *kabak/kapak* ‘Preliminary nonte Morpho- logically kabak Dim. f. N ka:b’ EDPT 582; *kabak/kapak* Kürbis (als Gefäß für Wasser) || (su kabı olarak içi oyulmuş) kabak (s./bk. Mo. *qabay*) *kapak čäčäki* Kürbisblüte || kabak çiçeği *kapak hwası* Kürbisblüte || kabak çiçeği HA 333; *kabak* ‘kabak’ (Cucurbita) 192/164’ DLT 673

[H II IV 80a] ...*it üz-ümi qab[aq]...* *yayin ga yoyurop yayiy u bükän öngädür...* ‘Yaban üzümü kabak... yağında yoğurup yağını apandis...’

[H II VII 90-94] ...*kulğaq tunsar ečkü ödi tamıssar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağığ söner kulğaq tikileser uskada livang **qabak** ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdqası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kul] gāk-ka urğu ol açılır...* ‘Kulak tikanırsa, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği

misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağığ -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağığ-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayinturup tamışsar söner **kabak** ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağığ erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II I 11-13] ...*sogun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıqz-un edgü bolğai kimning sarığ igleser aciğ nara **kabak**...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

Sözcüğün *kabak* ve *kapak* kullanımlarının olması *b>p* ikiliğine *qab[aq]* ve *kabak* kullanımları ise *q>k* denkliğine işaret etmektedir. Stachowski³² ve Gülensoy³³ sözcüğün morfolojik kökeni hakkında bilgi verirken Eren³⁴ hem

³² ‘Kürbis (Cucurbita)’ = atü. MK. kkar. kirg. kzk. *kabak* id. < **kābak*, (?) Demin. < **kāp* (WCh. 173ab; ÈSTJa V 162; Eren 1999a) > ttü. *kap* (s.u.). – Die Etymologie ist unsicher, denn das Wort *kabak* bezeichnet vor allem eine Pflanze und nur sekundär bezieht es sich auch auf Behälter aus Kürbis. – Ttü. tat. *kabak* ‘Kürbis’ >> poln. *kabak* id., meistens > Dimin. *kabaczek* ‘Zucchini’ (Stachowski, 2019, s. 196).

³³ ‘Kabakgillerden bir bitki’ < **kap+(a)k* ‘küçültme eki’ (Gülensoy, 2007, s. 446).

³⁴ 1. ‘birçok türü olan bir bitki (Cucurbita)’; 2. ‘bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü’ ~ Az *gabag*. - Tkm *kabak*, aş *kabak*. - TatK *kabak*. - Bşk *kabak*. - Nog *kabak*. - KKlp as *kabak*. - Çuv *xupax*. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *kabak* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *kabak* biçimi kullanılır. Clauson’a göre (ED 582 b), *kâb*’ın küçültme biçimidir. Türkçeden belli başlı komşu dillere de geçmiştir (Doerfer: TMEN 1419). Macarca *kabak* biçiminin de Türkçeden alındığı açıktır. Macarca *kabak* biçimi Kuman-Kıpçak kökenli bir alıntı mıdır,

morfolojik kökeni hakkında hem de Çağdaş lehçelerdeki kullanımına değinmiştir. Veli ise Azerbaycan Türkçesi Tatarcaya, Türkçeden Moğolcaya, Türkçeden Macarcaya, Türkçeden Rusçaya geçtiğini ifade etmektedir (Veli, 2022, s. 221). Söz konusu sözcük DLT ve KS’de *kabak* ‘kabak’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.2.3.

2.1.2.7. kalva~kavla ‘sebze’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ecologically_grown_vegetables.jpg

kalva~kavla Gemüse ‘sebze’ HA 324; *kaula* ‘sebze’ EUTS 172

[AY VIII 1468-1471] ...*tuturkannıñ tarıgnıñ.. t[üş] yemişniñ kavlanıñ tatıgları küçleri...ançan ançan yme yokadur...* ‘Pirincin, ekinin, meyve ve sebzelerin tatları (ve) verimi yavaş yavaş yok olur.’

Kendinden önceki dönemde ve sonraki dönemde eserlerinde tanıklanamayan bu sözcük Stachowski³⁵ tarafından ‘kızzartılmış sebzeler’ anlamında kullanılan *kalya* ~ *kalye* madde başıyla verilmiştir.

2.1.2.8. kamgak~qamqaq ‘sarımsak’

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Garlic.jpg>

kaḡgak~qamyaq ‘sarımsak’ EUTS 164; *qamyaq* ‘одно из группы растений, известных под общим названиемперекати’поле; солянка (?) DTS 415; *kamga:k* ‘Dev. N. (connoting habitual action) fr. kam-; lit. ‘constantly throwing (or being thrown?) to the ground’; the word used for various plants the chief characteristic

bilmiyoruz (Ligeti: TörK 115). Ancak bu biçimin Slav dillerinden kalma bir alıntı olmadığı açıktır (Eren, 1999, s. 199).

³⁵ *kalya* ~ *kalye* ‘gebratenes Gemüse’ < ar. *kaḡja* ‘in Öl Gebackenes’ (Stchowski, 2019, s. 200).

of which is that either their seeds, or the whole plants, are carried long distances by the wind; in the Soviet dicts. the normal translation is perekafi-pole. Survives in SE' EDPT 627; *kamgak* Queller, Gipskraut, Salzkraut (*Salsola collina*) || dikenli çöven (*Salsola collina*); Acker-winde || kuzu sarmaşığı, *kamgak kay* Salzkraut und Beifuß || dikenli çöven ve misk otu, *kamgak küli* Asche des Salzkrauts (Heil-kunde) || (tıp) dikenli çövenin külü HA 326

[TT I 13: 95-97]...*tarqrsar qamyaq barir täg äding kitdi...*

‘Çıkarırsanız (iptal ederseniz) sarımsak gibi ezer (imha eder).

Sarımsak anlamında kullanılan bu sözcükle aynı anlamda kullanılan ‘*uşgun, osgun, sadun, satun*’ biçimleri de bulunmaktadır. Sözcük, tanımlanan sözlükte *kamgak* olarak verilse de örneklendiği eserde *qamyaq* olarak verilmektedir. Karahanlı dönemi metinlerinde tanımlanmayan bu sözcük için Clauson köken belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 627).

2.1.2.9. *kuçgundi~qucginti* ‘soğan’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Onion>

kuçgundi Zwiebel ‘soğan’ HA 418; *quçyundi* ‘лук’ DTS 463; *kuçgundi*: ‘Hap. leg. Cf. *so:gun*’ EDPT 591; *kuçgundi* ‘soğan’ (*Allium eepa*) 247 / 216 DLT 744

[BT XLVI 97/ 2-5]... *inal bars barip savingizlar yok öpkälätatingiz-lär mü siz-lärkä bäläkimiz iki küri qucginti iki cubayan itil biş-ning otuz böz ymä küsän ilti...* ‘İnal Bars varıp sözün yok (İnal Bars’ın getirdiği hediyeleri beğenmeyip yetinmeyince kızdınız mı?) Sizlere hediyelerimiz iki küri soğan iki küri hunnap İtil Bis’in otuz (adet) pamuklu giysisi...’

Metinde geçen ‘*iki küri soğan ve iki küri hunnap ve otuz parça pamukla giysin hediye olmasıyla yetinmeyip kızdınız mı?*’ ifadesinden bu sebzenin hediye edilecek

kadar değerli ve pamuklu giysilere eşdeğer olduğu anlaşılmaktadır. Sözcük DLT ve KS'de *kuçgundi* 'soğan' açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.2.10. **kundu** 'bir bezelye veya fasulye türü'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bean>

kundu < Chin. (*°du* < Chin. 雙 *dou*; Spätmittelchin. *thəw`*) eine Erbsen- oder Bohnenart || bir bezelye veya fasulye türü HA 424

[TT VII 16 13] ... *yaşil burçaq qundu burçaq*... 'Yeşil burçak, fasulye, burçak...'

Eski Uygurcaya Çince'den geçen sözcüğe Köktürk ve Karahanlı dönemi metinleride ve etimolojik sözlüklerde rastlanmamaktadır. Kelimenin *burçak* kelimesiyle birlikte kullanımından hareketle, aynı kelimenin *yaşil* ile birlikte kullanıldığı da düşünüldüğünde, bir türü karşıladığı düşünülebilir. *burçak* maddesi için bkz. 2.1.2.4.

2.1.2.11. **manson** 'bir soğan türü'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Onion>

manson < Chin. 蔓葱 *man cong* (Spätmittelchin. *muan tsh əwŋ*) eine Zwiebelart || bir soğan türü HA 467

[Zieme 2017: 2] ...*beşinç beş türlüğ ydığ kuçgındı manson uulyan yesär y[azuk] ärür*... 'Beşinci. kuçgındı, manson, uulyan gibi kokuşmuş beş çeşit sebze yerse günah olur.'

Wilkins'e göre Çince'den Eski Uygurcaya geçen bu sözcüğe Köktürk ve Karahanlı dönemi metinlerinde ve etimolojik sözlüklerde rastlanmamıştır.

2.1.2.12. **matulun~matulunk~matulung** 'limon'

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Limon>

matulunk~matulun < TochB *mātuluṅk* < Skt. *mātuluṅga* Zitrone (*Citrus medicus*, Linn.) || limon (*Citrus medicus*, Linn.) HA 471

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağ u tuz b[u] otlar barça tüz küñçit yağınga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür **matulung** suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* 'Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.'

Sanskritçeden Toharcaya; Toharcadan Eski Uygurcaya geçen bu sözcük 'ağaç kavunu' olarak da anılmaktadır. Meyveleri 15-20 cm. boyunda çok kalın ve buruşuk kabuklu, içi küçük ve az sulu bir meyve olduğu düşünülmektedir. Kelimeden sonraki *suvinta* kullanımları, 'limon suyu'nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Söz konusu sözcüğe Köktürk ve Karahanlı dönemi eserlerinde rastlanmamaktadır.

2.1.2.13. **patol** 'bir hıyar türü, bir salatalık türü'

https://en.wikipedia.org/wiki/Trichosanthes_dioica

patol~p(a)tol << Skt. *paṭola* eine Gurkenart, Spitzgurke (*Trichosantes dioica*) ||
bir hıyar türü, bir salatalık türü (*Trichosantes dioica*) HA 554

[TT VIII I 13–18] ...*şmaklag tuturkanlar burçaklar şäkär [ı]mde patol mir sakataki käyi[klär ö]dgürü , tünlä sogik yeltä tokımakta ödgürü tünüñ künnüñ tü[. .].ögüztäki ögräntäki , yultakı yulaktakı , suvlar agusuz arıg...* “Pirinç, fasulye, şeker bal ve daha ileri soğukların çarpması sonucu gece gündüz hendeklerde bulunan derelerde bulunan sular zehirsizdir.’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçmiş olup kendinden önceki ve sonraki dönemlerde tanımlanamamaktadır (Wilkens, 2021, s. 554).

2.1.2.14. *patpadhi~pitpidi~ptpdi* ‘biber’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Biber>

patpadhi~pitpidi~ptpdi ‘biber’ EUTS 157; *pitpidi* ‘biber’ EUTS 157; *pitpadi ~ p(i)tp(a)di* < Sogd. *Ptpōy* < Skt. *pippalī* Pfeffer (*Piper longum*) || biber (*Piper longum*) (s./bk. *TochB pipāl, pippāl, pippali*, (br) Sogd. *padhpōi, patpadhi*) (→ *bitmul*) *p(i)tp(a)di* sögüt Pfefferbaum || biber ağacı HA 558

[Mait 56 1-2] ...*oğlu boltı...ol oğul toğmıšta evinte ptpdi sögüt belgölüg boltı* ‘Bir oğlu oldu. Bu oğlan doğduğu zaman evinde ptpdi ağacı zuhur etti.’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisig singir [y]ıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karkandus kışkaş söner*

yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturқан suvın-ta içgöl... ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karkānadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

[H I IV 34-36] ...*kar-a eçkü-nüñg ögsüz bağır-ın-ka içinge pitpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köbikin alıp köz-ke sürdgül, kiçe edgü kürür...* ‘Kara keçinin ögsüz-ciğerine darifülfül saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, o kişi, gece iyi görür.’

[H I XVII 158- 160] ...*baş ağırığ em-i kişil yürüng çından-lar pitpidi ingek yağı birle kadıp alın-ka sürdser baş ağırığ kider...* ‘Baş ağrısına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, karabiber ve inek yağı ile karıştırılır ve alna sürülürse, baş ağrıları gider.’

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi mırç yıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* ‘Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H I II 14-18] ...*ang’ilki suksumur çurni sükerslek suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulgak inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı soğulmuş-ta içser kider...* ‘Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...’

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs,iremeyig (?) ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[...]...* ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

[H II VII 81-84] ...bir ŧing eçkü südi bir ŧing suv birle is[iç]te kayındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı **pitpidi-ni** ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser... ‘Bir ŧing keçi sütü bir ŧing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşır ve sütü kalınca birer bakır kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.

[H I I 6-9] ...enkebüş çurnı ot-ı suksumur bir bakır kadız [iki bakır] enkebüş üç bakır murç t[ört] bakır **pitpidi** biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş ŧeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle... ‘Şeytintersi tozu: kakule bir bakır; tarçın iki bakır şeytintersi üç bakır karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçęi altı ölçek ŧeker ile eritilerek, bundan iki bakır her defasında et suyu ile...’

[H II III 46-49] ...isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırıncan murç **pitpidi** bışık singir virang kırnuç ankabuş kekre odu birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ka altı bakır ŧeker katıp birer bakır icgül... ‘ateşli hastaya iyi gelir. Teke dikenini tuzu: teke dikenini, biber darifülfül, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnık, şeytintersi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır ŧekere altı bakır ŧeker katıp, birer bakır içilirse...’

Kelimenin farklı metinlerde *ptpdi*, *pitpidi*, *patpadhi*, *bıdbul* biçimlerinde kullanıldığı görülmektedir. Veli³⁶ çalışmasında kelimenin etimolojisiyle ilgili Sanskritçeden, Eren³⁷ Eski Hintçe’den Wilkens ise Sanskritçeden Sogdçaya, Sogdçadan Eski Uygur Türkçesine geçmiş olduğunu ve Toharca *pipāl*, *pippāl*, *pippali* ile ortaklık gösterdiğini iddia etmektedir. Ayrıca sözcüğün tanıklanan

³⁶ Bitmül “uzun biber” sözcüğü Sanskritçe pippala sözcüğünden çeşitli değişimler sonucu *bibli* şeklini alır ve eski Türkçede sözcüğün orta şekli pitpiti şekliyle karşılaşılr (ED, 305b). Räsänen de Türkiye Türkçesinde görülen biber kelimesinin Yunancadan dilimize girdiğini ancak köken itibari ile Sanskritçe *pippala* olabileceğini ve Orta Türkçede de *bibli butmul* “Pfefferbaum” olarak Türkçeye girmiş bir sözcük olduğunu belirtir (VEWT 75). Räsänen biber’in Yunancadan dilimize girdiğini ancak köken itibari ile Sanskritçe *pippala* olabileceğini ve Orta Türkçede de *bibli butmul* “Pfefferbaum” olarak Türkçeye girmiş bir sözcük olduğunu belirtir (VEWT 75) (Veli, 2022, s. 220).

³⁷Yaygın bir inanca göre, Eski Hintçe *pippali*’den gelir (‘*Piper longum*’). Uhlenbek’e göre, Eski Hintçe *pippali*’nin kökeni karışıklıdır. Aalto’ya göre (NM 50 : 13-23; StO 59, 16- 26, özellikle 24). Eski Hintçe’ye Dravidceden geçmiştir. Latince’de *piper* olarak geçer (Eren, 1999, s. 52).

örneklerde ölçü birimi olan bakır ve ile kullanılması dikkat çekmektedir: *t[ört] bakır pitpidi, bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni, üçer bakır pitpidi* vb... İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.4.

2.1.2.15. *sadun~satun* ‘sarımsak’

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Garlic.jpg>

sadun~satun Knoblauch ‘sarımsak’ HA 573; *satun sakalı* Wurzelfasern von Knoblauch || sarımsağın kök lifi HA 573; *satun* ‘sarımsak’ EUTS 199; *satun* ‘чеснок’ DTS 491; *satun* 'garlic' EDPT 802 ▪ *satun suvu* Knoblauchsaft || sarımsak suyu’ HA 573

[H I XVI 144-145] ...*tumagu bolup kidmeser sogun sakalı sadun sakalı birle sokup sag yag-ka yogurup işleser alku tugma-gu yaraşur...* ‘Nezle olup geçmezse, soğan parçaları, sarımsak parçaları ile ezip tereyağıyla yoğurup merhem yaparsa her türlü nezle iyileşir.’

[H I XIX 176-177] ...*yana et makivi-a bolsar sadun-nı yançıp iki kulak-ın-ka tolu tıksar kider...* ‘Eğer vücutta makivia olursa, sarımsak ezilir ve iki kulak bununla tıkanırsa, hastalık iyi olur.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağrıg-ka yaraşur satun suvu yig şeker suvu yürüing murç kara murç suvu turma suvu isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayındurup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa

damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

Farklı metninde *qamyaq* olarak kullanılması kelimenin farklı biçimlerde de aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir. Sözcüğün *sadun* ve *satun* biçimlerinin olması *d~t* ikiliğine işaret etmektedir. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 802). Kelimeden sonraki *suvinta* kullanımları, ‘sarımsak suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.5.

2.1.2.16. soğan ‘soğan’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Onion>

soğan~sogun ‘soğan’ EUTS 207; *sogun* Zwiebel (br: *soyon* auch Äquivalent von Skt. *palāṇḍu*) || soğan (br: *soyon* Skt. *palāṇḍu*’nun da eş değeri; Lauch || pırasa *sogun* sakalı Wurzelfasern der Zwiebel || soğan kök lifi HA619; *so:gun* (*so:gon*) ‘onion’ EDPT 812; *sogan* ‘soğan’ (*Allium cepa*) 206/176 DLT 826

[H I XV 144-145] ...*tumagu bolup kidmeser sogun sakalı sadun sakalı birle sokup sag yag-ka yogurup işleser alku tugma-gu yaraşur...* ‘Nezle olup geçmezse, soğan parçaları, sarımsak parçaları ile ezip tereyağıyla yoğurup merhem yaparsa her türlü nezle iyileşir.’

[H II I 11-13] ...*soğun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıqz-un edgü bolğai kimning sarıg igleser aciğ nara kabak boduğ suvı aşnu yumşakrağ yig böz bilen bolz-un...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H I X IV128] ...*kim kan kaşansar soğun-nı bışurup mur birle yiser kider...* ‘Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer.’

Sözcüğün *quçyundi* olarak kullanılması kelimenin farklı biçimlerde de aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir. Sözcük, Sanskritçe *palāṇḍu* ile oraklık göstermekte ancak köken itibarıyla hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Sözcüğün *sogan* ve *sogun* kullanımlarının olması *a~u* denkliğine işaret etmektedir.

Kelimeyle ilgili yapılan çalışmalarda Veli³⁸ ve Stachowski³⁹ morfolojik köken hakkında bilgi verirken Eren⁴⁰ sözcüğün anlamı, çağdaş lehçelerdeki karşılıkları, Çince’den alıntı olduğu yönündeki düşüncesini açıklamaktadır. Gülensoy⁴¹ ise bu sözcükle aynı anlamda kullanılan *osgun~usgun*’un göçüşme sonucu soğan kelimesine dönmüş olabileceği üzerinde durmaktadır. Ayrıca sözcük DLT’de ve KS’de *sogan* ‘soğan’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.2.6.

2.1.2.17. turma ‘turp’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Radish>

³⁸ Tenişev’e göre **soq-* ‘vurmak, koymak, sokmak’ + *-an* > **soq-an* > *soyan* ‘vuran’ anlamındaki sözcük olabileceğini (?) ile belirtmiştir (Tenişev, 141). Clauson *sōgun* (*sōgon*) Sözcüğü erken dönemlerde Moğolcaya geçtiğini belirtir (ED 812a). Moğolcada sözcük *songina* ‘soğan’ (Lessing, 2003, 1127) şeklinde tespit edilir. Yeni Uygur Türkçesi ve Özbekçede *soğan* sözcüğü bulunmaz. Yeni Uygur Türkçesinde soğan anlamında Farsçadan alıntı piyaz (UTİL, 1990, 809), Özbek Türkçesinde *piyoz* (ÖTS, 2016, 367) kelimesi geçmektedir (Veli, 2022, s. 222).

³⁹ ‘Zwiebel (*Allium cepa*)’ = gag. *su(v)an* id. < **sojgan* < gtü. **soj* > ttü. *soy* (VEWT 425a; ÈSTJa VII 276; Tekin 1995a: 78 [**sōgun*]; Eren 1999a; Rybatzki 2001: 156–159; Aydemir 2005b: 35, 36) (Stachowski, 2019, s. 306).

⁴⁰ 1. ‘yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan bir bitki (*Allium cepa*)’ 2. ‘çiğdem, lüle, zambak, sanmsak gibi bitkilerin toprak altındaki yumru kökü’ ~ Tkm *soğan*. - TatK *suğan*. - Bşk *huğan*. Baştaki s-’nin Başkurtçada A-’ye çevrilmesi kuralıdır. - Nog *soğan*. - Krg *soğon*. Kırgızlar soğana piyaz adını da verirler. - SUyg *suxan* biçimini de kullanırlar. Çincece soğana verilen *ts*’un ve *suan* (*sun*, *sun*) adlarının tarihi bakımından bir yolla Türkçe *soğan*, *soğun* biçimlerine bağlı görüldüğünü ilginç bulmuştur (Eren, 1999, s. 372).

⁴¹ ‘Yumrumsu ve yeşil yaprakları kullanılan ıtırılı bir bitki’= ET., OT. *soğan* ~ *soğun* (DLT) < *sōga(u)n*. Uyg. *osgun* ‘soğan’ ~ (göçüşme ile) *soğun* (Gülensoy, 1999, s. 790).

turma ‘turp’ EUTS 254; *turma* ‘редька’ DTS 587; *turma* ‘a single act of standing’ EDPT 549 *turma* Rettich, Rübe || turp, Japon turpu, beyaz turp, şalgam (s./bk. Mo. *turma*) *turma kalva* Rüben und Gemüse || turp ve sebze *turma suvi* Rettichsaft || turp suyu HA 760; *turma* ‘turp’ (Raphanus sativus) 184/157, 217/187 DLT 902

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde turtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küñçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayinturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II VII 85-86] ...*kulğak ağıg emi turma-nı sokup sıkıp suvin alıp küñçit yağ-ı birle katıp tamışsar ağıg söner...* ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.’

Elde edilen metinlerden hareketle sert bir sebze olup ezilerek suyunun çıkartıldığı anlaşılmaktadır. Wilkens sözcüğün Moğolca *turma* ile oraklık gösterdiğini dile getirmiş ancak kelimenin etimolojik kökeni hakkında bilgi vermemektedir. Veli⁴²

⁴²Räsänen sözcüğün kökenini Farsça *turma*, *turp*, *turt* şekilleri ile birlikte vermiştir (VEWT 501). Clauson sözcüğün kökeninin Farsça olabileceğini belirtmiştir. Soru işareti ile Türklerin havucu karşılamak için geşür, sarı turma, gezri kullanımlarını göz önünde bulundurmuş ve Farslardan etkilenmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir (ED 549b). Doerfer’in sözcüğünde sözcüğünün *turma*, *turp*, *turf* gibi farklı biçimleri geçer ve sözcüğe ‘radish’ açıklaması verilir, ayrıca sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Macarcaya geçtiğini belirtmiştir (TMEN 897). Ögel ise Türklerin Orta Asya’da yaşadıkları dönemde komşuları olan Soğdlarla müşterek kullandıkları bir sözcük olarak turma’yı vermiştir. Eski Farsçada olmayan bu sözün köklerinin Sanskritçe olabileceğini

bilgiler verirken sözcüğün etimolojik ve morfolojik kökleriyle ilgili bilgilere verirken Gülensoy⁴³ yalnızca morfolojik köken değinmiş Eren⁴⁴ ise sözcüğün Farsçadan Eski Uygurca'ya geçtiğini ifade etmekte ve Türk diyalektlerindeki kullanımlarından bahsetmektedir Ayrıca Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 900). Kelimeden sonraki *suvinta* kullanımları, 'turp suyu'nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Sözcük DLT ve KS'de *turma* 'turp' açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.7.

2.1.2.18. uşkun 'sarımsak'

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Garlic.jpg>

uşkun 'sarımsak' EUTS 267; *osgun* Zwiebel, Knoblauch 'soğan, sarımsak' *'osgunnuş kasıkı* Zwiebelschale, Knoblauchschale || soğan kabuğu, sarımsak kabuğu HA 516

[H I IV 44-45]...*tolgak bolup sönmeser uskun-nung kasık-ın yıldız-ı birle yorgurd-ka tokup içürzün söner...* '(bir kişi) kolik olmuşsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa, sarımsak kabuğunu yoğurtla karıştırıp içerse geçer.

Kelimenin aynı anlamı taşıyacak şekilde *qamyaq*, *sadun* ve *uşkun* ifadeleriyle de kullanıldığı bilinen bu sözcüğün Eski Uygurcadan önceki ve sonraki dönem

belirtmiştir. Şirin ise temel bazı fiil köklerinden gelişmiş bitki adları olduğunu söyleyerek *tur*-fiilinden *turma* "turp" isminin türemiş olduğunu belirtir (Veli, 2022, s. 222).

⁴³ 'Turp'= ET., OT. *turma* (EUTS, 253;DLT)< ET. *tur* - 'toplanmak'+-*ma* (Gülensoy, 2007, s. 934).

⁴⁴ < Far *turb*, *turub*, *turf* 'a radish'. Farsçada *turma* biçimi de 'a radish' olarak geçer. Türk diyalektlerinde turp yanında *turma* biçimi de kullanılır: Blk *turma* 'turp'. - TatK, Bşk *torma*. Orta Türkçede de *turma* 'turp' olarak geçer. Macarca *torma* biçimi eski bir Türk diyalektinden alınmıştır (Eren, 1999, s. 419).

eserlerinde ve etimolojik sözlüklerde kullanılmadığı tespit edilmiştir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.2.8.

2.1.2.19. uulyan ‘bir sebze türü’

uulyan eine Gemüseart || bir sebze türü HA 809; *uulyan* EDPT 154

[Zieme 2017: 2] ...*bešinč beš türlüg yıdıg3 [] kuçgındı mansoŋ uulyan yesär y[azuk] ärür...* ‘beşinci. kucgındı, mansoŋ, uulyan gibi kokuşmuş beş çeşit sebze yerse günah olur.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s.154). Köktürk ve Karahanlı dönemi eserlerinde de tanıklanmaması sık kullanılmayan bir sözcük olduğunu düşündürmektedir.

2.1.3. Katı Yemekler

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *sıfat* Sert, yumuşak karşıtı, 2. *sıfat, mecaz* Hoşgörüsüz, acımasız, merhametsiz, zalim, 3. *sıfat, mecaz* Düşünce ve davranışlarında belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan, 4. *sıfat, fizik* Sıvıların ve gazların tersine, içinde bulunduğu kabın veya üstünde bulunduğu yerin biçimini almayan, sulp, 5. *zarf*, Eskimiş çok, aşırı derecede’; yemek ‘1. *isim* Yemek yeme, karın doyurma işi, 2. *isim* Yenmek için pişirilip hazırlanmış yiyecek, aş, taam, ekmek, 3. *isim* Günün belli saatlerinde yenilen besin, 4. *isim* Konuklara yiyecek verilerek yapılan ağırlama’ şeklinde tanımlanan *katı yemek* kavramıyla ilgili bu tezde 32 veri bulunmaktadır.

2.1.3.1. amşu ‘kurbanlık yemek’

amşu ‘kurbanlık yemek’ EUTS 14; *amşu* ‘Hap. Leg.; prob. A Chinese 1.-w. The meaning must be something like ‘ofer-İng’ EDPT 164; *amžu* Opfer, Darbringung, (rituelle) Abhilfe || kurban, sunu, (ritüelde kullanılan) çare HA 46

[TT VII/ 25: 8-9] ... *yäk- kä am-šu-si bu ärür...* ‘İblisler için kurbanlık yemek budur.’

Sözcüğün *amžu* biçimiyle de kullanılması *m~ž* ikiliğine işaret etmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 164).

2.1.3.2. aş ‘aş, yiyecek, yemek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

aş Essen, Speise (auch Äquivalent von Skt. *anna*, *bhojana*) Nahrung, Gericht|| ‘aş’ (Skt. *anna*, *bhojana* eş değeri), yiyecek, gıda, yemek; Almosenspeise|| sadaka yemeği; Suppe ‘çorba’ HA 75; *aş* ‘Kurban yemeği, kurbanlık’, *aş* ‘Aş,yiyecek, yemek’ II. || *aş* ‘Kurban yemeği, kurbanlık’ EUTS 23; *a:ş* ‘food’ S.i.a.m.l.g., except NC, but usually meaning ‘strong drink, intoxicant’ or even ‘orgy’by about became içki nearly everywhere EDPT 24; ▪*karşı aş içgü* abtreibende Speise oder Getränk || çocuk düşürten yiyecek ya da bir içecek HA 339 *tatırlıg ädgü aş içgü* köstlich Speisen und Getränke || lezzetli yiyecek ve içecek HA 683, *taş adınçig tatagl(i)g aş içgü* vorzügliche und köstliche Speisen und Getränke || enfes ve leziz yiyecek ve içecekler HA 672, *şor aş* salzige Speise || tuzlu yemek şor suv Salzwasser || tuzlu su HA 655, *yogun aş* grobe Speise || katı yemek, yoğun yemek HA 909, *yinçgä aş* feine Speise || nefis yemek HA 903, *yigli bışıglı ät* rohes und gekochtes Fleisch || çiğ ve pişmiş et HA 971, *tadus(u)z isig aş* heiße Speise ohne Mineralien || mineralsiz sıcak yemek HA 659, *yagl(i)g aş* fette Speise || yağlı yemek HA 854, *ak aş* Milchreis, Mehl und Reis (wörtl.: weiße Speise) || sütlaç, un ve pirinç (kelimesi kelimesine: beyaz yemek) HA 22; *kara önlüg* aş schwarze Speise (ungeschälter Reis) || siyah aş (soyulmamış pirinç)’ HA 333, *kara önlüg* aş schwarze Speise (ungeschälter Reis) || siyah aş (soyulmamış pirinç)’ HA 333; *aş*

‘aş, yemek, ziyafet’ a. 321, 524, 682, 1606, 1998, 2318, 2322, 2424, 2549, 2551, 2785, 2826, 2829, 2845, 2846, 2885, 1657, 2878, 2892, 2918, 3665, 3766... KB 30; aş ‘aş, yemek’ Toyok, yaprak I, arkatar. (II, 179); Uy. III, a 1 (III, 144) ETY 764; aş- aş ‘yemek’ 14/8, 34/21, 50/351 53/38, 89/80, 113/102, 160/139, 187/160, 257 /225, 306/252, 328/267, 333/270,341/275, 346/278, 419/329, 420/329, 457 /361, 472/377, 472/378, 489/391, 501/402, 526/427, 526/428, 554/457, 556 DLT 560; aş ‘aş, yemek’ ETYS 332

[Mait 12 1-10] ...*adğar atların yaratağlağ körtle қаңlıлар uluğ bedük ud iñek boğalar қудuz ökүзler tadun turpı buzağular irk erkeç teke oğlak tült orun eşük төшек ton etük itig yartağ aş içgü ı tariğ ...-dek ed tavar miñ tümen tümen қurla ... birdiñiz...* ‘Aygır atların koşulduğu güzel arabalar; büyük,iri sığırlar, inekler boğalar, yabani öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar buzağular, koyunlar, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek, içecek, hububat ve tohum... mal mülk binlerce on binlerce defa verdiniz.’

[Mait 72 8-21] ...*kayu aşçılar erdi... olar amtı kızartmış isiçler irklikler öze kötürüp sızgurmuş kızıl bakır örtlüg kamuçın susup içerler .. kayusu yime tunurçı erti-ler onlarını yime amtı örtlüg temirliг tilgenler kolların koltukların biçar uşar kim yime süciğ suvsuş ülegüçiler erdi-ler .. olar amtı örtlüg yalınliğ burnaç eñinlerinte kötürüp sızgurmuş bakır içerler.. kim yime aş içgü oğurlap yiğüçi...* ‘Aşçı olanlar ise şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp eritilmiş kızıl bakırı, alevli keçelerle daldırıp içerler. Bazıları da fırıncı idi. Bunları da şimdi kızıl alevli tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçer ve doğrar. Tatlı içkiler taksim edenlerse bunlar şimdi alevli ibriklerini omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler. Yiyecek ve içecek çalıp yiyenler ise..’

[DK 1453-1457] ...*bokünki күн елиг begke kesmelik et bulmadım anı үшін өз ogulumın ölürip anıñ eti üze kesme aş kегүрү tegintim...* “Bugün hükümdara yemelik et bulamadım. Bundan dolayı oğlumu öldürüp onun eti ile (yapılmış olan) kıyma yemeğini saygıyla sundum.”

[Barutçu, 1987: 140] ...yatmadı uımadı **aş** içgü yımedi... ‘Yatmadı, uyumadı, aş içki yemedi (içmedi).’

[Kara- Zeime, 1977; 39 128] ... **aş** içgü ton kadim altun kümüş yir suv äv bar’q... ‘Yiyecek içecek giyim kuşam altın gümüş yer su, ev bark...’

[BT XXI 156/1036-1038] ... **aş** içgü ton kadim töl(ä)t töşak iglämiştaki ol ämtä ulatılar... ‘Yiyecek içecek, giyecek kıyafet, yatak ve diğerleri.’

[BT XVIII 479- 480] ...[] lar’’ äng’ilki bir özlüg-läriğ [] [ikinti adin]-larqa **aş** buşi birmäk... ‘[Birincisi] hiçbir canlıya zarar vermemek [ikincisi] başkalarına yemek ve sadaka vermek.’

[Uzunkaya, 2020 846-848] ...ünüşlüğ **aş** nomlug ätöz bolzunlar... Yemek öğretili beden olsunlar.’

[Uzunkaya, 2020 256-257] ...tutdaçı bäg ärkä süüli **aşlı** kertgünçli üçägü täñ k(ä)rgäk. ‘Beye ordu, yiyecek ve (iman) bu üçü birlikte’

[Zeime- Kara, 1978 895] ...nägü yisär **aş** bolmaq... ‘Ne yese yemek bulmak...’

[Özcan, 2020 086-087] ...**aşın** içgüsün tonın tonangusın [tö]ltin töşäkin otıñ[a] ämiñä tägi... ‘Yiyeceğine içeceğine, giyimine kuşamına, yatağına döseğine, otuna ilacına kadar’

[Arat, 1991, 9/ 75] ...tuta yigü **aş-in** üşüp emgek-te çonup... ‘Elindeki yiyecek yemeği kesip, eziyet içine dalıp...’

[H II VI 131-133] ...eçkü süti birle **as** suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mur eçkü süti birle tomlıtp içürmiş k(e)rek... ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarıp, Symplocos racemosa, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H II II 39-43] ...*çubağan nara sınçkan vsada uruğı yalğağ u tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağinga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, teke dikenî, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusız aş yedirmeli.’

Sözcük, Sanskritçe *anna, bhojana* ile ortaklık göstermektedir. Stachowski⁴⁵ ve Eren⁴⁶ sözcüğün Farsça kökenli olabileceği üzerine düşünmüşlerdir. Gülensoy⁴⁷ ise çağdaş Türk lehlerindeki karşılıklarına değinmiştir. Sözcük ETY’de *aş* ‘aş, yemek’, ETYS’de *aş* ‘aş, yemek’; KB’de *aş* ‘aş, yemek, ziyafet’, DLT’de *aş- âş* ‘yemek’, KB’de *aş* ‘yemek, aş’ açıklamasıyla bulunmaktadır. Bu sözcüğün kullanıldığı birçok metinde *aş içgü* kullanımının olması ikileme olarak da kullanıldığını göstermektedir.

aşsız ohne Speise || yiyeceksiz, yemeksiz, aşsız *aşsız azuksuz* suvsuz ohne Speise und Wasser || yiyeceksiz ve susuz *aşsız suvsuz* ohne Speise und Wasser || yiyeceksiz ve susuz HA 77; *aşsız* ‘Yemeksiz, aşsız’ EUT 24; *aşsız* ‘лишенный еды, пищи.’ DTS 64; *aşsız* Priv. N./A. fr. 1 a:ş; ‘without food’ ; EDPT 265 ▪ *aşsız suvsuz* ohne Speise und Wasser || yiyeceksiz ve susuz’ HA 77; *aşsız* ‘yemeksiz’ I D 26, II D 21 (1, 42) ETY 764; *aşsız* ‘aç, sefil, perişan ETYS 263,401.

⁴⁵‘(gekochtes) Essen’ = trkm. *aş*, tuw. *aş* id. = MK. *āš* id. (Tekin 1995a: 172) < gtü. **āš* < (?) iran. *āš* ‘Suppe’ (TMEN II 61f.; ÈSTJa I 210f.; Eren 1999a: 23). – Vgl. *lavaşa; sütlaç* (Stachowski, 2019, s. 66).

⁴⁶ ‘pişirilerek hazırlanan yemek’ Eski çağlardan başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *âş* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *aş* biçimi kullanılır. Pelliot’ya göre (T’oung Pao 27: 285. s. 1. not), Farsça *âş* ‘meat, victuals, viands, soup, broth, gruel, pottage’ Türkçeden alınmıştır. Doerfer (TMEN 481) de Orta Farsça *âş* ‘meat, victuals; soup, pottage’ biçimi üzerinde durmuştur. Ona göre, Orta Farsçada Türkçe alıntılara rastlanmaz. Buna karşılık Eski Türkçede Farsça alıntılarının geçtiği bir gerçektir. Egorov (ÈS 28) Farsça *âş* biçimiyle karşılaştırmıştır. Râsânen (V 29-30) Ramstedt’in birleştirmelerini olduğu gibi vermiştir. Sevortyan (ST 2, 1971, 9) *aş*’ın Orta Farsça *âş* ’tan geldiğini bir olasılık olarak dile getirmişti. Daha sonra Sevortyan sözlüğünde de *aş*’ın büyük bir olasılıkla İranca *âş*’tan alındığını yazmıştır (ÈSTJa 1974,210- 212) (Eren, 1999, s. 23).

⁴⁷ *aş* ‘Aş, çorba’ = OT. *aş* (DLT) < **âş* *âş* (Trkm.), *aş* ‘et’ (Çuv.), *as* (Nog., KKlp., Kzk.) *âs* (Yak.) (Gülensoy, 2007, s. 83).

[Mait 112 17-19] ...*prıt ajunta togmuş tınlıglar aşısz suvsuz kurıp katıp yorıyurlar...* ‘Ruhlar aleminde doğmuş olan yaratıklar yiyecek ve içeceksizlikten kuruyup halsiz düşerek yaşarlar.’

aş sözcüğünden türeyen bu sözcüğün olumsuz hali de sözlüklerde madde başı olarak kullanılmaktadır olup *aşısz suvsuz* şeklinde ikileme oluşturduğu görülmektedir.

2.1.3.3. *aşagu* ‘aş, yiyecek, yemek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

aşagu Speise, Nahrung, Essen ‘aş, yiyecek, yemek’ HA 75; *aşayu* ‘кушанья, яства’ DTS 662

[BT XIII 47 20] ...*aşa aşagu*... “yiyecek yemek”

‘*asıragu*’ ile fonetik değişim sonucu yeni kullanım olduğunu düşünülen sözcük Karahanlı ve Köktürk Türkçesi eserlerinde ve etimolojik sözlüklerde tanıklanamamıştır.

2.1.3.4. *asıragu* ‘geçim, yiyecek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

asıragu Unterhalt, Verpflegung ‘geçim, yiyecek’ HA 75

[Sertkaya 2011: 224] ...*edgü asırağ-u-nı* ‘wy| *m(e)n sözleşü uma[dım]*... ‘İyi yiyeceği ben sözleşip yapmadım.’

‘*aşagu*’ ile fonetik değişim sonucu yeni kullanım olduğunu düşünülen sözcük Karahanlı ve Köktürk Türkçesi eserlerinde ve etimolojik sözlüklerde tanıklanamamıştır.

2.1.3.5. azık~azuk~asuk ‘yiyecek, kumanya, nevale, azık, erzak’

https://en.wikipedia.org/wiki/Field_ration

azuk~azık~asuk Verpflegung, Proviant, Mundvorrat ‘yiyecek, kumanya, nevale, azık, erzak’ HA 94; *azuq* ‘пища, продовольствие, провиант,корм ‘*azuq*’ сбившийся с пути DTS 74; *azuk* ‘food for a journey’ form an or beast; sometimes more generally ‘food, provisions’ EDPT 283 ▪ *azuk yüdgü* bir äşgäk ein Last-Esel || bir yük eşeği’ HA 94; *azuk* ‘azık,yiyecek’ a. 1414, 3435, 5350 KB 50; *azuq* ‘azık, katık’, (1, 46) EYT 767; *azuk* ‘azık yiyecek’ 5/3, 12/7, 45/31, 191/164, 45/31, 172/148 DLT 568; *azuk* ‘ yemek, azık’ ETYS 332.

[Mait 25 18-19] ...*men yime küçüm (yit)mişçe tapınıp ajunluğ azuq*...

‘Ben de gücüm (yettiğince) hizmet edip dünyevi azık’

Stachowski⁴⁸ sözcüğün Farsça kökenli olduğu konusunu işlerken Gülensoy⁴⁹ sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları üzerinde durmaktadır. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 283). Sözcük, EYT’de *azuq* ‘azık, katık’, ETYS *azuk* ‘yemek, azık’, KB’de *azuk* ‘azık,yiyecek’, DLT’de *azuk* ‘azık’ yiyecek, KB’ de *azuq* ‘azık, yiyecek krş. azık’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

Azık sözcüğünün isimden isim yapma ekiyle türetilmiş hali de sözlüklerde madde başı olarak kullanılmaktadır: *azuklug* || ‘mit Verpflegung, mit Proviant, mit Speise || ‘azıklı, yemekli’ HA 94; ‘*azuqluq* (azuqlıq?)’ || продукты, еда, угощение ||

⁴⁸ ‘Proviant’ = trkm. *ādyk* id. < **azuk* < gtü. **azy* ‘(zer)kauen’ > [1] ttü. *azı* ‘kauen’; [2] **azyg* > ttü. *azı*, s.o. (ĖSTJa I 98; Tekin 1995a: 172 [**āzuk*, mit der Anmerkung: „< İnan.“, wohl irrtümlich für „> İnan.“]; TMEN II 56f. [ohne Etymologie]). – Die Vokal länge im Trkm. ist sekundär vor dem hohen Vokal der Folgesilbe entstanden. – Vgl. *azı* (Stachowski, 2019, s. 71).

⁴⁹azık ‘Yiyecek, azık’ = OT. *azuk* (DLT), (DLT, KB)[< *āzık*] TT.: AZIK+(LI/LIK)- *azık* (MA. 52-2);*azık* (A lt./A T S, 231;TatK.), *azık-tülik* ‘yiyecek’ (Alt.), *kül azık* (Kırg.), *azok* (YUyg.), *azık* (Trkm.), *azık-āvkat* (Özb.), *ozak* (TatK.), *ozuk* (Uyg.) (Gülensoy, 2007, s.98).

DTS 74; *azıǵlıǵ* P.N.'A. fr. azıǵ; 'having tusks, canine teeth', etc.; s.i.a.m.l.p. except SC. SW with some phonetic changes' EDPT 284; *azuklug* 'azıklı, azıǵı olan' 85/76 DLT 568

[UY 67-69 1-8] ...*milik t(ä)mür ogul-nuñ it yıl onunč ay altı yangıqa uz-a bay iltür siliba ilči. -ning nokör yn-a yisüdär il(č)i yol asuk-luq birgü üç tayaq äđ alqı küri min-tä turpan-ta qanımdu bir tayak äđ iki küri min bütürüp b[irsü]n* 'Melik Tämür'in oğlunun (buyruğudur:) Köpek yılı onuncu ayın altıncı gününde Uza Bay ulaştırır: Seliba Elçi'nin adamına, yine Yisüdär Elçi'ye yol azıǵı olarak üç tayak et, altı küri undan Turfan'da Kanımdu bir tayak et, iki küri unu tamamen hazırlayıp versin.

Bu sözcük metinde asıl anlamı olan 'yolculukta yenmek üzere hazırlanan yiyecek' anlamıyla kullanılmıştır.

2.1.3.6. **çai** 'rahiplerin yemeği, yemek, ziyafet, öğün'

çai < Chin. 齋 *zhai* (Spätmittelchin. *tʂaːj*) Fasten || oruç tutma; Mönchsmahlzeit, Mahl, Bankett 'rahiplerin yemeği, yemek, ziyafet, öğün' (s./bk. Mo. *çai*) HA 217
▪ *çai kıl-* ein Bankett geben || ziyafet vermek, davet vermek' HA 217

[Xuan XIII 1432-1434] ...*[t]oyınka çai kılıp bir toyın[ka] üçär san t(a)var buşı berdi k[i]m bo çaita tütsük yoritur...* 'Şölende rahip yemeği verip bir şölende üçer mala müsaade verdi. Kim bu rahiplerin yemeğine tütsü dolaştırır.'

Sözcük Çince'den Eski Türkçeye geçmiştir. Metinde geçen *tütsük yoritur* kalıbı HA'da (Wilkens, 2021, s. 778) *tütsüg yorit-* 'Weihrauch herumgehen lassen (bei der Mahlzeit im Kloster) || (manastırda yemek zamanında) tütsü dolaştırmak' anlamında kullanılmaktadır.

2.1.3.7. **darmadanlıg** 'Dharmadāna yemeği'

darmadanlıg dharmadāna-darmadanlıg Dharmadāna...darmadanlıg aš
Dharmadāna-Speise || 'Dharmadāna yemeği' HA 244

[BT XIII 27-11] ...*aryasang tözün bursañ quvagniñ darmadan-lig ašin tginür sizlär...* ‘Soylu cemaat Aryasanga’nın Dharmadana yemeğini elde edersiniz.’

Eski Uygurcada ‘Dharmadāna yemeği’ anlamında kullanılan bu sözcüğe yalnızca bu dönemde rastlanılmıştır.

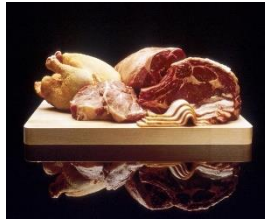
2.1.3.8. **dyanaşan** ‘meditasyon yemeği, meditasyon yiyeceği’

dyanaşan << Skt. *dhyānāśana* Speise der Versenkung ‘meditasyon yemeği, meditasyon yiyeceği’ HA 250

[Zieme, 2013: 21] ...*etiglig nom-lar-nıñ ürlügsüzin [/// /// ///] bulmagu turur dyanaşan [/// /// /// üzäl]liksiz tužit ordu [/// /// /// /// k]örüşgäys(ä)n...* ‘Süslü vaazların sonzuluğu bulmayıp durur. Meditasyon yemeği olağanüstü Tüşita Sarayı’nda buluşacaklar.’

Sözcük Sanskritçe *dyanaşan* sözcüğünden Eski Uygurcaya geçmiş olup *dyan* ve *asan-* kelimelerinin birleşmesiyle kurulmuş bir sözcüktür.

2.1.3.9. **et** ‘maddesel, cismani, et, etli’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Meat>

ät~ad fleischlich, leiblich, Fleisch- ‘et, etli’ || HA 126; *et* ‘flesh’, including both ‘living flesh’ and ‘butchers’ meat’; occurs in various phr. of which the most important EDPT 33 *ät aşlıg* Fleisch-Fresser, Fleisch als Speise habend (eine Dämonenklasse) || etcil, etobur, et yiyen (bir şeytan sınıfı) HA 126, *ät ärük* Fleischaprikose || etli erik’ HA 126, *ät kan* yilik yüräk Fleisch, Blut, Mark und Herz || et, kan, ilik ve yürek *ät kirtış* Hautfarbe, Aussehen || HA 126, *ät yemöz* Vegetarier (auch für Mani stehend) || etyemez, vejetaryen (Mani için de

kullanılır)’ HA 126; *et* ‘et’ e. ol 4519, 5862, e. Yiş- 6481, e. -ig 4519, 4643 KB 162; *ät* ‘et’ -i Aç. b, 2 (III, 134) -idä I Ş 11 (1, 52) ETY 798; *et* ‘et’ 29/15, 30/16, 94/87, 96/89, 89/102...DLT 648

[DK 1398-1402] ...*bir ugrta ol ilig begniñ aşçı[sı] begiñe aşlık et [bulma]dın [bulma]dın [ertingü] korkup [inçe tip] isig [öziñe] [ertingü] korkup [inçe tip] ...* ‘Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından (kendi canı için çok fazla) korkup şöyle demiş.’

[H I II 16-18] ...*inägü-kä am iki süngük arkäč **adin** bir badir artun tobulgak bor bir badir ayaq suv birlä qayinturup suv-ï sogulmiş-ta içsär kidär...* ‘Vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badir ayak şarap ve bir badir ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir.’

Metinden hareketle Uygurların Maniheizm ve Budizm’i kabul etmelerine rağmen etin mutfak kültüründeki varlığını koruduğu anlaşılmaktadır.

Sözcük Veli⁵⁰, Stachowski⁵¹ ve Eren⁵² tarafından çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarıyla verilmektedir. Gülensoy⁵³ ayrıca sözcüğün Tarihi Türk lehçelerindeki kullanımlarını da göstermiştir. Eren, kökeninin Soğdça olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Ayrıca sözcük ETY’ de *ät* ‘et’, KB’de *et* ‘et’, DLT ve KS’de *et* ‘et’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.3.10. **huba** ‘bir ritüel yemeği, pirinç ve susamdan yapılan bir püre’

⁵⁰ Clauson, etin anlamının ‘et, kas’ ‘beden, et’ olduğunu açıklamıştır (ED 33b); Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcük Yeni Uygurca Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Yeni Uygur Türkçesinde yiyecek maddesi olan et için göş ‘et’ (Necip, 2013, 118) kelimesi kullanılmaktadır (Veli, 2022, s. 214).

⁵¹ et ‘Fleisch’ = trkm. *et* id., tuw. *et* id. (ÈSTJa I 311; vgl. Eren 1999a) < gtü. **et* id (Stachowski, 2019, s. 146).

⁵² ‘İnsanlarda, hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka’ ~ Tkm *et*. - Kzk *et*. - Krg *et*. - Nog *et*. - Sag *et*. - KKlp *et*. - TatK *it*. - Bşk *it* - Tuv *et*. - Yak *et*. - Çuv *üt*. En eski çağlardan başlayarak kullanılır. Orta Türkçede de *et* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *et* biçimi kullanılır. Borovkov’a göre (UZİV 4; 186), Soğdcadan alınmıştır (Eren, 1999, s. 140).

⁵³ *et* ‘Et’= ET, OT. *et*, Uyg. (İKPÖ, 142) *ät* (at ?) < *et* (Gülensoy, 2007, s. 345).

huba < Chin. 粿 呢 *huma* (Spätmittelchin. *xhuǎ ma*; Yuan: *xuma*) eine Ritualspeise, Mus aus Reis und Sesam (Skt. *kṛsara*) || bir ritüel yemeği, pirinç ve susamdan (Skt. *kṛsara*) yapılan bir püre (→ 1 *huma*) HA 482

[BT XXIII B 146-147] ... **huba** *üzä ol yultuzka yagaguluk ol säkiz küntä öñädür...* ‘Huba o yıldıza kurbanlıkla sekiz gün içinde iyileşir.’

Wilkens sözcüğün Eski Uygurcaya Çince den geçtiğini ve Sanskritçe *kṛsara* sözcüğüyle ilişkili olduğunu öne sürmektedir (Wilkens, 2021, s. 482). Söz konusu sözcüğe Köktürk ve Karahanlı eserlerinde rastlanmamaktadır.

2.1.3.11. **kaleu~kalıyu** ‘bir yemek’

kaleu~kalıyu < Chin. (*lew* < Chin. 料 *liao*; Spätmittelchin. *liaw*, Yuan: *ljew*) eine Speise ‘bir yemek’ HA 321

[Clark 2017/EM:65-68] ... *sačrangı tñrılär niwēdmāka barsar ešmiş minin öñi yıgturzun näčätä kalıyu kılgu bolsar monı üzä kılzun bo ešmiş minkä tñrı mozak avtadan yakmazun* ‘Kendilerine (un) serpmeleri gereken İlahi Varlıklar Davet’e gittiklerinde, (kendilerine serperken) döktükleri unu (görevlilere) toplatacaklar (ve ayrı olarak saklayacaklardır). Ne zaman kalıyu yapmak isterlerse, onu bu (un) ile yapacaklardır. İlahi Öğretmen ve Piskopos bu dökülen unla temas etmeyecektir..’

Wilkens sözcüğün Çince *lew* sözcüğü vasıtasıyla Eski Uygur Türkçesine girdiğini iddia etmektedir (Wilkens, 2021, s. 321). Sözcük HA’da *kaleu* biçimiyle kullanılsa da tanıklandığı metinde *kalıyu* okuması dikkat çekmektedir. Bkz. liv 2.1.3.15

2.1.3.12. **kav~qav** ‘bir yemek’

<https://turktoyu.com/kadim-bir-turk-tatlisi-kavut/>

kaw~qaw < Chin. (?) eine Speise || bir yemek (?) HA 349; *kawut* ‘unu, yağ ve şekerle karıştırılıp yenen loğusa yemeği 516/415 DLT 494

[H II III 43-44] ... **qav** *kürüç sinsim şivaçir suksumur qatiz [tüz ülüş soqup] lalap...* ‘Susam, şivaçir, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp...’

Wilkens sözcüğün Çince'den geçtiğini ve ‘bir yemek’ anlamında kullanıldığını yönündeki tahminini bildirmektedir (Wilkens, 2021, s. 349). Sözcük DLT’de *kawut* ‘unu, yağ ve şekerle karıştırılıp yenen loğusa yemeği’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.1.

2.1.3.13. **kesme** ‘kuşbaşı etle yapılan yahni türü bir yemek’

https://en.wikipedia.org/wiki/Ground_beef

käsmä zerschnitten, geschnetzelt *kesme käsmä aš* Geschnetzeltes ‘kuşbaşı etle yapılan yahni türü bir yemek’ HA 359; *kesme* survives in SW Osm. with various meanings derived fr. those of *kesme* EDPT 751

[DK 1433- 1439] ...*eşidip atası malıkı aşçı ilig begke korkınçın y(i)ti biçekin kenç oğlınıñ boyunun [biç]ip başın yirte yuvdı yüz [y]üzegüsi barça öñi öñi [adırıp bışurup il]ig begke kesme aš kigürti...* ‘Bu (sözü) işiten babası Malunke aşçı, korkunç bir şekilde, keskin bıçakla genç oğlunun boynunu kesip başını yere yuvarlamış. Bedeninin her bir

parçasını tamamıyla parça parça (birbirinden ayırıp, pişirerek) hükümdara kıyma yemeği (hazırlayarak) sunmuş.’

[DK 1453-1457] ...*bokünki kün elig begke kesmelik et bulmadım anı için öz ogulumın ölürüp anı et üze kesme aş kégürü tegintim...*

‘Bugün hükümdara yemelik et bulamadım. Bundan dolayı oğlumu öldürüp onun eti ile (yapılmış olan) kıyma yemeğini saygıyla sundum.’

Aynı metinden alınan her iki örnekte de *kesme aş* biçiminde kullanılması sözcüğün sıfat tamlaması olarak kullanıldığını işaret etmekte olup günümüzdeki kıymadan yapılan yemeğe denk olduğu anlaşılmaktadır. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 750-751).

2.1.3.14. **kesmelik** ‘yahni türü bir yemek için’

https://en.wikipedia.org/wiki/Ground_beef

käsmälük für das Geschnetzelte ‘yahni türü bir yemek için’ HA 359; *käsmälük* EDPT 751; *käsäk et* ‘et parçası’ TIEM 73 249v/2 bäs yarat(t)ımız bir käsäk kıanı bir käsäk et TIEM 73 249v/2 KS 498

[DK 1453-1457] ...*bokünki kün elig begke kesmelik et bulmadım anı için öz ogulumın ölürüp anı et üze kesme aş kégürü tegintim...*

‘Bugün hükümdara yemelik et bulamadım. Bundan dolayı oğlumu öldürüp onun eti ile (yapılmış olan) kıyma yemeğini saygıyla sundum.’

Sözcüğün ‘et’ kelimesiyle birleşerek sıfat olarak kullanılması ilişkili kelime olduğunu göstermektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir

(Clauson, 1972, s. 751). Sözcük KS'de *käsäk et* 'et parçası' açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.3.15. *lev~liv* 'yemek, gıda maddeleri, ücret yerine verilen yiyecek payı'

lev~liv < Chin. *liao* (Spätmittelchin. *liaw*, Yuan: *ljew*) Speise, Nahrungsmittel, Naturaldeputat, Ration 'yemek, gıda maddeleri, ücret yerine verilen yiyecek payı, istihkak, tayın', Glück || şans; Material || materyal, malzeme (s./bk. Mo. *liu*) *lev aş* Speise, Nahrungsmittel 'yemek, yiyecek, gıda maddeleri' HA 453; *liv* 'kurban yemeği' EUTS 125; *liv* 'some kind of food, or a dish of food' EDPT 763; *liv* 'еда, яство' DTS 333

[BTXXIII G013] ...*liv* *aşı*... 'yemeği'

[TT VII 23-8] ...*liv* *aş-ı üyür tügisi / tétir*... 'Aşı darı düğüsüdür.'

[TT VII 23-17] ...*liv* *aş-ı konak tügisi / tétir*... 'Aşı kepek düğüsüdür.'

[TT VII 24-39] ...*liv* *aş-ı buğday / tétir*... 'Aşı buğdaydır.'

[TT VII 24-49] ...*liv* *aş-ı kentir uruğ-ı / tétir*... 'Aşı kendir tohumudur.'

[TT VII 24-59] ...*liv* *aş-ı kara burç[ak tétir]*... 'Aşı kara burçaktır.'

[TT VII 24-69] ...*liv* *aş-ı yaşıl burçak / [tétir]*... 'Aşı yeşil burçaktır.'

[TT VII 24-79] ...*liv* *aş-ı konak tügisi [tétir]*..... 'Aşı darı düğüsüdür.'

Wilkens sözcüğün Çince'den Eski Uygurcaya geçtiğini ve Moğolca *liu* ile oraklık gösterdiğini vurgulamaktadır (Wilkens, 2021, s. 453). Sözcüğün *liv* kullanımı da bulunmakta olup örneklenen eserlerde *liv* *aşı* biçimiyle kullanılması ikileme olarak kullanıldığını göstermektedir. Sözcüğün *lev* ve *liv* biçimlerinin tanıklanması *e~i* ses denklğine işaret etmektedir. Kaçalin⁵⁴, *liv* *aş* söz grubunun

⁵⁴ *liv* *aşı*; *liv* muhtemelen aş 'hayır yemeği'nin eş anlamlısıdır. 16 numarada aş tek başına kullanılmıştır (s. 167 aşları erser 'hayır yemeği ise'). Kabul edilen bir kökeni yoktur. Baştaki l- sesi, lavaş'taki bu ilk unsurun burada alıntı olduğunu gösteren bir kanıttır. M. RÄSÄNEN (317b) eserinde şöyle göstermektedir ve çift kelime *lav-aş* kurban aşısı olan kelime iki kelimedenden oluştuğu belirtilmiştir. Büyük bir ihtimalle iki kelimden oluşan *liv-aş*'ın lavaş'a benzerliği ilk olarak R. R. ARAT tarafından adı geçen metnin yayınında belirtilmiştir. ARAT "liv" kelimesinin *liv* *aş-ı* "hayır aş"ının anlamdaşı olması gerektiğini ileri sürmüştür. *Liv* *aş* birleşimi Kutadgu Bilig'de de belirtilmiştir: *liv* *aş* *tèrgi* 'kurulmuş masa, ziyafet için hazırlanmış masa'. *Liv* kelimesi burada farklı bir anlamda kullanılmıştır. Eski Türkçe Sözlük'te *liv* kelimesi Arapçadaki 'yiyecek' sözüne yakın olabilir, ancak kesin değildir. Eski Türkçedeki *liv* = *aş* 'hayır aşısı, hayır yemeği' ile bugünkü

lavaş kelimesiyle münasebeti ve kökeni hakkında yapılmış bazı iddiaları dile getirmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s, 763).

2.1.3.16. meng~m(e)ng ‘yemek’

māṅ~m(ā)ṅ Speise, Essen ‘yemek’; Futter, Fressen || yem; Beute || ganimet, av avlanan hayvan; etwas zu fressen, Körner || yiyecek bir şey, tahıl *māṅ yumşak* Futter, etwas zu fressen|| yiyecek bir şey, yem HA 472; *māṅg* ‘yem’ EUTS 129; *ma:n* ‘(b-) survives, in the same meanina ‘EDPT 766; *meṅ* ‘yem, kuş yemi’ m. 1193, 2054 KB 313; *māṅ* ‘gıda, yiyecek’ -kä Ir. 47 (II, 81) -in Ir. 47 (II, 81) ETY 67; *meṅ* ‘kuş yemi, taneler’ 273/238, 601/493 DLT 763

[DDU Hochz 30-31] ...*kuş māṅin maṅranu: çalar künçä ayça kılı...*

‘Kuş yemiyle inleyip batan güneş ve ay gibi’

Kelime Eski Uygurca ‘yemek’ anlamında kullanılmakta olup örneklenen metinde ‘kuş yemi’ olarak kullanılmıştır. Sözcük ETY’de *māṅ* ‘gıda, yiyecek’, KS’de *meṅ* ‘yem, kuş yemi’, DLT ve KS’de *meṅ* ‘kuş yemi, taneler’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.3.17. ništani ‘yemek’

ništani (br) << Skt. *niṣṭhāna* Speise ‘yemek (?)’ HA 492

[Maue 1996: 44b-B2] ...*bolur 7 (=yeti) ništaniları nč bolor könglinta*

k(ö)gz(i)ntä... ‘Bulur (yedi) yemekleri bulur. Gönlünde, gözünde...’

Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 492). Yine Wilkens bu sözcüğü (?) ile göstermiştir. Bağlamdan anlamı açık olmayan kelime için Maue, kelimeye düştüğü dipnotta "Möglicherweise < skt. nisthana 'Speise(?)'" açıklamasını yaparak kelimenin muhtemelen yiyecek anlamına geldiğini belirtmektedir (1996: 184).

Türkçedeki lavaş ‘yufka’ın yanıtıcı ses benzerliğinden başka bir münasebeti yoktur. (Kaçalın, 2015, s. 48-49.

2.1.3.18. sag yağ ‘tereyağı’

<https://sco.wikipedia.org/wiki/Butter>

sag rein, unvermisch *‘temiz, karışmamış’ sag sūt* reine Milch || saf sūt, bir şeyle karışmamış sūt HA 573 ▪ *sag yağ* Butter, geklärte Butter || tereyağı, sade yağ HA 573, *sag ya*

gı Butter, geklärte Butter || tereyağı, sade yağ HA 573, *sag yağlıg* yula Butterlampe || tereyağı lambası’ HA 573

[DK 0722- 0723] ...*turgınçara tolþ etözlerinteki etleri süñükleri sag yağ teg sızılıp barır...* ‘Hemen o anda vücudlarındaki bütün etleri, kemikleri tereyağ gibi eriyip gider.’

[H II IX 114-116] ...*bışıg singir pitpidi mirç yıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* ‘Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H II VII 90-94] ...*külğak tunsar eçkü ödi tamışsar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağrıg söner külğak tikileser uskada livang kabağ ku-a-sı yıpar takığu yumurdkası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kül] gık-ka urđu ol açılır...* ‘Kulak tıkanır, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabağ çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

[H I XVI 144-145] ...*tumağu bolup kidmeser soğun sağal-ı sadun sağal-ı birle soğup sağ yağ-ka yoğurup is-leser alku tumağu-ka yaraşur...* ‘Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte

dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü nezleye iyi gelir.’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisig singir [y]ıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karqandus kuskak söner yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturқан suvın-ta içgül...* ‘Biber, darifüfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karqanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifüfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

Metinde kullanılan *sag yag* biçiminin tereyağı işaret ettiği anlaşılmakta olup söz konusu söz öbeği bir sıfat tamlaması oluşturmaktadır. Tanıklanan örnekte ise yağın kıvamı bakımından benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Gülensoy ‘Tatlı, iyi, temiz; katkısız’=OT. sağ yağ ‘sade yağ’ youmunu yapmaktadır. (Gülensoy, 2007, s. 711). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.4.

2.1.3.19. söglünçü ‘kızartma eti, kızartma’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Roasting>

söglünçü Braten, Gebratenes ‘kızartma’ *söglünçü üt* Bratenfleisch, Braten ‘kızartma eti, kızartma’ HA 622; *söglüntür* ‘жаркое’ DT510; *söglünçü* ‘kızartma’ EUTS 209; *söglünçü* ‘his roast meat’ EDPT 821; *söglünçü* ‘kebab’ 420 / 329, 552 / 453 DLT 830

[DK 3118-3125] ...*teg t(e)rk ödün ulgadtı bedüdi atası br(a)hmadatı ilig begniñ svayşagavı atl(i)g aşçısı bar erti ol aşçı er ilig begke yigülük et alıp söglünçü kaltı anıñ arasın ta köñüllenmedin süksük şiş sögülmiş et içinte yilini barti ötrü ol aşçı er söglünçüsün ilig begke kelürüp üskinte urtı...* ‘Babası Hükümdar Brahmadatta’nın

Svayaśasgava isimli (bir) aşçısı vardı. O aşçı hükümdara yemesi için et kızartıp hazırladı. Bu arada, istemeden, süksük (ağacının) kıymığı kızarmış etin içinde yapışıp kaldı. Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda (saygıyla) sundu.’

Kelime Eski Uygurcada ‘kızartma eti, kızartma’ olarak kullanılmakta olup Uygur mutfağında etin varlığı konusunda bilgi vermektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 821). Sözcük KS ve DLT’de *söglünçü* ‘kebab’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.3.20. sut~sad ‘bir tanrısal yemek, ilahi meyve özü’

sut < TochA *sut* < Skt. *sudhā* eine göttliche Speise, Nektar ‘bir tanrısal yemek, ilahi meyve özü’ HA 633

[BT XX 243-251] ...*üstün t(ä)ñri yerintäki t(ä)ñri-lär kamagun barça bir täg t(ä)ñridäm sad aš-ıg ašanu(r)-lar inčip özläri- [niñ] kut-ları buyan-ları eyin ol ašanmış.* Göksel topraklarda yaşayan tanrıların hep birlikte ilahi sudha yemeği yedikleri gibi ilahi (yiyeceklerin) de onlara mutluluk ve kurtuluşlarına göre şekillenir.’

Wilkens sözcüğün Sanskritçeden Toharcaya; Toharcadan Eski Uygurcaya geçmiş olduğunu iddia etmektedir (Wilkens, 2021, s. 633). Söz konusu sözcüğün tanımlandığı sözlükte *sut*, *eserde* ise *sad* biçiminin kullanılması sözcüğün farklı okumalarının olduğunu düşündürmektedir.

2.1.3.21. süglin~süglün ‘sülün kuyruğu’

https://tr.wikipedia.org/wiki/Baya%C4%9F%C4%B1_s%C3%BCl%C3%BCn

süglin Fasan ‘sülün’ HA 636; *süglin* φ ‘азан’ DT516; *süglin* ‘pheasant, phasianus spp’ EDPT 820 ▪ *süglin kudrukı* Fasanenschwanz || sülün kuruğu ,*süglün äti* Fasanen-Fleisch sülün eti HA 636; *süglin* ‘sülün’ (Phasiamus colchiaus) 223/192 DLT 839

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmıs kräk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrınta ... bor içip lisp oğrınta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı olursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H II V 109-110] ...*ot kovğağalı sokup süglün eti isiç ağız-in titigin yapmış kрге[k]...* ‘Ot kıvyayalı ezilip sülün eti ... Kabin ağzı kil ile kapatılır.’

Sözcüğün tanıklanan her iki metinde de *süglün eti* olarak kullanılması ilişkili sözcük gruplarından belirtisiz isim tamlaması oluşturduğunu göstermektedir. Sözcüğün *süglün* ve *süglin* kullanımlarının olması *i-ü* denklğine işaret etmektedir. Gülensoy⁵⁵ sözcüğü sök-, Eren⁵⁶ ise sügül- köküne götürerek açıklamaktadır. Ayrıca sözcük DLT ve KS’de *süglin* ‘sülün’ açıklamasıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.4.

2.1.3.22. takçang ‘bir yemek ’

takçaŋ ‘eine Speise ‘bir yemek’ HA 664

[DDU E1/ 63-67] ...*ya arslanlarım bukalarım ämti yakşı oruŋlar ya’g alıp kälürtüp yaglig takçaŋ kaldurup yalgıtu yedüräyin sizlärkä tep ya*

⁵⁵ *sülün* ‘Eti beğenilir bir kuş’= ET. *süglü n* (E U T S, 214) ~ OT. *süglin, süwlin* (DLT) < SÖk ‘kızarmak’-çI/- ‘kızartılmak’+ -M H [> *söklün > *söglün > süglün > sülün] (Gülensoy, 2007, s. 819).

⁵⁶ Tkm *sülgün*. Göçüşme (*metathese*) yoluyla oluşmuştur. ~ OT *süglin, süvlin*. Kökünü açık olarak bilmiyoruz. Râsânen’in *sügül-* ‘braten’ kökünden geldiği yolundaki açıklaması düşündürücüdür (Eren, 1999, s. 379).

inilärim oğlanlarım enç turmadın... ‘Ey arslanlarım boğalarım! Şimdi iyi yaptınız. Yağ (?) alıp getirip yağlı takçağ yaptırıp sizlere yedireyim diye. Ey kardeşlerim, oğullarım! Dinlemeden durmadan çalıştınız.’

Eski Uygurcada ‘bir yemek’ olarak kullanılan bu sözcüğün özelliklerine dair bilgiye ulaşılamamaktadır. Örneklenen metinde de yalnızca yemeğin isminden bahsedilmektedir.

2.1.3.23. **tatag~tatıg** ‘aş, taam, yemek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

tatağ ‘aş, taam, yemek’ EUTS 228; *altı törlüg tatağ* die sechs Geschmacksarten || altı lezzet türü, altı türlü lezzet HA 38; *ta:tıg* 'taste, flavour' EDPT 452; *tatıg* ‘tat, lezzet, zevk’ t. 367, 370, 375, 448, 689, 1087, 1139, 1275, 1300, 1352... KB 428; *tatıg- tătıg* ‘lezzet’ 142/ 124 DLT 861

[KP-TA: 188] ...*küniñe tađ adınçığ tatağlıığ* aş içkü kelürüp *tapınurlar erti...* ‘Her gün olağanüstü lezzetli yiyecek içecek getirip (ona) saygı gösteriyordu.’

[Barutçu 1998, 118b 6-7] ...*adın öngün yıd tatığ böritig-te ulatı-lar erter tiptimiş-i erser...* ‘Diğer renk, ses, koku, tat, temas vb. geçer.’ Diye dediği ise...’

[Laut, 1986, 21-22] ...*t(ä)ñri burhan [ağzınta nom eşi-] dip kutrulmak [tatagnığ idişi] [boltı-lar..* ‘Tanrı Buda [ağzında hoş işitip] kurtuluğu [tadının kabını] buldular.’

[H II V 114-115] ...*nara tatığı ksai kıainturmiş tıdar...* ‘Nar tatığı ve ksai kaynatılıp geçer.’

Sözcük metinde *aş içkü* ikilemesini nitelendiren ‘lezzetli’ anlamında kullanılmakta olup *tatg* ve *tatıg* kullanımlarının olması *a~ı* değişikliğine işaret etmektedir. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s.

452). Sözcük KB’de *tatıg* ‘tat, lezzet, zevk’ DLT ve KS’de ise *tatıg- tütıg* ‘lezzet’ açıklamasıyla bulunmaktadır.

2.1.3.24. *telük* ‘erzak, yenilecek her şey’

<https://www.karsikoyden.com/urun/karsi-koyden-ramazan-paketi-3-hediye-veya-yardim-erzak-kolisi>

tälük ‘erzak, yenilecek her şey’ EUTS 233

[URD 139- 12] ...*ym tälüküm bar ärsär...* ‘Erzağım varsa...’

Sözcüğe Handwörterbuch des Altuigurischen’de madde başı olarak rastlanmamıştır. Ayrıca sözcük Köktürk ve Karahanlı dönemi eserlerinde de kullanılmamaktadır.

2.1.3.25. *yagl(i)g* ‘yağlı yemek’

yagl(i)g aš fette Speise ‘yağlı yemek’ HA 854; *yaglıg* ‘the usual phonetic changes’ EDPT 901; *yaglıg* ‘yağlı’ KS 1119; *yāgılg* ‘yağlı olan’ 47/33, 420/329, 462/367 DLT 941

[AY IX 594-600] *yaykı üdde ašagu ol irig köyürügli isig ašıg yaz yēsünler ŝor açıg isig yaglıg aš içgüg küzki üdde ašagu ol sogık yaglıg süçig aš kış yēsünler çıvşagun irig süçig yaglıg aš...* ‘Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir. Yaz [mevsiminde hastalar], tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir. Kışın [hastalar] asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler.’

[AY U IX 461] ...*yaz yēsünler ŝor ašıg isig yaglıg aš içgüg küzki üdde ašagu ol sogık yaglıg süçig aš kış yēsünler çıvşagun irig süçig yaglıg aš* ‘Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir. Yaz [mevsiminde hastalar], tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler.

Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir. Kışın [hastalar] asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler”

[DDU E1/ 63-67] ...*ya arslanlarım bukalarım ämti yakşı oruñlar ya 'g alıp kälürtüp **yaglig takçañ** kıldurup yalgıtu yedüräyin sizlärkä tep ya inilärim oğlanlarım enç turmadın...* ‘Ey arslanlarım boğalarım! Şimdi iyi yaptınız. Yağ (?) alıp getirip yağlı takçañ yaptırıp sizlere yedireyim diye. Ey kardeşlerim, oğullarım! Dinlemeden durmadan çalıştınız.’

[DK 103/2797-2801] ...*anıñ ara-sınta ol ok **bışmış yaglig etin** isig isig yidürser timin ök ol erniñ igi togası kalısız kiter tarıkar tip ötüntiler .* ‘Bu arada o pişmiş yağlı etini sıcak sıcak yedirirse, o adamın hastalığı tamamıyla iyileşir” diyerek rica ettiler.’

[H II II 39-43] ...*çubağan nara sınçkan vsada uruğı yalğağı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağınga barlap bor birle içürser bor içip yıl ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em **yağl(i)ğ aş** yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[TT VIII I 19-20] ...*çivşagun şor **yaglag kurug aşlar mırlıg rKlele** yaraşı içlagular üze işlemiş tonlarığ kedmiş [k]erek ...* ‘Ekşi, tuzlu ve yağlı tadı olanlarla bal sürülmüş kuru gıdalar tüketmek gerekir.’

Sözcük tanımlanan üç metinde de sıfat olarak kullanılmıştır: *yaglig et*, *yağl(i)ğ aş*, *yaglig takçañ* vb. Gülensoy⁵⁷, yaptığı çalışmada sözcüğün anlamları üzerinde durmakla birlikte morfolojik bir iddiada da bulunmuştur. Gülensoy’a göre söz konusu sözcük yağ isim kökünden türemiş bir sözcüktür. Clauson ise kelimenin

⁵⁷ ‘1.Üzerinde veya içinde yağ olan; 2. yağı çok olan; 3. yağla yapılmış; 4. besili, semiz; 5.(mec.) bol ve kolay kazanç sağlayan; 6. Yağdan kirlenmiş, yağdan lekelenmiş olan; 7. zengin’= ET., OT. yağlığ (EUTS, 280; DLT) <yağ+lı TT.: YAĞLI+(LIK) Tü. > Zaza. *yağli* (DAO, 506) (Gülensoy, 2007, s. 1030).

kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 902). Ayrıca sözcük KS’de *yağlıg* ‘yağlı’, DLT’de ise *yāglıg* ‘yağlı olan’ anlamıyla bulunan kelime tanıklandığı metinlerin tamamında sıfat tamlaması içinde bulunmaktadır: *sogık yağlıg süciğ aş, isig yağlıg aş, yağlıg takçañ, bışmış yağlıg etin, yağl(ı)ğ aş, yağlag kurug aşlar*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.7.

2.1.3.26. **yavgan** ‘tanrılara sunulan etsiz yemek’

yavgan fleischloses Speiseopfer ‘tanrılara sunulan etsiz yemek’ HA 877; *yavgan* ‘plain, dry (food) without fat or oil’ EDPT 874; *yavgan* ‘yavan’ EUTS 291; *yawgan aş* ‘içinde et bulunmayan yemek 460 / 364 DLT 960

[DDU E2 43-49] ...**yavgan** *yağış yengi bor yula küji tütşügte ulatılar üze tapıntıngızlar erser bo sizlerning tapınmış tapıngızlarını udunmuş udugunguzlarını tanyadivi tengri körü aşamakları teginmekleri bolzun...* ‘Ziyafet, kurban kanı, yeni şarap, kandil, tütüşü ve diğerleri ile kurban ettiğinizde (bağışladığınızda) bu sizlerin getirdiğiniz sunuları (kurbanları), yapmış olduğunuz hizmetleri Dhanyadeva Tanrı görüp yiyip kabul etmiş olsun.’

Gülensoy⁵⁸ yaptığı çalışmada sözcüğün anlamı ve morfolojik köküyle ilgili bilgiler vermektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 874). Sözcük KS ve DLT’de ise *yawgan aş* ‘içinde et bulunmayan yemek anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.3.27. **yemek** ‘yeme, yiyecek, yemek’

⁵⁸ 1.Yağı az; 2. katıksız; 3.(mec.) hoşla gitmeyen; 4. (mec.)görgüsüz, bilgisiz.’= ET. *yavgan* (EUTS, 291)~ OT. *yawgan* (DLT: *yawganlan-* ‘yavan bulmak’)< **yav(w)-(g)an*, TT.: YAVAN+(LAŞ-/LAŞMA/LAŞTIR-/LAŞTIRMA/LİK) (Gülensoy, 2007, s. 1090)

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

yemäk Essen, Ess- ‘yeme, yiyecek, yemek’ *yemäk içmäk* Essen und Trinken (auch Äquivalent von Skt. **bhojana*) || yeme ve içme (Skt. **bhojana*’nın da eş değeri) *yemäk içmäk m(ä)ñiläm(ä)k* Essen, Trinken und Frohsein || yeme, içme ve mutlu olma *yemäk sakızı* Ess-Harz (eventuell entstellte Wiedergabe von Skt. *śrīveṣṭaka*) || yeme reçinesi, yeme sakızı (muhtemelen Skt. *śrīveṣṭaka*’nın değiştirilmiş tercümesi) HA 887; *yimek* ‘yemek’ EUTS 293; *yemäk* ‘yemek yemek’ TIEM 73 260r/9 ap ymä özünüzlär üzä yemäkiñizlärدين äwläriñizdin är atañızlar äwlärimdin TIEM 73 260r/9 KS 1195

[DDU Hochz 26-27] ...*tüngür böşük körüşüp yemäk içmäk mängilämäk [bolzun?] el ögrünçinga nom säv[inçi]ngä uzun ür...*

‘Hısım akraba (ile) görüşüp yeme içme (ve) sevinme olsun.’

Kelime Eski Uygurcada ‘yeme, yiyecek, yemek’ anlamında kullanılmakta olup Sanskritçe *bhojana* ile oraklık göstermekte ancak köken itibarıyla hangi dile ait olduğu bilinmemekle birlikte Gülensoy⁵⁹ ve Stachowski⁶⁰ sözcüğün köküyle ilgili iddialarda bulunmaktadır. Ayrıca sözcük KS’de *yemäk* ‘yemek yemek’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.3.28. *yemlik* ‘yiyecek şey, yenecek şey’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

⁵⁹1. Yemek yeme, karın doyurma işi; 2. günün belli saatlerinede yenilen besin; 3. yemek için pişirilip hazırlanmış yiyecek, aş; 4. çağrılıları veya konukları yemekle ağırlama’ < *ye:m+(e)k / ye:-mek* (Gülensoy, 2007, s. 1117).

⁶⁰ ‘essen’ = trkm. ĩ «ий» [i:j] id. = auig. tschag. *je* id., kirg. *že* id., suig. *že ~ ži* id. < **jē* < *gtü*. **jē* > *jak*. *sie* id. (GJV § 10.3). – Das im Trkm. erscheinende postvokalisches j rührt von der spezifischen Realisierung des ĩ in dieser Sprache her. Ein postvokalisches j tritt auch in den tat. Dialekten (ij-) auf, wo es wahrscheinlich nur eine bessere Wahrnehmung eines so kurzen Stammes sichern soll. Jedenfalls scheint sich die Annahme eines postvokalisches j in der Rekonstruktion der Wurzel, die etwa **je(j)* lauten sollte, gegen ÈSTJa I 334 zu erübrigen. – Vgl. *yem*, *yemiş* (Stachowski, 2019, s. 358).

yemlik Essbares || yiyecek şey, yenecek şey *yemlik içimlik* Essbares und Trinkbares || yiyecek ve içecek şey HA 888; *yämlük* ‘yiyecek, Allah’ın verdiği rızık’ körsün kayusu arıgraç *yemlükün* TIEM 73 216r/1 KS 1200

[Yasheng, 2020: 71] ... *gürünc yemlikniñ kısmı*... ‘Panzehir taşının yenilecek kısmı...’

Sözcük *yem+lig* birleşmesiyle kullanılmakta olup yapı bakımından türemiş isimdir. Gülensoy⁶¹, yaptığı çalışmada sözcüğün anlamları ve Anadolu ağızlarındaki kullanımını üzerinde durmaktadır. Sözcük Karahanlı döneminde *yämlük* ‘yiyecek, Allah’ın verdiği rızık’ anlamıyla kullanılmaktadır.

2.1.3.29. *yigü~yegü* ‘gıda, yiyecek, yem, besin’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

yägü → 1 *yegü* HA 581

1*yegü* Essen, Speise, Nahrung || yemek, aş, yiyecek *yegü aš* Essen2, Speise2, ein Bissen Speise || yemek2, aş2 *yegü ašagu* Nahrung2 || yiyecek2 *yegü içgü* Speisen und Getränke || yiyecek ve içecek ; *yegük(i)yä* etwas Speise || biraz yiyecek HA 885

[EUT 22b 474-475] ...*tüin yül tašdün içdün yorüma-tin turmq üzä ölmäk-siz bolmaq aš içgü yigü krgäk-siz*... ‘Nefes-rüzgarı ne dışa ne de içe doğru gitmeden zayıflatarak, kişi için yeme içmenin gerekli olmadığı ve zengin neşe ve derin bilgiye ortak olması sağlanan durumu ölümsüzleştirmenin Dhyana’sı haline gelir.’

⁶¹Hayvanlara yem verilen yer veya kap; 2.(*mec.*) rüşvet, arpalık; 3. (*mec.*) karşılıksız geçim sağlanan yer veya kimse; 4. (*argo*) kumarda kandırılıp parası alınan kimse; 5. yem için ayrılan’ -> *yem*[+//A:] An.ağl.: *yemlik, yemlik, yelmiyh, yelmük, yemliyh, yimlik* ‘1 .ilkbaharda yetişen, uzun ve sivri yapraklı, toplanıp yenilen bir yabancı ot; 2. Hayvanların yeminin bulunduğu oluk; 3. Yem olarak kullanılan tahıl; 4. Balık avlanırken oltaya takılan solucan, balık parçası; 5. Harman zamanı çiftçinin yoksula verdiği tahıl; 6. toprağı bürüyen tümekin; 7. içine yatak konulan yüklük; 8. tavla, iskambil vb.oyunlarda yenilenlerle alay etmek için söylenen bir söz’ {DS.X1, 4243} (Gülensoy, 2007, s. 1119).

[Mait 75 54-58] ...aş ton yigü içgülerin istiler ol ayıg kılınç küçinte amtı bu kentü bögrelerin ağır yükçe eñinlerinte yüde ertenü yala yorıyurlar... ‘Yiyecek içecek ve giyeceklerine el koydılar. İşte bu kötü amel yüzünden kendi böbreklerini ağır bir yük gibi omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.’

[Arat, 1991, 9/ 75] ...tuta **yigü** aş-ın üşüp emgek-te çonup... ‘Elindeki yiyecek yemeği kesip, eziyet içine dalıp...’

2.1.3.30. yizkü~yezgü

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

yezgü Lebensmittel, Futter ‘gıda, yiyecek, yem, besin’ HA 895

[BT II 219-225] ...qačan- munta- ölü tükädip yänä-yılqı ažuñinta tüstük-lärintä-ädgü **yizKü** üzä-açinip totQurup ät-in yihñin-üklitip sämirti p yaşaQulug isig-özining-sahñin saqışin-ärtürgäli itmadin... ‘Sonunda burada öldükten ve şimdi hayvan varlığına düştüklerinden iyi yiyeceklerle besleniyorlar. Etleri ve vücutları şişmandır ve var olan ömürlerini tamamlamalarına izin vermezler.’

Sözcüğün yezgü ve yizkü kullanımlarının olması e~i, k>g denklğine işaretler. Söz konusu sözcüğün morfolojik ya da etimolojik kökeni hakkında yapılmış çalışma bulunmasa da sözcüğün ye-, yi- fiilinden türemiş bir isim olduğunu düşünmekteyiz.

2.1.3.31. yim~yem ‘yem, yemek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

yim ‘yem, yemek’ EUTS 296; *yem* Speise || yemek, yem *yem içim* Speisen und Getränke, Nahrungsmittel || yiyecek ve içecek, gıda maddeleri HA 887; *ye:m* ‘a single meal’ EDPT 934; *yem* ‘yem’ bk. *yim* y. 975 KB 535; *yem* ‘baharat’ 446 / 350 DLT 965; *yim* ‘yiyecek, rızık’ 241/210, 507/407, 507/407 DLT 976

[TT I 184] ...*bäg är yimin* *yäyin saqınsar*... ‘Bey er yemepini yeyim sanıyorsunuz...’

[Elmalı,2019: 75 245-246]...*amtu isig özimin ot yem teg idasala[r...]*... ‘Şimdi hayatımı ilaç, deva niyetine bağlasam...’

[TT IV 38] ...*ayz-ınga kirgü yim içim twar yidimz yungladimz ärsär*... ‘Ağzında belirli yiyecekler içecekler davar tüketseler...’

Söz konusu sözcüğün köküyle ilgili hem Stachowski⁶² hem Gülensoy⁶³ *ye-* fiiline inmektedir. Clauson da kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 611). Sözcük KB’de *yem* ‘yem’ DLT’de *yem* ‘baharat’, *yim* ‘yiyecek, rızık’ anlamlarıyla bulunmaktadır. Kelimenin aynı dönem içerisinde *yem* ve *yim* kullanımlarının olması *e~i* denkliliğine işaret etmektedir.

2.1.3.32. *yivek* ‘erzak, yiyecek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Food>

⁶² 1. Futter; 2. Köder’ = uig. *jem* ~ *ēm* id. < **jēm* < gtü. **jē* > ttü. *ye*. – In Tekin 1994a: 54 wird aus unklaren Gründen die umgekehrte Entwicklung (**jem* < **ēm*) angenommen. – Vgl. yemek. (Stachowski, 2019, s. 358).

⁶³ ‘1. Hayvan yiyeceği; 2. kuş vebalık tutmak için tuzağa bırakılan veya oltaya takılan yiyecek veya yiyecek görüntüsündeki nesne’ = ET. *yim* (EUTS, 296)~ OT.*yem* ‘azık, yemek’; *yem* ‘baharat’ / *yim* (DLT) <*ye:(t)-m* (Gülensoy, 2007, s. 1117).

yiväk ‘erzak, yiyecek’ EUTS 300; *yeväg azuk* Ausrüstung und Proviant || teçhizat ve azık HA 895

[TT V 102-103] ...*toquz-u nč kirtgünč ärsär atly yol-lug qılmaq-niing yiwäki titir...* ‘Dokuzuncusu imana gelirse atlı yolluk kılmanın erzağı denir.’

Sözcükle ilgili etimolojik ve morfolojik kaynaklarda bir açıklama yapılmamış olmakla birlikte *yi-* fiilinden türediğini düşünmekteyiz. Söz konusu sözcüğe Köktürk ve Karahanlı dönemi yazılı kaynaklarında rastlanamamaktadır.

2.1.4. Diğer Besinler

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *isim* Yenilebilir, beslenmeye elverişli her tür madde, azık, gıda, 2. *isim, mecaz* Yaşamak, varlığını sürdürmek için gerekli şey’ şeklinde tanımlanan *besin* kavramıyla ilgili bu tezde 12 veri bulunmaktadır.

2.1.4.1. ekmek~ötmek ‘ekmek’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bread>

äkmäk ‘ekmek’ EUTS 47; *ötmäk* ‘ekmek’ HA 544; *ötmek* ‘ekmek’ DLT 792; *etmek/ötmek* ‘bread’ EDPT 60

[Csató, 2022: 20] ...*öt’m’üg’-iñ’iz’ b’er’-g’iñ’ b’iz’-g’ä...*
‘Ekmeğimizi bize versin.’

[Geng 1978, 50, (Veli, 2022, s. 172)] ...*İki xruxanlar iş ayguçılar birle turup iş aşçılarag ötmekçilerig kawıra turzunlar...* ‘İki hizmetçi ustalarla bir araya gelip hasta aşçıları, fırıncıları toplasınlar.’

Stachowski⁶⁴ sözcüğün *ek-* fiilinden türediğini ve bu kökten aynı kavram havuzuna ait farklı kelimelerin de türediğini iddia etmektedir. Gülensoy⁶⁵ tarihi

⁶⁴ ‘säen’ = trkm. kirg. kzk. *ek, tat.* ik, chal. *häk* id. (zu weiteren Belegen s. Gül 2009: 292) < gtü. **ek* id. – Varianten wie auig. eg, ält.ttü. eñ id. (ËSTJa I 251) sind vermutlich erst später entstanden, und zwar durch die Fernassimilation an Nasale, wie in jak. **ekme* > *egme* ~ *eñme*. –

Türk lehçelerindeki kullanımlarına dikkat çekmektedir. Veli⁶⁶ ise sözcüğün etimolojik ve morfolojik kökenleriyle ilgili yapılmış yorumları sunmaktadır. Sözcük KS'de *e/ütme/äk* 'ekmek krş. ötmek', DLT'de *ötmek* 'ekmek' anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.4.2. kereçek 'ekmek kabuğu'

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ek%C5%9Fi_maya%C4%B1_ekmek

käräçäk Brotrinde 'ekmek kabuğu' HA 357

[Zeime-2013:482/Ch/U 6451] ...[k]jurug *käräçäk sämiz* [...] 'Kuru ekme kabuğu yağlıdır.'

2.1.4.3. kurt~qurt 'peynir'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Cheese>

Für philologische Belege und Derivate s. Gül 2009 passim. – Vgl. [a] *etmek* II; [b] *elemek*; [c] *ekin* (Stachowski, 2019, s. 141.).

⁶⁵ 'Yenecek ekme' < OT . *etmek* ~ *etmek* ~ *epmek* ~ *ötmek* (DLT) (Gülensoy, 2007, s. 325).

⁶⁶ Clauson, *epmek* kelimesiyle birlikte *ötme* ve *etmek* sözcüğünün Eski Türkçedeki 'ekmek' anlamına gelen sözcükler olduğunu kaydeder (ED, 60a; ayrıca bk. *nan* < Fa. *nān*, Steingass, 456b); Yeni Uygur Türkçesinde *nan* 'hamurdan yapılan, tandır, ocak, tencere, fırın gibi şeylerin içine konularak pişirilen yiyecek'. Clauson sözcüğün ek- 'ekmek' fiiliyle ilişkili olabileceğini ifade etmiştir (ED 60a). Joki *ötmäk*' in Moğolcadan alındığını öne sürmüştür, sözcüğün etimolojisine dair yorumları tatmin edici bulmayan Sevotyan, Joki' nin görüşüne katılmamıştır (Sevotyan, 257). Sözcük yukarıda zikredilen tarihî kullanımlarından başka çağdaş Türk dillerinin pek çoğunda *ekmek*, *epmek*, *etmek*, *ötmek*, *ötpək* temel biçimlerinde yaşamaktadır (Sevotyan, 254). Ayrıca sözcük Türkçeden Samoyedçe ve Kalmukça'ya da geçmiştir (VEWT, 376) (Veli, 2022, s. 163-164).

курт ‘peynir’ EUTS 188; *kurut* Käse, getrockneter Quark || peynir, kurutulmuş lor peyniri, kurut HA 427; *kurut* ‘dried curds used as a kind of hard cheese’ EDPT 648; *kurut* ‘peynir’ k. 4442 KB 293; *kurut* ‘kuru peynir’ 179/153, 271/237, 309/255 DLT 750

[H I IX 81-82] ... *qayu kişi-kä yaviz qart önsär nuşadır toyrayu qurt birlä qadip öz-a yaqsar ädgü bolur...* ‘Kötü bir yarası olan kişinin yarası üstüne nişadır ve peynir karıştırılıp, sürülürse, (yara) iyi olur.’

Veli⁶⁷, sözcüğün tarihi ve çağdaş diyalektlerdeki kullanımına değinirken Eren⁶⁸ ve Gülensoy⁶⁹ farklı olarak kelimeyi morfolojik açıdan da incelemektedir. Sözcüğün *kurt* , *qurt* ve *kurut* biçimlerinin varlığı *q~k* denkliliğine işaret etmektedir. Sözcük KB’de *kurut* ‘peynir’, KS’de ve DLT’de *kurut* ‘kuru peynir’ anlamlarıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.2.

2.1.4.4. mır~mir ‘bal’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Honey>

⁶⁷ Eski Türkçedeki *kurug* > *kuru* değişimiyle gelen kuru sıfatı, *kuru* - fiilinden türemiş, küçük fonetik farklılıklarla ve metaforik yeni anlamlarla tarihsel ve modern Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda yaşamaktadır (ED 652b). Kurut, Moğolca ve Rusçaya da geçmiştir: Moğ. *Hurūd* ‘kurut, kurutulmuş peynir, bir tür Moğol peyniri’ (Lessing, 1528). Rusça. *kurt* , *krut* ‘kurutulmuş, ekşi, tuzlanmış kaşar peyniri’ (TMEN III, 1472). Doerfer kelimeye *kurūt* ‘kurutulmuş ve yoğunlaştırılmış süttten yapılmış ekşimiş peynir’ (TMEN III, 1472); Tarihi ve Modern Türk dili alanında 212 temel anlamıyla ‘bir çeşit kurutulmuş peynir’ anlamıyla geçen kurut sözcüğü vergi yükümlülüğü anlamıyla Altın Ordu sahasında tespit edilmiştir (Veli, 2022, s. 216).

⁶⁸ ‘Kurutulmuş süt ürünü’. Ağızlarda gurut biçimi de kullanılır. Eski Türkçeden başlayarak geçer. Orta Türkçede *kurut* ‘keş, çökelek; yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri; kuru yoğurt’ olarak kullanılır. Eski Kıpçakçada da kurut biçimi geçer. < *kuru* - + *-t* eki. Türkçe *-t* ekinin süt ürünlerinin adlarında sıklıkla kullanıldığı göze çarpıyor. Bk yoğurt. Türkçeden Moğolca, Farsça gibi komşu dillere de geçmiştir (Eren, 1999, s. 270).

⁶⁹ ‘Kurutulmuş süt ürünü’= OT. *çurut* ‘çökelek, *kurut* ’ (DLT); MA : *kurut* , *kurud* < *kuru* - *t* (Gülensoy, 2007, s. 578).

mir ‘bal’ EUTS 130; *mir* ‘мёд’ DTS 345; *mir* ‘honey’ EDPT 771; *mir* < Chin. 漚
mi (Spätmittelchin. *mjit*) Honig (auch Äquivalent von Skt. *madhu*, *mākṣika*,
kṣaudra) || bal (Skt. *madhu*, *mākṣika* ve *kṣaudra*’nın da eş değeri) (vgl./krş. TochB
mit) *mir suvu* Honig-Wasser || bal suyu mir süt Honig und Milch || bal ve süt *mirli*
panitli Honig und Melasse || bal ve melas mir HA 476

[H II VI/ 132-133] ...*škär buda mür açkü süti birlä tomlitip üçürmiş*
krğäk... ‘Şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup
içirilmelidir.’

[H I XV 141-143] ...*burun içinde ed önüptın alu umasar agırsar kızıl*
bagır ikisin yar tuzi birle inçke kinlep mur-ka yogurup burun içinde
ursar öhedür... ‘Burun içinde et çıkarsa ve gezmezse kırmızı kara
ciğer ile taş halindeki tuz ile ince ufaltarak, bal ile karıştırıp burun
içine sokarsa [yara] geçer.’

[TT VIII I 13–18] ...*şmaklag tuturkanlar burçaklar şäkär [ı]mde*
patol mur sakataki käyi[klär ö]dgürü , tünlä sogık yeltä tokımakta
ödgürü tünüñ künnüñ tü[. . .].ögüztäki ögräntäki , yultakı yulaktakı ,
suvlar agusuz arıg... ‘Pirinç, fasulye, şeker bal ve daha ileri
soğukların çarpması sonucu gece gündüz hendeklerde bulunan
derelerde bulunan sular zehirsizdir.’

[H II VI 126-128] ...*yivilğu bat bitmul bışığ singi bu onunç em bu on*
emning otın öngi öngi sokup elgep mir tuturқан suvi birle tomlitıp
içürser... ‘Darifülfül kökü, kuru zencefil bu onuncu ilaç. Bu on ilacın
her biri teker teker ezilip, elekten geririlip, bal, pirinç suyu ile birlikte
soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur.’

[H II II 30-31] ...*sırıncan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mür*
bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur... ‘Teke dikenini, nar,
kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi
olur.’

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan*
kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mür eçkü süti birle

tomlitup içürmiş k(e)rek... ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarap, şbara, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Çince’den geçmiş olup Sanskritçe *madhu*, *mākṣika*, *kṣaudra*, Toharca *mit* sözcükleriyle ortaklık göstermektedir. (Wilkens, 2021, s. 476). Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 771). Sözcüğün HA’daki kullanımdan hareketle ‘bal suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Wilkens, 2021, s. 476). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.5.

2.1.4.5. modak -madur- maduruk ‘şekerleme’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Confectionery>

modak << Skt. *modaka* Konfekt ‘şekerleme’ HA 477; *modak aṣ* Konfekt şekerleme HA 477, *madur* << Skt. *madhura* Süßigkeit şekerleme HA 458, *maduruk* << Skt. *madhuraka* Süßigkeit || şekerleme HA 458; *madur* ‘сладость’ DTS 334

[Şen, 2019: 7] ...ötrü törtünç *braman modak aṣ alıp t(e)ngri burhan patırınta urdı...* ‘Sonra dördüncü brahman Modaka aṣ alıp tanrı Budanın sadaka tasına koydu.’

Wilkens bu sözcüğün Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiğini ifade etmektedir (Wilkens, 2021, s. 477). Ayrıca *modak*, *madur* ve *maduruk* biçimlerinin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.1.4.6. nukut ‘nohut’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Chickpea>

nukut ‘nohut’ EUTS 138; *nuqut* ‘турецкий горох’ DTS 361; *nohot* ~ *nohut* < Neupers. *noxod* Kichererbse || nohut HA 494

[H I XX 184-187] ...*yana bogmak bols[ar] yumşak sokup boguzıña yürs[er] kemiş birle edgü bol[ur] yana iç kögüzke **nukutçanı** yumşak sokup sovuk s[uv] birle içürser edgü bolur...* ‘Sonra (bir kişide) nefes darlığı olursa, (o) hafif(çe) dövülüp (bir) kemiş ile (hastanın) boğazına sokulursa iyi olur (iyileşir). (Bir kişinin) göğsünün iç tarafındaki (hastalıklar için ilaç): (ondan) nohut kadarını hafif(çe) dövüp soğuk su ile içerse iyi olur (iyileşir).’

Sözcük Stachowski⁷⁰ ve Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Yeni Farsçadan geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 494). Metinde ise boyutu bir ölçü birimi olarak kullanılan sözcüğe Köktürk ve Karahanlı dönemi eserlerinde rastlanmamaktadır.

2.1.4.7. **panit~panıt~banit** ‘melas, küspe, şurup’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Syrup>

panit < TochB *pani* ~*pañit* < Skt. *phāṇita* Melasse, Sirup ‘melas, küspe, şurup’, *panit suvi* Sirup-Wasser || şurup suyu’ HA 551; *banit* ‘патока, сироп’ DTS 81

[TT VII 16 13-16] ... *yaşil burçaq qundu burçaq öz-äki aś raxu qarx-qa kunçit öz-äki aś kitu qarx-qa **banit** qatilyi kunçit ...* ‘Yeşil burçak, fasulye, burçak, öz-äki (?) aş, soğan, biber kaynatıp...’

⁷⁰ ‘Kichererbse (Cicer arietinum)’ < pers. *nohūd* id. (PLOT; Pomorska 1995c: 112).

[H II I 8-9] ...*bu ot-lar-nı teglep katıp panit suvı bilen içgöl ağı-sı töklünip terk ögedür...* ‘Bu ilaçlar eşit miktarda (denkleştirilip) karıştırılıp, ballı su ile içilirse zehir atılır ve (yara) hemen iyileşir.

[H II IV 64-65] ...*şeker panit ikirer bakır [kat]ıp [içse]r uz-un [is]ig kider...* ‘Şeker ve bal katılıp, içilirse uzun süren ateş geçer.’

[H IV 58-60] ...*bitmul ivan goroç üç bakır bişik singir iki bakır bitmul bir bakır kayınadıp iki bakır panit katıp içser yiil tomluğ töz-lüg isig-ke qarın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yelden olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeden Toharcaya geçip oradan da Eski Uygurcaya geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 55). Sözcük farklı metinlerde *banit* ve *panit* biçimlerinde tanıklanması *b>p* ikiliğine örnektir. Ayrıca sözcük tanıklandığı metinde ölçü birimi olan *bakır* ile kullanılmaktadır: *iki bakır panit*. Kelimeden sonraki *suvınta* kullanımları, ‘küspe suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.3.

2.1.4.8. sakız ‘sakız, reçine’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Rosin>

sakız Harz ‘sakız, reçine’ HA 576; *sağız* ‘sakız’ 183 / 156 DLT 799

[H II VI 133-140] ...*s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eçkü süti mir birle içürse kan sökme(k)ke yrašur şbara lotr buda öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde sakız-ı ptmakıkr bu ikinti em kuştı ni(l)utpl yigde sakız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlüg emdeki otlar öngi öngi eckü*

sütinge kainturup mır birle içürser... ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçenesi, ptmakiqr. Bu ikinci ilaç, lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek **sakızı** tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezragunçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunu artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otuğ yüz sekiz kata arvazun...* ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunu artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Stachowski⁷¹ sözcüğü morfolojik ve etimolojik açıdan Eren⁷² sözcüğün köküyle ilgilin bilgi olmadığını iddia ederek tarihi lehçelerdeki kullanım özelliklerini bildirmekte ve Gülensoy⁷³ sözcüğü morfolojik açıdan incelemektedir. Söz konusu kelime tanıklandığı metinde nitelik bildiren bir sıfatla kullanılmıştır: *yigde sakız-ı ptmakıkr, yigde sakız-ı buda şbara...* Ayrıca sözcük KS’de ve DLT’de *sağız* ‘sakız’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.4.9. şeker ‘şeker’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Sugar>

şäkär ‘şeker’ EUTS 217; *šäkär* ~ *š(ä)kär* < TochB *šakkār* / < MP *šakar* < Skt. *šarkara* Zucker (auch Äquivalent von Skt. *sitā*, *šarkara*) || şeker (Skt. *sitā* ve *šarkara*’nın da eş değeri) (s./bk. Khotansak. *śśakara-*, Mo. *šiker*) HA 647▪ *šäkär kamiš suvšuši* (br) (alkoholisches) Zuckerrohrgetränk (Äquivalent von Skt. *śīdhu*) || (alkollü) şeker kamışı içeceği (Skt. *śīdhu*’nun eş değeri) HA 647; *şeker* (F.) ‘şeker’ s. 772, 789, 2198, 3612 KB 415

[H II VI 131-133] ...eçkü sütü birle as suv birmiş *k(e)rek anuv(a)zan kılmiş k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü sütü birle tomlutıp içürmiş k(e)rek...* ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarip, şbara lotrşeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

⁷¹ ‘Harz, Mastix’ = oir. *saṃys* id. = trkm. *šakγδ* ~ trkm.dial. *šakgyδ* id. < **saṃyz* ~ **saṃgyz* < **saṃyz* < (?) **saṃ* > ttü.dial. oir. *saṃ* ‘Ohrenschmalz’ (Tekin 1979: 122; GJV § 1.6b; ÈSTJa VII 169f.; vgl. TMEN III 255; Eren 1999a). – Tuw. *sāt* und tof. *sat* id. sind kaum getrennte morphologische Bildungen, eher resultiert das t aus einem unregelmäßigen sib.-tü. Lautwechsel s ~ t. – Die phonetische Seite dieser Etymologie (ttü. k(k), trkm. kg < *ng < *ṅ ?) ist nicht sicher (Stachowski, 2019, s. 291).

⁷² Bazı ağaçların ve özellikle sakız ağacının kabuğundan sızan, çiğnendiğinde yumuşayan, hoş kokulu, beyaz renkli reçine.’ Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *sağız*, *sakız* biçimleri geçer. Eski Kıpçakçada da *sakız* olarak kullanılır. Kökünü bilmiyoruz. (Eren, 1999, s. 351).

⁷³ ‘Sakız ağacının kabuğundan sızan, çiğnendiğinde yumuşayan, hoş kokulu beyaz renkli reçine.’ = OT. *sakız*, *sağız*, *sakır* (DLT). [/-z/ ~ /-r/ denklğine örnektir.] < **sakı-* ‘beslemek’+z (Gülensoy, 2007, s. 719).

[TT VIII I 13–18] ...*şmaklag tuturkanlar burçaklar şükür [ı]mde patol mır sakataki käyi[klär ö]dgürü , tünlä sogık yeltä tokımakta ödgürü tünün künnün tü[. .].ögüztäki ögräntäki , yultaki yulaktaki , suvlar agusuz arıg.. ‘Pirinç, fasulye, şeker bal ve daha ileri soğukların çarpması sonucu gece gündüz hendeklerde bulunan derelerde bulunan sular zehirsizdir.’*

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulgak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulgak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng mırç kara mırç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulgak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulgakka tamışsar öz bolmuş kulgak ağıg erser yme açılır ... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’*

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırınçan mırç pitpidi bışıq singir virang kırnuş ankabuş kekre oğı birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır icgül... ‘Ateşli hastaya iyi gelir. Teke dikenini tuzu: teke dikenini, biber darifülfül, kuru zencefil, zırnik, şeytantesi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’*

[H II II 30-31] ...*sırınçan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mır bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur... ‘Teke dikenini, nar,*

kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II III 41-45] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş soķup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakсар udiyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş soķup] lalabir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmıs kräk tomlımišta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H I I 7-11] ...*üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışik singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs,iremeyig (?) ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[...]*... ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeden Toharca’ya oradan da Eski Uygurcaya geçmiş olup Sanskritçe *sitā*, *śarkara* ve *śīdhu* sözcükleriyle ilişkilidir (Wilkens, 2021, s. 674). Stachowski⁷⁴ sözcüğü etimolojik olarak Farsça’ya dayandırmaktadır. Sözcük KB’de ise *şeker* ‘şeker’ anlamında kullanılmakta olup (F.) ‘Farsça’ kısaltmasıyla verilmiştir. Kelimeden sonraki *suvinta* kullanımları,

⁷⁴ ‘Zucker’ < pers. *ša(k) kar* ~ *še(k)kar* id. < skr. *sarkarā* id. (PLOT; Pomorska 1995a: 4; Pomorska 2013: 238) (Stachowski, 2019, 314).

‘şeker suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.5.

2.1.4.10. **ugut** ‘maya, ferment’

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_fermented_foods

ugut Hefe, Ferment (auch Äquivalent von Skt. *kiṅva*) || maya, ferment (Skt. *kiṅva*’nın da eş değeri) HA 788; *uğut* ‘yeast’ EDPT 80; *uγut* ‘род теста’ DTS 607; *ugut* ‘kendisinden içki elde edilen maya’ 37/24 DLT 919

Kelime Eski Uygurcada ‘maya, ferment’ anlamında kullanılmakta olup kelime Sanskritçe *kiṅva* sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir.

[HTVII/VATEC 713] ...*sü’cig un uğıyur-lar bilgä biliglig y(a)rok bolmagın’ca kim olar-nıñ nizvanı-lig u=u birlä yukulmı’s bilgä bilig-lärin a’cıp ; ugutlanturğa -lı ya’sart-galı bolm[az]...* ‘Tatlı un uyuyorlar. Bilgeler bilgesi bulmayınca kim onların nizvanalığıyla birlikte yukulmuş (?) bilge bilgelerini açıp mayalandırıp yeşillendirmez.’

Kelime Eski Uygurcada maya, fermante anlamında kullanılmakta olup Sanskritçe *kiṅva* sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. Gülensoy⁷⁵ söz konusu maddeyle ilgili morfolojik bir çalışmada bulunmakta olup sözcük KS ve DLT’de *ugut* ‘kendisinden içki elde edilen maya’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.1.4.11. **yogrut~yogrut~yorgurd** ‘yoğurt, koyulaşmış süt’

⁷⁵ Çimlenmiş buğdayın kaynatılması ile yapılan bir tür yemek=OT. *uğut* ‘içki mayası’ (DLT) <uw(>v/ğ)~ ‘ufalamak, ezmek’+-(u)t (Gülensoy, 2007, s. 963).

yogrut Joghurt, Dickmilch ‘yoğurt, koyulaşmış süt’ HA 908; *yoğurt* ‘yoğurt’ EUTS 301 ▪ *yoğurtça* ‘yoğurt gibi’ EUTS 301 ▪ *yogrut t(ä)g udi-* wie Joghurt gerinnen || yoğurt gibi kesilmek, yoğurt gibi pıhtılaşmak’ HA 908 ; *yoğrut* ‘yoğurt’ y. 4442 KB 549; *yugrut* ‘mayalanmış süt, yoğurt’ 100/93, 112/101, 361/287, 391/306, 517/415, 528/429 DLT 985

[TT VII 22-25] ... [yaş]l burçaq-lüy **yogrut** birlä-ki aš... ‘Yeşil burçağı yoğurtla birlikte yemek...’

[H I IV 44-45] ...*tolgak bolup sönmeser uskun-nung kasık-ın yıldız-ı birle yorgurd-ka tokup içürzün söner...* ‘(bir kişi) kolik olmuşsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa sarımsak kabuğunu yoğurtla karıştırıp içerse geçer.’

[H I XVIII 169-170] ...*bir kaşuk-ça alıp bir uluğ kading yorgüt-ka bulğap aç karın-ga içgül kider...* ‘Bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, iyi olur.’

[H II III 42-43] ...*aruri tüz ülüş soqup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakşar udiyuri...* ‘Eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.’

Veli⁷⁶ sözcüğü morfolojik ve Türk lehçelerindeki kullanımı açısından değerlendirirken Stachowski⁷⁷, Gülensoy⁷⁸ ve Eren⁷⁹ morfolojik özelliği

⁷⁶ Yoğurt sözcüğü, <*yugur-* ‘yoğurmak’ fiilinden gelmektedir (ED 906a). Clauson, kelimeye *yugrut* ‘mayalanarak pıhtılaştırılmış süt, yoğurt’ (ED 905b). Kuzey-batı Türk lehçelerinden Nog. *yuvirt*, Kırım. *yogurt/yugurt* (R III 412, 453). Räsänen, Clauson, Erdal *jogur-* fiilinden geldiğini belirtmiştir. *yogurt* < *yogur-* ‘to knead’ (OTWF 313, ED 905b, VEWT 205). Doerfer de *yogurt* ‘Art saure Milch’ < *yogur-* ‘kneten (*yoğur-*)’ fiilinden gelmiş olabileceğini söylemekle birlikte Kıpçakça *yagurt* biçimin oluşumunda *yag’ın* etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır diyerek Türkçeden Farsçaya, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini aktarmıştır (Veli, 2022, s. 217).

⁷⁷ ‘Joghurt’ = gag. *jügurt* ~ *jürt* = *jurt* id. (Aydemir 2005b: 36, 37 und Anm. 12) = MK. mtü. trkm. *jogurt*, suig. *jogurt* ~ *jugurt*, kmk. *juwurt*, nog. *jowyrt* id. < **jogurt* < **jogurut* ‘Dickflüßig-Gemachtes’ (> **jogrut* > atü. *jogrut* id.) < gtü. **jogur* ‘dickflüssig machen’ (> ttü. *yoğur*, s.o.) > **jogurat* > tschag. *žugrat*, usb.dial. *žurgât* id. = jak. suorat ‘saure Milch’. – Vgl. Brokkelmann 1919: 12/Anm.1; TMEN IV 173; GJV § 13.5; ÈSTJa IV 207; Tekin 1993b: 204; Tekin 1994b: 259, 277; Eren 1999a; für die Verbreitung des Wortes in den Sprachen Europas s. S. Stachowski 2006 passim (Stachowski, 2019, s. 361).

⁷⁸ ‘Maya katılarak koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü’= ET. *yoğurt*, (EUTS, 301),*yoğrut*, *yorgüt*~ OT. *yoğurt* (DLT)< **yu-ğ-* ‘*yoğunlaştırmak’+-(u)r- ‘kalınlaştırmak’+ -(u)t. Tekin ise ‘yoğurt’ ile ‘yoğur-’eylemi arasında anlam ilişkisi yoktur. Süt yoğrulmaz ya da yoğurt süt yoğrularak yapılmaz. (Gülensoy, 2007, s. 1152).

⁷⁹ ‘Maya katılarak koyulaştırılmış süt.’ Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Orta Türkçede *yugrut* olarak geçer. Türkçe *yugur-* kökünden geldiği anlaşılıyor: *yugur* - + -t eki. Türkçe

üzerinde durmaktadır. Sözcük KB'de *yogrut* 'yoğurt', KS'de *yogurt* 'yoğurt', DLT'de ise *yugrut* 'mayalanmış süt, yoğurt' açıklamasıyla bulunmaktadır. Sözcüğün *yorgurd*, *yogrut*, *yorgut* biçimleriyle kullanılması ünsüz göçüşmesine örnektir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.8. Ayrıca sözcüğün *+lug* isimden isim yapma ekiyle türetilmiş *yogrutlug* biçimi de tanıklanmaktadır:

yogrutlug~ yogurtlug 'yoğurtlu, yoğurt', *yogrutlug* mit Joghurt, Joghurt— 'yoğurtlu, yoğurt' *yogrutlug aš* Joghurt-Speise 'yoğurt yemeği' HA 908

[TT VII 16/ 20]...*yogrutlug aš*... 'Yoğurt karıştırılmış yemek...'

2.1.4.12. yumurka~yumurdka 'yumurta'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Egg>

yumurka 'yumurta' EUTS 305; *yumurtga* Ei (auch eine der möglichen Geburtsarten im Buddh.) || yumurta (aynı zamanda Budizm'de mümkün bir doğum türü); Dunkelheit || karanlık HA 920; *yumurtga* 'tavuk ve diğer kuşların yumurtası 631/526 DLT 988; *yumurtga* 'egg' EDPT 938

[H I XX 180-182] ...*yana kayu kişi at-tin tüşüp kamçı yip tam-tin tüşüp içi berdinmiş-ke kan tomurmi[s]-ka em tağıgu yumurdkasın-ça toğrak toğrağı-sın*... 'Attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara karşı ilaç: Bir tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesi.'

[H I VII 66-69] ...*kayu kişi-ning kiri arımadın yiç akşar kürküm konak mini sıpar birle bor-ka kadıp içürser edgü bolur öz-te uşak kart önser tağıgu yumurdka-a-sın öt birle sürdser edgü*... 'Bir insanın kir'i sürekli yiç akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi

yoğurt türevinde gördüğümüz *-t* ekinin süt ürünlerinde sıklıkla geçtiğine tanık oluyoruz (Eren, 1999, s. 456).

olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.’

[H II VII 87-89] ...*kara küşi kenç oğlan siki birlen kayinturup tamışsar sançıp ağırğ söner kara küji tağıgu yumurdğası ubu birle kayinturup tamız-sar söner...* ‘Kara tütsü

çocuk idrarı ile kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa sancılı ağrı geçer. Kara tütsü (Balsamodendrum mukul), tavuk yumurtası ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa (ağrı) geçer.’

[H II VII 90-94] ...*kulğak tunsar eçkü ödi tamışsar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağırğ söner kulğak tikileser uskada livang kabak ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdğası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kul] gāk-ka urğu ol açılır...* ‘Kulak tikanırsa, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

Stachowski⁸⁰ sözcüğü etimolojik açıdan incelerken Veli⁸¹ semantik ve anlamsal açıdan bilgi vermektedir. Gülensoy⁸² ise kelimenin anlamı ve tarihi lehçelerdeki kullanımını üzerinde durmaktadır. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 938). Sözcük KS’de *yumurtğa* ‘yumurta, yumurtka’, DLT’de *yumurtga* ‘tavuk ve diğer kuşların yumurtası’ açıklamasıyla bulunmaktadır. Ayıca, tanıklanan örnekte tavuk yumurtası anlamında kullanılan sözcük büyüklüğü bakımından benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.7.9.

⁸⁰ ‘Ei’ = trkm. *yumurtga* id. = tschag. *yumurtka* ~ *jumurka* id. < **yumurtga* id. (ËSTJa IV 250), möglicherweise urspr. ein Dimin. (Tekin 1995c: 109) < **yumurt* (> [1] *jak*. symýt id.; [2] ttü. *yumurtla* ‘Eier legen’ [Tekin a.a.O.]) < **jumur*, Kausat. < **jum*. – Die weitere Etymologie ist jedoch nicht ganz klar, da die Wurzel zwar am ehesten mit **jum* in yummak, yumru, yumruk (s.o.) identifiziert werden kann, jedoch spricht tuw. *čürga* ‘Ei’, das aus phonetischen Gründen kaum auf **jumu* zurückgehen kann, für eine Ausgangsform wie **juburga* (> **juvurga* > **jürga* > *čürga*) < **jubur* (wohl ~ **jubar*) < gtü. **jub* ~ **jum* (s.u. ttü. yuvarlamak). (Stachowski, 2019, s. 365).

⁸¹ Yumurtga ‘yumurta’ < *yum-* ile semantik ilişkisi olduğu belirgindir (OTWF 381). Tenişev *jumur-tka* “*yaytso*” sözcüğünün tüm kaynaklarda bilinen anlamıyla 233 kullanıldığını söylemiştir (TENİŞEV, 149). Clauson, sözcüğe *yumurtgā* ‘Yumurta, tavuk ya da kuş yumurtası; erkek insanlarda ya da hayvanlardaki er bezi.’ (ED, 972- 938) (Veli, 2022, s. 235).

⁸² Bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama veya döllemeden sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre; 2. Tavuk yumurtası = ET. *yumurka* (EUTS, 305)~ OT. *yumurtğa*, *yumurtğa* (DLT) < *yum-(u)r-t- [k/ğ]a* (Gülensoy, 2007, s. 1177).

2.2. İçecekler

Güncel Türkçe Sözlük'te ' *isim* İçilen her şey, meşrubat şeklinde tanımlanan *içecek* kavramıyla ilgili olarak bu tezde alkollü içecekler (*bira, şarap* vb.), alkolsüz içecekler (*su, meyve suyu* vb.), sıvı yemekler (*çorbalar*) kastedilmektedir.

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında içecekler ile ilgili 20 madde başı tespit edilmiştir. Bu veriler üç alt başlıkta kategorize edilebilmektedir:

- İçecekler (20 veri)
 - o Alkollü içecekler (6)
 - o Alkolsüz içecekler (11)
 - o Sıvı Yemekler (3)

2.2.1. Alkollü İçecekler

Güncel Türkçe Sözlük'te '1. *sıfat* Alkolden yapılmış, 2. *sıfat, mecaz* Sarhoş, içki içmiş (kimse)' şeklinde tanımlanan *alkollü*; '*isim* İçilen her şey, meşrubat' *içecek* kavramıyla ilgili bu tezde 6 veri bulunmaktadır.

2.2.1.1. arakı 'bir tür sert içki'

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Arak>

arakı Schnaps 'bir tür sert içki' (s./bk. Mo. *araki(n)*) HA 57

[UY U 5288- 20]...*saba [a]raki berzün*... 'Saba içkisini versin.'

Sözcük, Moğolcadaki *araki* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir. Stachowski⁸³ sözcüğün ar- kökünden geldiğini

⁸³ rakı ~ ält. *araki* 'Anisbranntwein' = tat. trkm.dial. suig. araky id. – Normalerweise wird das Wort auf ar. 'arak' '1. Schweiß; 2. Saft; 3. destilliertes Wasser; 4. Branntwein' (s. ALOT; ÈSTJa I 166) zurückgeführt, was jedoch den Auslautvokal unerklärt läßt. Hierzu wurden folgende Möglichkeiten vorgeschlagen: [1] Der Einfluß bzw. eine Verbindung mit jap. *sake* 'ein

iddia etmektedir. Ayrıca söz konusu kelimeye tarihi Türk lehçelerinde rastlanmamıştır.

2.2.1.2. bekini~bekili~begni ‘bira’

<https://www.wikidata.org/wiki/Q44>

bekini ‘bira’ EUTS 38; *bägni* Bier (auch Äquivalent von Skt. *surā*) bira (Skt. *surā*’nın eş değeri) (vgl./krş. Ossetisch *bägäni*, *bägäny*, Chwarezmisch *bknÿ*) HA155▪ *äsürtgülik bor bägni* berauscher Wein oder Bier || sarhoş eden şarap veya bira HA 125; *bägni* ‘buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki’ (bk. Kaş. B) ETY 774; *bekni* ‘buğday, arpa ve akdarı içeceği, boza 218/188, 470/376, 478/382 DLT 582

[Mait 110 26-27] ...*biz ilkide kişi etüz(inte erken) bor **begni** satguçı erd(imiz)*... ‘Biz vaktiyle, insanlar aleminde (iken) şarap ve bira satmış idik.’

[H I VI 52-53] ... *yana kekelik-nüing ödin alıp kurıdıp bor-ka **bekili-ke** kadıp içser ançın-a bor **bekini** içser esürmez bolur edgü*... ‘Eğer keklik ödü alınır, kurutulur ve bu şaraba ve biraya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de sarhoş olunmaz.

Begni arpadan yapılan alkollü bir içecektir. Bu kelimenin *begni* ve *bekini* kullanımlarının olması *k~g* denkliğine işaret etmektedir. Sözcük, Sanskritçe *surā* ile oraklık göstermekte ancak Wilkens köken itibariyle hangi dile ait olduğu

Alkoholgetränk’ (Ramstedt 1924 =Aalto 1951: 15), was aber ganz unrealistisch erscheint. [2] Die Herkunft < ar. Adj. ‘araki, aber das Adjektiv soll selten auftreten, während der Auslautvokal in den Türk Sprachen ganz allgemein ist (Vladimircov 1930: 75f.). [3] Man könnte noch eventuell mit einer i-Paragoge im Gr. rechnen, aber Beweise dafür fehlen gänzlich. Ich glaube daher, man dürfte eher annehmen, [4] daß das Wort zuerst aus dem Ar. direkt ins Ttü. als **arak* entlehnt wurde, hier in Izafet-Verbindungen wie etwa **meyve arak+1* od. **arak+1* meyve ‘Frucht-Arak’ auftrat, aus denen das Lehnwort mit der Zeit in der Form **arak+1* abstrahiert und als araki lexikalisiert wurde (zu einem ähnlichen Prozeß vgl. ttü. bazı). (Stachowski, 2019, s. 285).

belirtmemektedir. Veli⁸⁴ ise sözcüğün Orta Farsça kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca sözcük EYT’de *bāgni* ‘buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki’, DLTve KS’de ise *bekni* ‘buğday, arpa ve akdarı içeceği, boza’ anlamlarıyla bulunmaktadır. Sözcüğün tanıklandığı iki örnekte de bor kelimesiyle kullanılması ikileme olarak kullanıldığına işaret etmektedir: *bor begni, bor bekini*.

2.2.1.3. bor ‘şarap, alkol’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Wine>

bor Wein, Alkohol (auch Äquivalent von Skt. *madya*) ‘şarap, alkol’ (Skt. *madya*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *bor*) HA 187; *bağ borluğ* ‘üzüm bağı’ EUTS 30; *bor* ‘вино’ DTS 112; *bo:r* ‘wine’ ; EDPT 354 ▪ *bor bāgni* Wein und Bier || şarap ve bira bor bāgni içmek Trinken von Wein und Bier, Konsumieren von Alkohol (Skt. *surāmaireyamadyapāna*) || şarap ve bira içme, alkol tüketme (Skt. *surāmaireyamadyapāna*)’ HA 187, *bor bāgni* satar borçlı Weinhändler, der Wein und Bier verkauft || şarap ve bira satan şarap tüccarı bor bāgni satguçı Verkäufer von Wein und Bier || şarap ve bira satıcısı’ HA 187, *bor ig* Weinkrankheit (Alkoholismus) || şarap hastalığı (alkolizm)’ HA 187, *bor sārkaşi* Weinessig || üzüm sirkesi bor sorma Wein || şarap bordun turmuş ig durch Wein entstandene Krankheit || şaraptan ortaya çıkmış hastalık’ HA 187, *borka iglä-* alkoholkrank sein || alkolik olmak’ HA 187, *borka toki-* (Amulett) in Wein tunken || (muska) şaraba batırmak, şaraba daldırmak HA 187, *borug bāgnig içmək* Trinken von Alkohol² (Skt. *surāmaireyamadyapāna*) || alkolü içme (Skt. *surāmaireyamadyapāna*) HA 188, *äsürtgülik bor bāgni* berauschender Wein oder Bier || sarhoş eden şarap veya bira HA 125; *bor* ‘şarap’ b. 2098, 2651 KB 103; *bor* ‘şarap’ 494 / 396, 495 / 397 DLT 594

⁸⁴ *Begni* ‘bira, içki’ (ED, 328a; ayrıca bk. TMENII, 759). Räsänen’in sözlüğünde *begni* için ‘buğday, mısır gibi tahıllardan yapılmış şarap’ anlamını vermektedir ve kelimenin Orta Farsça *bag(a)nī* kelimesinden geliştiğini ileri sürmektedir (VEWT, 68b) (Veli, 2022, s. 227).

[DDU JW-Li, 5.11] ...*kutlug saşun-ka bir küp [ka]tik bor k[o]şup birti bu ok kuanbu-nı algu-ta beş balık-takı begler-ke yüz altmış koço bözi tapış birmiş bu tapış almış birmiş-ke evtin iltmiş taw[ar](?) ötügi iki kab yavlak bor yana ...* ‘[Bilmiş için evden almış mal-mülkün hesabı iki kap güçlü (kötü, acı) şarap ilave edip verdi. Bu kuanbu’yu al alacağım zaman Beş Balık’daki beylere yüz almış Koço bezi Tapış Birmiş, Bu Tapış Almış Birmiş’e evden İltmiş ipekli kumaş? Ötügi? Bir kap sert şarap yine’

[Mait 110 26-27]...*biz ilkide kişi etüz(inte erken) bor begni satguçı erd(imiz)...* ‘Biz vaktiyle, insanlar aleminde (iken) şarap ve bira satmış idik.’

[Yamada, 1993, Sa09 6] ...*bäg-lig bir küp bor tägmäyüük üçün...* ‘Beyler bir küp şaraba ulaşmak için...’

[H I II 14-18] ...*ang’ilki suksumur çurni sükerslek suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulgaş inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı soğulmuş-ta içser kider...* ‘Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...’

[H I VI 52-53] ...*yana kekelik-nüing ödin alıp kurıdıp bor-ka bekili-ke kadıp içser ançın-a bor bekini içser esürmez bolur edgü...* ‘Eğer keklik ödü alınır, kurutulur ve bu şaraba ve biraya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de sarhoş olunmaz.

[H I VIII 70-71] ...*tiş-ni kurd yiser bor serke-sin ağız-ta tudup birger-te ökgü ol edgü bolur...* ‘Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse iyi olur.’

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül karşanudus kuz-kaş-ka keyik kentir ku-a-sı yürüing keşek bışığ singir...* ‘Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.’

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmıs kräk tomlımıŝta ŝ(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrinta bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapılip yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağınğa barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikenı, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusız aş yedirmeli.’

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağıriğ em karlığaç uy-asındaği toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağıriğ em qar-a ud mayak-ı sirke birle çoğuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I XVI 140-141] ...*karın-ta ölmüş kenç-e em it süt-i bor birle içser tüşür...* ‘(Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it sütü şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer.’

[H II II 36-37] ...*kinti em borğa iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek...* ‘Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.’

Wilkens sözcüğün Sanskritçe *madya* ve Moğolca *bor* ile ortaklık göstermekte ancak köken dilinin belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Veli⁸⁵ ise sözcüğün Orta Farsça'dan geldiğini ifade etmektedir. Gülensoy⁸⁶ etimoloji konusuna değinmemektedir. Clauson da kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 354). Sözcük KB'de *bor* 'şarap', KS'de *bor* 'şarap, içki', DLT'de *bor* 'şarap' anlamlarıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.1. Kelimenin *begni/bekili* kelimesiyle birlikte kullanımı da görülmekte olduğunu ve *bor birle iç-(mek)* kalıbında üç yerde tanıklandığını belirtmekte fayda vardır.

2.2.1.4. sorma 'buğday birası'

sorma Weizenbier 'buğday birası' HA 621; *sorma* 'something sucked in' EDPT 852 ▪ *sürmä* 'şarap' EUTS 214

[DDU E1/78- 82] ...*küplüg idişlerte sorma alıp tanyadivi tengrike tapıgka udugka turunguzlar erser tanyadivi tengri aşamaki teginmeki bozlun...* 'Küp şeklindeki kaplardan sorma (buğday) birası alıp Dhanyedeva Tanrıya kurban verdiniz. Dhanyedeva tengri bereket versin.'

Sorma, buğdaydan elde edilen alkollü bir içecektir. Veli,⁸⁷ bu sözcüğü morfolojik açıdan incelemiş olup *sor-* fiili ve {-mA} fiilden isim yapma ekiyle türemiş bir

⁸⁵ Üzümden yapılan ürünlerin adlandırmasında ilk sırada şüphesiz ki üzüm şarabı anlamında kullanılan *bor* kelimesi gelmektedir. Kelimenin, Orta Farsçada 'şarap' anlamında kullanılan *bōr* kelimesinden geldiği ve Türkçeye geçtiği bilinmektedir (TMENII 780; ED, 354a). Clauson sözcüğün Türkçedeki çağır karşılığında şarap anlamında kullanıldığını ve bunun Orta Farsçadan alıntı *bōr* sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Moğolcada da *bor* olarak geçtiğini dile getirir (ED 354a). Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde tespit edilmeyen sözcük, SUyg. *por* şeklinde geçer (Veli, 2022, s. 227)

⁸⁶ 'Şarap'= OT. *bor* 'şarap, süci' (DLT) (Gülensoy, 2007, s. 160).

⁸⁷ Clauson, sorma sözcüğünün *sor-* fiilinden türetilmiş olup *so:r-* 'emmek', bor, çağır gibi alkollü içeceklerden olan sorma adı verilen içki "şarap, bira" anlamında olduğunu söyler (ED 852a).

sözcük olduğunu dile getirmiştir. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 852). Sözcük Köktürk ve Karahanlı dönemi eserlerinde tanıklanmamıştır.

2.2.1.5. sücüg~süçig ‘tatlı şarap, üzüm suyu’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Wine>

süçüg süßer Wein, Traubensaft, Most ‘tatlı şarap, üzüm suyu’ HA 636; *süçig* ‘сладкий’ DT516; *süçig* ‘sweet ; a sweet substance’, c.g, ‘\vine’. Survives for ‘sweet’ EDPT 796; *süçig* ‘tatlı; içilecek şey, şurup’ s. 1170, 1696, 2070, 2072, 2475, 2656, 2658, 2665, 2889, 3184, 3585, 3587, 4061, 4183, 4222, 4348, 4531, 4772, 5208, 5222, 5826, 6141, 6525 KB 411; *süçig* ‘tatlı’ (bk. Kaş. B. I, 408) I C 5, .1 C 6, II Ş 4, II Ş 5 (I,24) ETY 101 *süçig*- *süçig* ‘şarap’ 89/ 80, 144/125, 205/176, 362/288, 617/512, 629/524 DLT 839; *süçig* ‘tatlı’ ETYS 265

[Mait 72 8-21] ...*kayu aşçılar erdi.. olar amtı kızartmış isiçler irklikler öze kötürüp sızgurmuş kızıl bakır örtlög kamışın susup içerler .. kayusu yime tunurçı erti-ler onlarını yime amtı örtlög temirlig tilgenler kolların koltukların biçar uşar kim yime süçig suvsuş ülegüçiler erdi-ler .. olar amtı örtlög yalınlıg burnaç eñinlerinte kötürüp sızgurmuş bakır içerler.. kim yime aş içgü oğurlap yigüçi...* ‘Aşçı olanlar ise şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepçelerle daldırıp içerler. Bazıları da fırıncı idi. Bunları da şimdi kızıl alevli tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçer ve doğrar. Tatlı içkiler taksim edenlerse bunlar şimdi alevli ibriklerini omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler. Yiyecek ve içecek çalıp yiyenler ise...’

Doerfer de *sor-* ‘emmek, içine çekmek, özümleme’ anlamındaki fiilden türetildiğini söylemiştir. Fiilden isim yapan *-ma* eki alarak yeni bir isim oluşturmuştur. Doerfer, *sorma* ‘Buğdaydan yapılmış bir çeşit içki’ olarak açıklamıştır. (TMEN 1241). *Sor-* ‘emmek, sormak’ fiiline getirilen kalıcı adlar türeten *-mA* ekini almış türemiş bir isimdir (OTWF 319) (Veli, 2022, s. 230).

Sözcüğün morfolojisiyle ilgili hem Veli⁸⁸ hem Gülensoy⁸⁹ ortak noktada buluşarak *süçi-* ‘tatlanmak, güzelleşmek’ köküne indirmektedir. Veli’nin belirttiği üzere Erdal ise bu konuda bu fikirlerden ayrılarak *süt* köküne indirmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 796). Sözcük EYT’de *süçig* ‘tatlı’, EYTS’de *süçig* ‘tatlı’, KB’de *süçig* ‘tatlı; içilecek şey, şurup’, KS’de *süçig* ‘tatlı; içilecek şey, şurup’, DLT’de ise *süçig- süçig* ‘şarap’ anlamlarıyla bulunmaktadır.

2.2.1.6. yavlak -y(a)vlak - y(a)vl(a)k ‘sert şarap’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Wine>

yavlak ~ *y(a)vlak* ~ *y(a)vl(a)k* ‘güçlü, sert (şarap)’; Feind, Böser || HA 877; *yavlak* ‘apparrntly’ EDPT 976 ▪ *yavlak bor* starker Wein || HA 877

[DDU JW-Li, 5.11] ...*kutlug sañun-ka bir küp [ka] tık bor k [o] şup birtı bu ok kuanbu-nı algu-ta beş balık-takı begler-ke yüz altmış koço bözi tapış birmiş bu tapış almış birmiş-ke evtin iltmiş taw [ar](?) ötügi iki kab yavlak bor yana ...* ‘Bilmiş için evden almış mal-mülkün hesabı iki kap güçlü (kötü, acı) şarap ilave edip verdi. Bu kuanbu’yu al alacağım zaman Beş Balık’daki beylere yüz almış Koço bezi Tapış Birmiş, Bu Tapış Almış Birmiş’e evden İltmiş ipekli kumaş? Ötügi? Bir kap sert şarap yine’

⁸⁸ Uygurca belgelerde ‘şarap, tatlı şarap, üzüm şarabı’ anlamında kullanılan kelimelerden biri de *süçig*’dür. Clauson *süçi-* ‘tatlanmak, güzelleşmek’ fiilinden türemiş olan bu ismin ‘tatlı, tatlı bir madde, şarap’ anlamına geldiğini kaydeder (ED, 796b). Erdal ise sözcüğün *süt* ‘süt’ adından benzerlik kuran +*sI-* eki ile türediğini **süt+sI-* ve buradan da ‘tatlı şarap’ anlamındaki *süçig* adının türediğini kabul eder (OTWF, 534) (Veli, 2022, s. 231).

⁸⁹ ‘Şarap’.= OT. *sücin-* ‘tadını bulmak (DLT: *süçik, süçük* ‘ şarap ’; *süçi-* ‘tatlanmak’; *süçir-* ‘tatlılaşmak’; *süçiş-, süçüş-* ‘tatlılanmak’)< OT. *süçi-k* (Gülensoy, 2007, s.811).

Sözcüğün metinden hareketle kaplarda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır: *bir küp, iki kap* vb. Bu sözcük etimolojik sözlüklerde ‘kötü, fena’⁹⁰ anlamında kullanılmaktadır.

2.2.2. Alkolsüz İçecekler

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *sıfat* Alkolü olmayan, 2. *sıfat* Alkol içilmeyen, 3. *zarf* Alkol içmeksizin.’ şeklinde tanımlanan *alkolsüz*; ‘*isim* İçilen her şey, meşrubat’ *içecek* şeklinde tanımlanan alkolsüz kavramlarıyla ilgili bu tezde 11 veri bulunmaktadır.

2.2.2.1. içgü~içkü~eçkü~ ‘içki, içecek’

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_drinks

içgü Trank, Getränk (auch Äquivalent von Skt. *ambhas*) ‘içki, içecek’ (Skt. *ambhas*’ın da eş değeri) HA 293; *içkü* ‘питье, напиток’ DTS 203; *içiglig* ‘içki, içecek, meşrubat’ EUTS 88; *içgü* ‘Conc. N. Fr. İç-; originially quite neutrally ‘drink’ usually in association’ EDPT 24 •*içgü ayak* Getränk und Schale || içki ve kadeh’ HA 293, *içgü ot* Heiltrank || ilaç içgü suvsuš Getränk, Trank || içki, içecek’ HA 293, içil- getrunken werden || içilmek içim Getränk || içecek içimlig mit Getränk || içecekli içimlik Trinkbares || içimlik HA 293 •*karşı aş içgü* abtreibende Speise oder Getränk || çocuk düşürten yiyecek ya da bir içecek HA 339, *tatıglıg ädgü aş içgü* köstlich Speisen und Getränke || lezzetli yiyecek ve içecek HA 683, *tañ adınçig tatagl(i)g aş içgü* vorzügliche und köstliche Speisen und Getränke || enfes ve lezzetli yiyecek ve içecekler HA 672; *içkü* ‘içilen şeyler’ 77/64 DLT 660

[Mait 12 1-10] ...*adğar atların yaratağlağ körtle қаңlıлар uluğ bedük ud iñek boğalar қудуз öкүзлер tadun turpı buzağular irk erkek teke oğlak tült orun eñük төшек ton etük itig yartağ aş içgü ı tarıg ...-dek ed*

⁹⁰ =ET. *yawlak, yablak, yawlak*(Br.), *yawlâhk* (Br.) ‘kötü, pek, düşmanlık’; *yawlak kigür-* ‘korkak olmak’ (ETG., 310)~ OT. *yawlak* ‘kötü, fena, değersiz, yavuz, düşkün, her şeyin kötüsü’ (DLT)< **yaw-la-k* (Gülensoy, 2007, s. 1091).

tavar miñ tümen tümen qurla birdiñiz... ‘Aygır atların koşulduğu güzel arabalar; büyük, iri sığırlar, inekler boğalar, yabani öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar buzağılar, koyunlar, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek, içecek, hububat ve tohum... mal mülk binlerce on binlerce defa verdiniz.’

[Mait 72 8-21] *...kayu aşçılar erdi .. olar amtı kızartmış isiçler irklikler öze kötürüp sızgurmış kızıl bakır örtlög kamıçın susup içerler .. kayusu yime tunurçı erti-ler onlarını yime amtı örtlög temirliğ tilgenler kolların koltukların bıçar uşar kim yime süçig suvsuş ülegüçiler erdi-ler .. olar amtı örtlög yalınlıg burnaç eñinlerinte kötürüp sızgurmış bakır içerler.. kim yime aş **içgü** oğurlap yigüçi...* ‘Aşçı olanlar ise şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp eritilmiş kızıl bakırı, alevli keçelerle daldırıp içerler. Bazıları da fırıncı idi. Bunları da şimdi kızıl alevli tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçer ve doğrar. Tatlı içkiler taksim edenlerse bunlar şimdi alevli ibriklerini omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler. Yig äyecek ve içecek çalıp yiyenler ise..’

[Barutçu, 1987: 140] *...yatmadı uımadı aş **içgü** yimedi...* ‘Yatmadı, uyumadı, aş içki yemedi (içmedi).’

[Kara- Zeime, 1977; 39 128] *...aş **içgü** ton kadim altun kümüş yir suv äv bar’q...* ‘Yiyecek içecek giyim kuşam altın gümüş yer su, ev bark...’

[Özcan, 2020 086-087] *...aşın **içgüsün** tonın tonangusın [tö]ltin töşäkin otıñ[a] ämiñä tägi...* ‘Yiyeceğine içeceğine, giyimine kuşamına, yatağına döşeğine, otuna ilacına kadar...’

[Laut, 1986, 21-24] *...t(ä)ñri burhan [agzınta nom eşi-] dip kutrulmak [tatagnıñ idişi] [bolt]ı-lar.. üçünç [**içkü** ot][ukmakın] asag tusu [kılmakı]...* ‘Tanrı Buda [ağzında hoş işitip] kurtuluşu [tadının kabını] buldular. Üçünvü [içki ot] [idrak etmenin] fayda sağlaması...’

[H I X 94-98] *...yana kürküm konaq mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kısıq ağığ em qarlıgaç uy-asındaqı topraq-nı süt birle katıp*

ıġgü ol tiş aġrıġ em ġar-a ud mayak-ı sirke birle ġokuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı ġiřil tuz... ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık aġrısına karşı ilaġ: Kırlangıġ yuvasının topraġı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş aġrısına karşı ilaġ: Bir kara öküzün dışkısı dövölüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I XII 114-118] ...yılan teriz-in tört beldir-teki toprak mur ud öt-i sirke birle ġadıp *ıġgü* ol olmiş knġ erser yme tuşkei yana it tüü-si tavişkan tüü-si kuyürüp pıġak uçında toprak birle ġadıp suv-ta yaşıp vaşıp *ıġgü* ol onġai toġurur... ‘Yılan derisi, dört yol aġzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, ġocuk ölü bile olsa, yine düşer (veya) köpek ve tavşan tüyleri yakılıp, külleri bir bıġak ucu kadar toz ile karıştırılarak, suda eritilip içilirse, kolayca doġurur.’

Wilkins’e göre Sanskritġe *ambhas* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduġu bilinmemektedir (Wilkins, 2021, s. 293). Gülensoy⁹¹ da sözcüġü etimolojik açıdan bir kökene baġlamamakla birlikte morfolojik anlamda *iġ-* fiiline baġlamakta ve fiilden isim yapma eki sayesinde türetilmiş bir isim olduġunu iddia etmektedir. Clauson da kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat ġekmiřtir (Clauson, 197, s. 24). Sözcük DLT’de *iġkü* ‘iġilen şeyler’ KS’de *iġgü* ‘iġecek şey’ anlamıyla bulunmaktadır.

Kelime Eski Uygurcada alkollü ve alkolsüz tüm iġecekleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Rastlanılan her iki metinde de *aş iġgü* şeklinde kullanılması bu iki kelimenin ikilime oluřturduġunu göstermektedir. Farklı kaynaklarda *eġgü*, *iġkü*, *iġgü* şekillerde kullanılması *e>i* ve *k>g* denkliġine örnektir.

2.2.2.2. sirke~serke~ ‘sirke’

⁹¹ ‘İġki, meşrubat’= ET. *iġgü* (*iġkü*?)<*iġ-gü*;OT.(DLT) *iġki* (Gülensoy, 2007, s. 125).

https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Vinegar_infused_with_oregano.jpg

sirkä ‘sirke’ EUTS 206; *sirkä* ‘ыркыс’ DTS 501; *sirke* ‘a nit’ EDPT 850; sirkä Essig (auch Äquivalent von Skt. *śukta*, Verjus) ‘sirke’ (Skt. *śukta* koruk suyu‘nun da eş değeri) (s./bk. Mo. *sirke*, *şirke*) *sirkä hyar* Essiggurke || kornişon, hıyar turşusu HA 616 *bor sarkäsi* Weinessig || üzüm sirkesi HA 188; *sirke* ‘sirke’ 100/92, 112/101, 113/101, 216/186, 432/338, 495/397, 555/458, 569 /468 DLT 825

[BT XLVI 5-6] ...*oylan sirkä xyar alyali bari tæginti-lär tängrim kölük-läringä oylan-qa...* ‘Sirke hıyarı (turşu) aldıktan beri yük hayvanları için tängrim (?) oğul için.’

[H I VIII 70-71] ...*tiş-ni kurd yiser bor serke-sin ağız-ta tudup birger-te ökgü ol edgü bolur...* ‘Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse iyi olur.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağırg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağırg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng murç kara murç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küñçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağırg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.

Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II I 11-13] ...soğun **sirke-[te]** urz-un iki burun ütinte tıqz-un edgü bolğai kimning sariğ igleser aciğ nara kabak boduğ suvı aşnu yumşakrağ yig böz bilen bolz-un... ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H I X 94-98] ...yana kürküüm konağ mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağıriğ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağıriğ em qar-a ud mayak-ı **sirke** birle çoğuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz... ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I XII 114-118] ...yılan teriz-in dört beldir-teki toprak mır ud öt-i **sirke** birle kadıp içgü ol olmuş knç erser yme tuşkei yana it tüü-si tavişkan tüü-si kuyürüp pıçak uçında toprak birle kadıp suv-ta yaşıp vaşip içgü ol ongai toğurur... ‘Yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer (veya) köpek ve tavşan tüyleri yakılıp, külleri bir bıçak ucu kadar toz ile karıştırılarak, suda eritilip içilirse, kolayca doğurur.’

[H I XIV 134-135] ...tiş ağıriğ-ka em qar-a mırç bir bakır **sirke** birle kayınturup sovuğ kılıp ağız-ta tudsar tiş ağıriğ kider... ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider.’

[H II II 36-37] ...kinti em borğa iglemiş-ning **sirke** birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek... ‘Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.’

Sözcüğün *serke* ve *sirke* kullanımlarının tespit edilmesi $i > e$ denkliğine örnektir. Wilkens’e göre sözcük, Sanskritçe *śukta*, Moğolca *sirke*, *şirke* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir.

(Wilkins, 2020, s. 616). Veli⁹²'nin yapmış olduğu çalışmaya göre söz konusu sözcüğün etimolojik ve morfolojik kökeni açık olmadığını söylese de Stachowski⁹³ ve Eren⁹⁴ sözcüğün Farsça kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Gülensoy⁹⁵, Stachowski'den farklı olarak sözcüğün Moğol kökenli olduğunu iddia etmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 850). Sözcük KS ve DLT'de *sirke* 'sirke' anlamıyla bulunmaktadır. Sözcüğün ölçü birimi olan *bakır* ile kullanıldığı görülmektedir: *bir bakır sirke...* İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.5.

2.2.2.3. su~suv~sub 'su'

https://en.wikipedia.org/wiki/Bottled_water

su 'su' EUTS 138; *su:v* 'water' EDPT 783; *suv* 1. вода, в л ага, жидкость DTS 515; *suw* 'wasser' HA 633; *suw* 'su' KB; *suw-süw* 'su' DLT 836; *sub* 'su' ETY 100; *sub* 'su' EYTS 322,332.

⁹² *Sirke* 'sirke' olarak Farsçada bugün de mevcut olan sözcük, Clauson'un tespitine göre İranî dillerden ödünçleme olabilir (ED, 850b). Doerfer ise kültür tarihi açısından İran kökeninden geldiğini belirtir ve sözcüğün kökeninin açık olmadığını söyler. Ancak Türkçede olduğu gibi Farsçada da sözcüğün etimolojisi açık değildir. Buna göre Doerfer sözcüğün üçüncü bir dilden gelmiş olabileceğini dile getirir (TMEN 1237). Sözcük Türkçeden Sırpçaya *sirće* olarak geçmiştir (EREN 370) (Veli, 2022, s.233).

⁹³ 'Essig' < *pers. sirka* id. (TMEN III 246; PLOT; Eren 1999a). II biol. 'Nisse (Ei)' = trkm. *girke*, mtü. chal. kmk. kirg. *sirke* id. < *pers. sirke* id. (Pomorska 1998: 205). – Dagegen ÈSTJa (VII 268) und Eren (1999a: 370) ohne Etymologie (Stachowski, 2019, s. 304)

⁹⁴ 'Ekşimiş üzüm suyu'. Doerfer (CAJ 12:304/75), kökenini açık olarak bilmediğimizi yazmıştır (Türkçe, Farsça?). Ona göre (TMEN 1237) kültür tarihi açısından İran kökeninden geldiği düşünülebilir. Ancak Türkçede olduğu gibi, İrancada da etimolojisi yapılamıyor. Bu duruma göre, üçüncü bir dilden geldiği anlaşılıyor. Orta Asya kökenli bir dilden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye geçtiği düşünülebilir. Türkçeye doğrudan doğruya Orta Asya dilinden de geçmiş olabilir. Daha sonra (Oriens 18-19 : 390) daha çok veya kesinlikle Türkçe olduğunu dile getirmişse de, son olarak Orta Farsça veriyi göz önüne alarak Farsça olduğunu açıklamıştır. Türkçeden Sırpçaya *sirce* olarak geçmiştir (Eren, 1999, s. 370).

⁹⁵ 'Sirke'= OT. *sirke* (DLT: *sirkele-/sirkelen*-) < Moğ. *Sereke* (Gülensoy, 2007, s. 785).

[Mait 105 6] ...-//- -ir *suv* b//- ‘...su... yaratık... gibi...’

[H I II 16-18] ...*inägü-kä am iki süngük arkäç adin bir badir artun tobulgak bor bir badir ayaq suv birlä qayınturup suv-ï sogulmiş-ta içsär kidär...* ‘Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir.’

[Demirci, 2014: 43] ...*suv erkli*[g...]/ ‘Su güçlü...’

[Kara- Zeime, 1977; 39 127-128] ...*tüşlög asiy-liry qilyu üçün aş içgü ton kadim altun kümüş yir suv äv bar’q...* ‘Man dem Guru Speisen und Getränke Kleşdung (hend.), Gold und Silber, Land haus und...’

[Şen, 2017 111-112] ...*akıp gelir soğuk suv agtarılıp yonturu yoritı...* ‘Akıp gelen soğuk su kıvrılıp tekrar ilerledi.’

[Tekin, 2004 17] ...*özlük at aņ yirde arıp oņup toru kalmış. Teņri küçiņge tag üze yol sub körüpen yiş üze yaş ot körüpen yoriyu barıpan sub içipen yāş yipen ölümde ozmiş tir...* ‘(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol ve (su) görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der.

[Arat, 1991, 6/4-5] ...*yir sub kutı irinür tiyür ot sub kutı ıglayur tiyür...* ‘Yer ve su saadeti bozulur derler, ateş ve su saadeti ağlar derler.’

[TT II 41-42] ... *yirtinçü yir suwda äw barq içintä äräy(i)n tip idi...* ‘Dünya yer suda ev bark içinde arayın dedi.’

[TT VI 64-65] ...*otli suwli täg tütüslög bolurlar...* ‘Ateş ve su gibi acımasız olurlar.’

[H I II 14-18] ...*ang’ilki suksumur çurni sükerslek suksumur üçer baķır pitpidi bir baķır artun tobulgak inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badir ayaķ bor bir badir ayaķ suv birle qayınturup suv-ı sogulmuş-*

ta içser kider... ‘Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...’

[H II VI 131-133] *...eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü süti birle tomlıtıp içürmiş k(e)rek...* ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarap, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H II VIII 99-108] *...buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yül tomluğ töz-lüg kulğak ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H I XI 105-107] *...süt ket bolgu em yorgei ku-a-sı biş bakır suv-ka kayınturup suv-in süşüp alıp yağ süt birle kayınturup içürşün ket bolur...* ‘Anne sütünü artırmak için: Beş bakır yörgey-çiçeği suda kaynatılır, süzülüp alınır, tereyağı ve süt ile tekrar kaynatıldıktan sonra içirilirse, anne sütü bollaşır.’

[H II VII 81-84] *...bir şing eçkü südi bir şing suv birle is[iç]te kayındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni*

ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser... ‘Bir şing keçi sütü bir şing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşır sütü kalınca birer bakır kaküle ve darifüfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.’

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül karkanudus kız-kağ-ka keyik kentir ku-a-sı yürüng keşek bışığ singir...* ‘Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.’

[H I II 14-18] ...*ang’ilki suksumur çurni sükerslek suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulgak inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı soğulmuş-ta içser kider...* ‘Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifüfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...’

Kelime Eski Uygurcada ‘su’ anlamında kullanılmaktadır. Tanıklandığı örneklerde *suv* ve *sub* kullanımlarının olması *b > v* denklğine örnektir. Stachowski⁹⁶ sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları üzerinde kururken Gülensoy⁹⁷ sözcüğün oluşumuyla ilgili iddialarda bulunmaktadır. Sözcük ETYS ve ETY’de *sub* ‘su’, KB’de *suv* ‘su’, KS’de *suv* ‘su’ DLT’de ise *suv-süw* ‘su’ anlamıyla kullanılmaktadır. Ayrıca sözcük bir ölçü birimi olan *bakır* ile kullanılmaktadır: *bış bakır suv-ka*, *bir badır ayak suv vb*. Sözcük aynı zamanda EUTS 207’de ve HA 683’te *soğık suv~soğuk suv~sovuk suv* ‘soğuk su’ başlığıyla ve ‘geschmackvolles und kühles Wasser || zarif ve soğuk’ anlamlandırılmasıyla verilmekte ve metinlerde bulunmaktadır. Ancak ‘sıcak su’ sözcüğü sözlükte madde başı olarak verilmemiş olup örnek tespit edilmiştir. Sözcük *satun suvı*, *yig şeker suvı*, *ğara*

⁹⁶ ‘Wasser’ = trkm. *şuv*, kzk. *nog*. *chal*. *mtü*. *suv* id. = atü. *sub* id. < gtü. **süb* id. > bulg. **s’uv* > tschuw. *şyv* id. (Doerfer 1971a: 343; su 309 suğla II TMEN III 281; ĘSTJa VII 325; Tekin 1995a: 180; Schönig 2005: 400). – Vgl. [a] *susamak*, *suvarmak*; [b] *sıvamak*; [c] *suğla* I; [d] *sularında* (Stachowski, 2019, s. 309).

⁹⁷ *b > w/v > ğ* nöbetleşmesinin sebebi dar yuvarlak /u/ ünlüsüdür. Fakat, *āb* ‘av’ > *āw* > *āğ* olamaz. Çünkü, geniş düz /a/ ünlüsü vardır (Gülensoy, 2007, s. 811).

mirç suvi turma suvi, murut suvin-ta, kurug üşüm suvi, nara suv, matulung suvi, mir suv, panit suv gibi kalıplarla tamlama oluşturmaktadır.

[DK 0166-169] ...**sogık suv** içser buz içinte kalamış teg birök anası töpün [...] tag basmış teg... ‘Soğuk su içse, buz... içinde saklanmış gibi... eğer anası başını...’

[Şen, 2017 111-112] ...**akıp gelir soğuk suv** agtarılıp yonturu yoritı... ‘Akıp gelen soğuk su kıvrılıp tekrar ilerledi.’

[Laut-Röhrbörn, 1988 31-34] ...**anta ötrgü ol sukumari atl(ı)g ulugkya suvsamiş oñuk-mış usukmış kişi sogık suvluk** yuulka tuşarča surt ok... ‘O sırada en büyük oğul Sukumari tıpkı su için can atan bir adam gibi solgunlaştı ve çok susadı. Aniden soğuk su kuyusuna geldi.’

[H I 184-187] ...**yana bogmak bols[ar] yumşak sokup boguzıña yürs[er] kemiş birle edgü bol[ur] yana iç kögüzke nukutçanı yumşak sokup sovuk s[suv] birle içürser edgü bolur**... ‘Sonra (bir kişide) nefes darlığı olursa, (o) hafif(çe) dövülüp (bir) kemiş ile (hastanın) boğazına sokulursa iyi olur (iyileşir). (Bir kişinin) göğsünün iç tarafındaki (hastalıklar için ilaç): (ondan) nohut kadarını hafif(çe) dövüp soğuk su ile içerse iyi olur (iyileşir).’

Kelime Eski Uygurcada *soğuk su* ve *isig su* sözcükleri özellik bildiren bir sıfatla kalıplaştığı anlaşılmaktadır.

[H II X 127-128] ...**bitmul birer bakır çurnı kılıp birer bakır isig suv-ta** içser koğursak kider... ‘Darifülfül kökü ve biber birer bakır toz haline getirilir sıcak suya karıştırıp içilirse kokursak geçer.’

[H II III 35-36] ...**bu bir äm mirç ptpdi sakabir isig suv bilä içürmiş kräk**... ‘Bu birinci ilaçtır. Biber, darifülfül ve zencefil sıcak su ile içirilmelidir.’

2.2.2.4. **suvsuş**⁹⁸ ‘şurup, meyve suyu, enfüzyon, sıvı’

⁹⁸ *suvsun* ‘meyve suyu, meyve, yemiş’|| *suvsun* ‘Saft, Frucht HA 635

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pineapple_Juice_fruits-465832.jpg

suvsuṣ Trank, Getränk (auch Äquivalent von Skt. *pāna*), Sirup, Saft, Aufguss, Dekokt, Flüssigkeit ‘içki, içecek’ (Skt. *pāna*’nın da eş değeri) şurup, meyve suyu, enfüzyon, sıvı HA 635; *suvsuṣ* ‘водянистый отстой бузы’ DT516; *suvsuṣ* ‘içki, içilen şey’ EUTS 213; *suvsuṣ* ‘a potable liquid derived from a process of steeping grain and the like; a decoction’ EDPT 792 ▪ *äsürtgü suvsuṣ* Rauschtrank || keyif verici içki HA 125, *şäkär kamış suvsuṣı* (br) (alkoholisches) Zuckerrohrgetränk (Äquivalent von Skt. *śīdhu*) || (alkollü) şeker kamışı içeceği (Skt. *śīdhu*’nun eş değeri) HA 647; *suwsuṣ* ‘su katılmış ayran’ 231/201 DLT 838

[Mait 72 8-21] ...*kayu aşçılar erdi... olar amtı kızartmış isiçler irklikler öze kötürüp sızgurmış kızıl bakır örtlög kamıçın susup içerler... kayusu yime tunurçı erti-ler onlarını yime amtı örtlög temirliğ tilgenler kolların koltukların bıçar uşar kim yime süçiğ **suvsuṣ** ülegüçiler erdi-ler... olar amtı örtlög yalınlıg burnaç eninlerinte kötürüp sızgurmış bakır içerler kim yime aş içgü oğurlap yigüçi...* ‘Aşçı olanlar ise şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepçelerle daldırıp içerler. Bazıları da fırıncı idi. Bunları da şimdi kızıl alevli tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçer ve doğrar. Tatlı içkiler taksim edenlerse bunlar şimdi alevli ibriklerini omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler. Yiyecek ve içecek çalıp yiyenler ise..’

[Mait 69 42–43] ...*vaybaş şastrlıg noş **suvsuṣ** içmiş kutlug aryaçantri bodisvt...* “Vaibhāsika mezhebine âit şāstraları lezzetli bir içki gibi üstat Aryacandra bodhisattva”

[Mait 72 16–17] ...*süçiğ **suvsuṣ** ülegüçiler erdiler...* ‘Tatlı içkiler taksim edenler ise’

[H II II 31-32] ...*bu suvsuş yomku-ka yaraşur [kiçe k]üntüz iki ödte kız-ıl burçak bilen işleyü tuşkul...* ‘Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl burçak ile hazır tutulur.’

[H II II 30-31] ...*sırincan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mir bilen [su]vsuş kılp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke diken, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

Sözcük her iki metinden de hareketle tatlı ve lezzetli içecekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Wilkens’e göre Sanskritçe *pāna* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyla ilgili bir iddiada bulunmamaktadır (Wilkens, 2021, s. 635). Veli⁹⁹ çalışmasında etimolojik unsurlara değinmemekle beraber sözcüğü *suv* köküne dayandırarak isimden isim yapma eki sayesinde türetilmiş bir isim olduğu iddialarını gündeme getirmektedir. Clauson da aynı şekilde kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 792). Sözcük KS’de *suwsuş* ‘buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu; üzerine su katılmış ayran’, DLT’de ise *suwsuş* ‘su katılmış ayran’ anlamıyla kullanılmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.6.

2.2.2.5. *suvuk~suvug* ‘sulu, akıcı, sıvı’

suvuk dünnflüssig, flüssig ‘sulu, akıcı, sıvı’ HA 635; *suvuk* ‘жидкий’ DT516; *suvuk* ‘fluid liquid’ EDPT 786; *suvuk* ‘akıcı sıvı’ 517/ 415 DLT 836

[H II I 8-9] ...*suvın [s]üz-üp ol suvuğ burun içinte tamız-un edgü bolur...* ‘Kim nezle olursa, yonca ezilir suyu süzülüp burun içine damlatılır. İyileşir.’

Kelime Eski Uygurcada ‘sulu, akıcı, sıvı’ anlamında kullanılsa da metinden hareketle su işlevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Clauson aynı şekilde

⁹⁹ Clauson, ED’de *suvsı-* fiilinden türetilmiş bir isim olarak vermiş ancak morfolojisi hakkında bilgi vermemiştir. Hububat ve benzerlerinden yapılan bir tür içecek olduğunu söylemiştir (ED 793a). Erdal, *suvsuş* ismini < *suv* + *sı-* / *suv*+ saolarak ifade etmiştir (OTWF 262). *suv*+*sa-ş* > *suvsuş* şeklinde bir gelişen sözcük ince ünlülü şekle geçmiş olmalıdır (Veli, 2022, s. 231).

kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 786). Gülensoy¹⁰⁰ sözcüğü *suv(w)* köküne indirmektedir. Biz de *suv* isim kökünden isimden isim yapma ekiyle türemiş bir sözcük olduğunu düşünmekteyiz. Sözcük KS’de *suvuḫ* ‘sıvık, cıvık’, DLT’de *suvuk* ‘akıcı sıvı’ anlamıyla kullanılmıştır.

2.2.2.6. süt~süd ‘süt’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCt>

süt Milch (auch Äquivalent von Skt. *kṣīra*), Milch- ‘süt’ (Skt. *kṣīra*’nın da eş değeri), *süt* (s./bk. Mo. *sün*) HA 638; *süt* ‘происхождение, природа’ DTS 525; *süt* ‘süt’ EUTS 215; *süt* ‘milk’ EDPT 798 ▪ *süt aṣ* Milchspeise || *süt yemeği* HA 638, *süt äm-* Milch saugen || *süt emmek süt madum(a)ndik aṣ* Milch und HonigSpeisen || *süt ve bal yemekleri* HA 638, *süt ökrä* Milchbrei || *sütlü lapa* HA 638, *süt sävinči* Milch-Äquivalent (Ausgaben für Milch) || *süt eş değeri* (süt için masraf) HA 638; *sütlü suvlu* tæg wie Milch und Wasser || *süt ve su gibi* HA 638, *sütlü yağlı tæg* wie Milch und Fett || *süt ve yağ gibi* HA 638; *äčkü süti* Ziegenmilch (als Heilmittel) || *keçi sütü* (bir ilaç olarak) HA 95, *äṣgäk süti* Eselsmilch || *eşek sütü* HA 125; *bıṣıg isıg süt* gekochte heiße Milch || *pişmiş, sıcak süt* HA 168; *koyun süti* Schafsmilch || *koyun sütü* HA 399, *süt ökrä* Milchbrei || *sütlü lapa* HA 638, *äčkü süti* Ziegenmilch (als Heilmittel) || *keçi sütü* (bir ilaç olarak) HA 95; *süt* ‘süt’ 4442 KB 412; *süt* ‘süt’ 66/52, 89/80, 97/91, 99/92, 100/92, 105/96, 117/105, 200/171, 225/ 195, 284/244, 288/245, 292/247, 298/249, 301/251, 305/252, 319/261, 330/ 268, 337/272, 348/279, 417/328, 495/396, 499/400, 524/426, 531/432, 560 /462 DLT 843

[Mait 33 52-53] ...*alkunung sütin emdim*... ‘Hepsinin sütünü emdim’

¹⁰⁰ ‘Organizmanın (kan, lenf gibi) sıvı bölümü’ = ET. *suvluḫ* ‘sulu’ (EUTS,213)~ OT. *suvık*, *suvuk* ‘sıvık, cıvık, sulu’ (DLT) < *suv(w)* [> y]+uk) (Gülensoy, 2007, s. 817

[AY VI 168-169] ... *uluğ kuğı kiçig tüz baz kıltı süt-li yağlı tæg erşisiz karşısız...* ‘Büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu oldu. Süt ve yağ gibi kavgasız...’

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağığ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağığ em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoçuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I XI 105-107] ...*süt ket bolğu em yorgei ku-a-sı biş bakır suv-ka kayınturup suv-ın süşüp alıp yağ süt birle kayınturup içürşün ket bolur...* ‘Anne sütünü artırmak için: Beş bakır yörgey-çiçeğı suda kaynatılır, süzülüp alınır, tereyağı ve süt ile tekrar kaynatıldıktan sonra içirilirse, anne sütü bollaşır.’

[H I XIII 119-121] ...*emig şişip ağırsar sarığ munga yaşımuğ mini kulum ku-a yürüng min kişi süt-i birle yoğurup yakşar şiş-i ağığı kider...* ‘Eğer meme şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum-çiçeğı ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.’

[H II III 71-75] ...*singir yıvilğu tivadar mırç bu otlar... üçünç em trika tuk yıvilğu y/ ... /sar barça içürser şiş-ka yraşur kakruka (?)yıvilğu trika [tuk] soçup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kaçınturup ...* ‘Zencefil, Avicennia marina Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç trika tuk, Avicennia marina ... beraberce...içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, Avicennia marina trika tuk ezilip... ilaç öküz sidiğı ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

[H II VII 81-84] ...*bir şing eçkü südi bir şing suv birle is[iç]te kaçındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser...* ‘Bir şing keçi sütü bir şing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşıp sütü kalınca birer bakır

kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.’

Kelimenin, *inek, keçi, eşek, koyun, it* vb. süt veren çeşitli hayvan adlarıyla birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Bunlar arasında en sık *eçkü süti* ‘keçi sütü’ ibaresine yer verilmektedir.

eçkü süti ‘keçi sütü’

[H II VI 133-140] ...*s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eçkü süti mır birle içürse kan sökme(k)ke yrašur şbara lotr buda öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde sakız-ı ptmakiır bu ikinti em kuşti ni(l)utpl yigde sakız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlüğ emdeki otlar öngi öngi eckü sütinge kainturup mır birle içürser...* ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçenesi, ptmakiır. Bu ikinci ilaç. Lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[H II X 134-135] ...*kan sudmağ-ka em yüring kuruğ üz-üm ingek yağ-ı eçkü südi bilen kayınadıp içser söner...* ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H II VII 81-84] ...*bir şing eçkü südi bir şing suv birle is[iç]te kayındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser...* ‘Bir şing keçi sütü bir şing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşıp sütü kalınca birer bakır kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.’

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle aş suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mır eçkü süti birle tomlıtp içürmiş k(e)rek...* ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarap, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

inek süti ‘inek süti’

[H I XVIII 165-167] ...*kağuk sışlağ-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yusı sıbat tüz ülüş sokup lalap ingek südi-in (sic) bir bakır aşu yarım bakır içgül yaruşu...* ‘Mesane ağrılarına karşı ilaç: Eşit miktarda karba tübi, karahalile, tınbar yusı, sıbat dövülür ve bundan bir veya yarım bakırı inek süti ile içilirse, iyi olur.’

it süti ‘it süti, köpek süti’

[H I II 21-22] ...*tışı kişi tüsüreyin tiser it süit-in içgül, bat tüşür eviş-i tüşmeser kısır-in uruğ-in...* ‘Eğer bir kadın çocuk düşürmek isterse itsütü içmeli. Böylece çocuk derhal düşer. Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın-çekirdeği.’

[H I XVI 140-141] ...*karın-ta ölmüş kenç-e em it süit-i bor birle içser tüşür...* ‘(Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it süti şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer.’

eşkek süti ‘eşek süti’

[H II I 10-12] ...*kız-ıl eşkek süti bilen içgül tavrağ ön-[üp] yaraşur aç bağırsuğ-tın önmiş kart-ka kan sarığ-tın önmi[ş kart-ka içgü keserlerin söz-lelim...* ‘Yara iyileşmez büzüşürse, (belirtilenler) kızıl eşek süti ile içirildiğinde, (yara) hızla iyileşir. Barsaklarda oluşan, kan ve safradan olan yaralara iyi gelen içilen ilaçlardan söz edelim...’

koin süti ‘koyun süti’

[H I XVI 137-139] ...*adağ ağığ-ka em küncit-ig kavırup lan sokup koin süit-i birle kadışturup ağığ yir-ke yaksar yiil töz-lük ağığ öngetür...* ‘Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun süti ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, yel’den oluşan ağrı iyileşir.’

Wilkens sözcüğün Sanskritçe *kṣīra*, Moğolca *sūn* ile ortaklık göstermekte olduğunu iddia etmiş ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyla ilgili bir

iddiada bulunmamıştır. Stachowski¹⁰¹ sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını verirken Eren¹⁰² ve Gülensoy¹⁰³ sözcüğün morfolojisine dikkat çekmektedir. Farklı metinlerde *süt* ve *süd* biçimlerinin olması *t>d* ikiliğine örnektir. Sözcüğün hem hayvansal süt hem anne sütü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sözcük KB, KS ve DLT *süt* ‘süt’anlamıyla kullanılmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.7.

2.2.2.7. uguz~oguz ‘süt’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCt>

uğuz ‘süt’ EUTS 263; *oyuz* ‘згпн. племя и объединение племен’ DTS 365; *oğuz* ‘ağız, memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt ’ DLT CI, 55-19.

[UODK 1/8-9] ...*uşol ogul anası-nıñ kögüzüündiñ oguz-nı içip*... ‘O çocuk annesinin göğsünden ilk sütü içti.’

Kelime Eski Uygurcada ‘süt’ anlamında kullanılsa da metinden hareketle hayvansal süttten ayrılarak anne göğsünden çıkan ilk süt olarak kullanılmaktadır. Bu kelime *Handwölterbuch des Altuigurischen* adlı sözlükte madde başı olarak geçmemektedir. Sözcüğün *oguz* ve *uğuz* kullanımlarının olması *o~u* denkliğine işaret etmektedir. Sözcük DLT’de *oğuz* ‘ağız, memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt’ anlamında kullanılmaktadır.

¹⁰¹ süt ‘Milch’ = trkm. *şüt*, kirg. kzk. nog. uig. lobn. sal. chak. oir. *süt* id. < gtü. **süt* id. (ËSTJa VII 346; Tekin 1995a: 85; Eren 1999a). – Vgl. *sütlaç*. (Stachowski, 2019, s. 312).

¹⁰² ‘Kadınların veya memeli dişi hayvanların memelerinden gelen ak sıvı.’ Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını görüyoruz. Orta Türkçede *süt* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *süt* biçimi kullanılır. Bilimsel yayınlarda sık sık Moğolca *sün* biçimiyle karşılaştırıldığını görüyoruz. Ancak Moğolca *sün*’ün Türkçe *süt* biçimini ses ve yapı yönlerinden açıkladığı söylenemez. Türkçe süt’ün **süt*’ten geldiğini biliyoruz. Bilimsel yayınlarda süt’ün sonundaki -t’nin bir çokluk eki olduğu sık sık dile getirilmiştir. Bu ekin Moğolca olduğu açık bir gerçektir. Buna karşılık -i ekinin Türkçede süt ürünlerine verilen adlarda sıklıkla kullanıldığı göze çarpar. Bk. yoğurt. (Eren, 1999, s. 380).

¹⁰³ Süt= ET., OT. *süt* (EUTS-, DLT:*sütgir*- ‘süt gibi sulu, duru yapmak’)< *SÜ*+t ‘çokluk eki’(Gülensoy, 2007, s. 829).

2.2.2.8. tiktak~tiktak~tiktuk ‘acı’

tiktak < Skt. *tiktaka* bitter ‘acı’ HA 718; *tiktak* ‘горький’ DTS 560 ▪ *tiktak yağ* (br)bitteres Fett || acı yağ HA 718

[H II VII 174-175] ... *ingäk yagnga qayinturup ...g içürsär bu yağ vž-ir atly ol čira tiktuk*... ‘İnek yağında kaynatıp içerse bu yağ o atlı ol. Hızlı ve acı yağa ...’

[TT VIII I 24] ...*tiktāk yāg içürmiş kerek*... ‘Ona acı yağ içirmeniz gerek.’

Kelime Eski Türkçede ‘acı’ anlamında kullanılsa da her iki metinden de hareketle yağı tadı bakımından nitelendirdiği ve acı yağ için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sözcük, Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir. Sözcük HA’da (Wilkens, 2021, s. 234) *čira-tiktak* << Skt. **jīratiktaka* rasch und bitter (= Vajra-Ghee) || hızlı ve acı (= Vajra sarı yağı) kalıbıyla da açıklanmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.12.

2.2.2.9. yağ ‘yağ’

https://tr.wikipedia.org/wiki/Sade_ya%C4%9F

yağ öl, Fett, Butter, Ghee (auch Äquivalent von Skt. *ghṛta*, *sneha*) ‘yağ’, tereyağı, saf yağ, sade yağ (Skt. *ghṛta*, *sneha*’nın da eş değeri), Salbe || merhem HA 852; *yağ* ‘yağ’ EUTS 279; *yağ* ‘grease, fat, oil’ EDPT 895 ▪ *yağ çamgak* Kessel (mit heißem) Fett || (sıcak) yağ(lı) kazan HA 852, *yağ süit* Butter und Milch || tereyağı ve süt yağ Fett2 || HA 852, *yigli bışıglı ät* rohes und gekochtes Fleisch || çığ ve pişmiş et HA 971; *yağ* ‘yağ’ y. 4442 KB 512; *yağ* ‘yağ’ 101/93, 112/ 101, 121/107, 164/142, 268/235... DLT 940

[AY VI 168-169] ... *uluğ kuğı kiçig tüz baz kıltı süt-li yağlı tæg erşisiz karşısız...* ‘Büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu oldu. Süt ve yağ gibi kavgasız...

[DK 4546] ...*ölürmeginçe yag yakrı bulgu yok...* ‘(Balığı) öldürmeyince yağ bulunacağı yok.’

sag yag ‘tereyağı’

[DK 26/ 0722- 0723] ...*turgınçara tolp etözlerinteki etleri süñükleri sag yag teg sızılup barır...* ‘Hemen o anda vücudlarındaki bütün etleri, kemikleri tereyağ gibi eriyip gider.’

[H I XVI 144-145] ...*tumağı bolup kidmeser soğun sağal-ı sadun sağal-ı birle soğup sağ yağ-ka yoğurup is-leser alku tumağı-ka yaraşur...* ‘Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü nezleye iyi gelir.’

inek yağı ‘inek yağı’

[H I XIII 122-124] ...*bir çan bor iki çan suv birlä çoqarağıp ingäk yag-ı birlä yaqsar sönär...* ‘Bir çan şarap ve iki çan su ile pişirmeli ve inek yağı ile birlikte üstüne sürmeli.’

[H II VII 174-175] ... *ingäk yagnga qayınturup ...g içürsär bu yag vž-ir atly ol çira tiktuk...* ‘İnek yağında kaynatıp içerse bu yağ o atlı ol. Hızlı ve acı yağa ...’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağırığ -ka yiil tomluğ töz-lüğ kulğak ağırığ-ka yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüing murç kara murç suvı turma suvı isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kemiş kadız küñçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağırığ erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.

Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II X 134-135] ...*kan sudmak-ka em yürüing kuruğ üz-üm ingek yağ-ı eçkü südi bilen kaynadıp içser söner...* ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H I XVII 158- 160] ...*baş ağrığ em-i kişil yürüing çından-lar pitpidi ingek yağ-ı birle kadıp alın-ka sürdser baş ağrığ kider...* ‘Baş ağrısına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, karabiber ve inek yağı ile karıştırılır ve alna sürülürse, baş ağrıları gider.’

künçit yağı ‘susam yağı’

[H I XIV 132-133] ...*yana em künçit yağ-ı ubu birle kadıp burun-nı ariğ yup burun-ka soksar arduğ edgü bolur...* ‘Bir başka ilaç: Susam yağı, kurşun beyazı ile karıştırılır ve burun ihtimamla temizlendikten sonra konulursa, bundan sonra iyi olur.’

[H I XVII 160-161] ...*yana em künçit yağ-ı yıpar birle az-kı-a yıldııp burun-[ka] kodsar kider...* ‘Bir başka ilaç: Eğer misk ile karıştırılmış susam yağı biraz ısıtılır ve buruna konulursa baş ağrıları kaybolur.’

[H I XVIII 173] ...*işiç-te sarğarğınça kağurup künçit yağ-ın-ka bulğap...* ‘Bakır bir kazanda sararınca kadar kavrulur ve susam yağı ile birlikte.’

[H II II 39-43] ...*çubağan nara sınçkan vsada uruğı yalğağ-ı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağ-ına barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu

suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H II VII 85-86] ...*külğak ağrıg emi turma-nı soğup sıkıp suvin alıp künçit yağ-ı birle katıp tamışsar ağrıg söner...* ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp külğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg külğak ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp külğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki koçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup külğakka tamışsar öz bolmuş külğak ağrıg erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

tiktak yağı ‘acı yağ’ < *tiktak yağ* (br)bitteres Fett || acı yağ HA 718

[H II VII 174-175] ... *ingäk yagnga qayınturup ...g içürsär bu yağ vž-ir atly ol čira tiktuk...* ‘İnek yağında kaynatıp içerse bu yağ o atlı ol. Hızlı ve acı yağa ...’

[TT VIII I 24] ...**tiktäk** yäg içürmiş kerek... ‘Ona acı yağ içirmeniz gerek.’

kuma/huma yağı ‘keten yağı’ < *huma yağı* Leinöl || keten yağı’ HA 283

[H I VII 64-65] ...*kün-kädägi aç qarn-qa birär çan qum-a yag-n içürsär ädgü...* ‘Ona üçüncü güne kadar aç karnına, her seferinde bir çanak keten tohumu yağı içirilirse iyi olur.’

Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcüğe ‘yağ, hayvan yağı’ (ED, 895a) açıklaması vermiştir. Sözcük, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir (Veli, 2022, s. 215). Kelime Eski Uygurcada ‘yağ’ olarak kullanılmakta olup aynı anlamda kullanılan ‘yakrı’ kelimesi de tanıklanmıştır. Bahsedilen bu yağ hayvansal yağ olarak kullanılmaktadır. Örneklenen maddelerden hareketle bu kelimenin benzetme unsuru ve merhem olarak kullanılan karışımda bulunduğu anlaşılmaktadır. Sözcük, Wilkens’e göre Sanskritçe *ghṛta*, *sneha* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyla alakalı fikir beyan etmemiştir. Stachowski¹⁰⁴ sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki yerini vurgularken Eren¹⁰⁵ hem morfolojik hem de tarihi Türk lehçeleri açısından incelemektedir. Gülensoy¹⁰⁶ ise sözcüğe etimolojik açıdan bakmıştır. Sözcük KB’de *yag* ‘yağ’ KS’de *yag* ‘yağ, iç yağı’ DLT’de ise *yag* ‘yağ’ anlamıyla bulunmaktadır. Ayrıca sözcüğün tanıklandığı metinlerde neyden elde edildiğiyle beraber ifade edilmesi dikkat çekicidir: *künçit yağı*, *ingek yağı vb.* İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.8. Ayrıca *yakrı* için bkz. 2.2.2.10. *yakrı*

¹⁰⁴ ‘Fett’ = trkm. *jāg*, chal. *jāag*, *jak*. sya id. < gtü. **jāg* ‘id.?’; Butter?’ < **jā* > chal. *jā* (Doerfer 1995: 18) ~ *jāa* (WCh. 218) ‘Butter schlagen’. – Sonst s. ÈSTJa IV 58; GJV § 4.9; Tekin 1995a: 175; Eren 1999a. (Stachowski, 2019, s. 347).

¹⁰⁵ Uygurcadan başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Kâşgarlı Mahmud’un tanıklığına göre, Orta Türkçede ‘yağ’ ve ‘iç yağı’ (Oğuzca) olarak geçer. Orta Türkçede *sağ yağ* ve *kara yağ* ‘neft yağı’ adları da kullanılır. Orta Türkçede bala arı yağı adı verilir. Ancak, Suvar, Kıpçak ve Oğuzlar arı yağı yerine bal adını kullanırlar. Eski Kıpçakçada da *yağ* olarak geçer. Doerfer (RO 39, 2 : 28). ‘(tulumda yağ) dövmek’ anlamına gelen *ya-* kökünden geldiğini yazmıştır. Ancak bu kök Türkçede *yay-* ‘(yayıktan) dövmek’ olarak kullanılır. Türkçe yayık adı da bu kökten çıkmıştır. Buna göre, yağ’ın kökü olarak kabul edilen fiilin *ya-* değil, *yay-* olduğu açık olarak anlaşılıyor. O bakımdan yağ’ın *yay-* köküne bağlanması olanaksızdır (Eren, 1999, s. 437).

¹⁰⁶ ‘Kıvamları değişen bitkisel veya hayvansal madde’= ET. *yag* (EUTS, 279: yağak ‘ceviz’); Doerfer (RO 39,2: 28): Nişanyan (SS, 475): *yag* -*yag* (XI) (~?) ~ Erm. *yeğ* zeytinyağı, sıvı yağ -> OLE-* Ermenice sözcük eski bir Anadolu veya Ortadoğu dilinden alıntıdır. Karş. *EYun élaia* (zeytinyağı). E >ye, l> ğ dönüşümleri Ermenice için tipiktir. NOT: Nişanyan’ın yağ sözcüğünü zeytinyağı anlamındaki *élaia*’ya kadar götürmesi, zorlamadan başka bir şey değildir. Hayvancılıkla uğraşan ve süt ürünlerinden *peynir*, *yağ* (*sağyağ*), *kurut*, *yoğurt*, *kımız*, *kefir* vb. yapan eski Türklerin bu sözcüğü Ermeniceden veya başka bir Ortadoğu dilinden almaları mümkündür. Çünkü, bu sözcük, fonetik bazı değişikliklerle Yakut ve Çuvaş Türkçelerinde de yaşamaktadır. Nişanyan bir Türk ve iyi bir Türkolog olmadığı için, bu sözcüklerden habersizdir (Gülensoy, 2007, s. 1025).

2.2.2.10. yakrı ‘yağ’

https://tr.wikipedia.org/wiki/Sade_ya%C4%9F

yakrı ‘yağ’ EUTS 280; *yakrı* ‘fat, suet’ EDPT 905; *yakrı* Fett || *yağ yakrı aşlıg* Fett-Fresser (eine Dämonenklasse) || *yağ yiyen* (bir şeytan sınıfı) HA 855; *yakrı* ‘hayvani yağ, iç yağı’ 458/361, 534/434 DLT 943

[DK 4546] ...ölürmeginçe *yag yakrı bulgu yok...* ‘(Balığı) öldürmeyince yağ bulunacağı yok.’

Kelime Eski Uygurcada ‘yağ’ olarak kullanılmakta olup aynı anlamda kullanılan ‘yagrı’ kelimesi de tanıklanmıştır. Ancak, Clauson’a göre etimolojik bakımdan *yag* sözcüğü ile *yakrı* sözcüğü arasında ilişki bulunmamaktadır (ED 905a) (Veli, 2022, s. 216). Metinden hareketle bahsedilen yağın hayvan yağı olduğu anlaşılmaktadır. Sözcük KS’de ve DLT’de *yakrı* ‘hayvani yağ, içyağı’ anlamıyla bulunmaktadır. Ayrıca *yag* için bkz. 2.2.2.9.

2.2.2.11. yu ‘su, meyve suyu’

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pineapple_Juice_fruits-465832.jpg

yu Saft ‘su, meyve suyu’ HA 917; *yu* ‘juice’ EDPT 869

[H I XVII 153-154] ... *ayız-ın açmatin yuu-sin singürgül iki üç qada munidäg qılsar kâz-â uz açılur sinamiş am ol...* ‘Ağız açmadan suyu emilir. Bu işlem iki üç kez tekrarlanırsa, yavaş yavaş iyileşir. Bu sınanmış bir ilaçtır.’

Söz konusu sözcüğün etimolojik ya da morfolojik kökenine giden bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 869). Aynı zamanda sözcüğe Köktürk ve Karahan dönemi yazılı kaynaklarında da ulaşılamamaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.9.

2.2.3. Sıvı Yemekler

Güncel Türkçe Sözlük'te '*isim, fizik* Bulunduğu kabın biçimini alabilen ve üstü yatay bir düzlem durumuna gelebilen akışkan cisim, mayı, likit.' şeklinde tanımlanan *sıvı* ve '1. *isim* Yemek yeme, karın doyurma işi, 2. *isim* Yenmek için pişirilip hazırlanmış yiyecek, aş, taam, ekmek, 3. *isim* Günün belli saatlerinde yenilen besin, 4. *isim* Konuklara yiyecek verilerek yapılan ağırlama' şeklinde tanımlanan *yemek* kavramlarıyla ilgili bu tezde 3 veri bulunmaktadır.

2.2.3.1. köçe 'bir çorbanın adı'

köçä Name einer Suppe 'bir çorbanın adı' HA 399

HA'da tanıklanan madde başı için derlemde adı geçen eserlerde örnek cümle bulunamamakla beraber etimolojik sözlükler ve Köktürk - Karahanlı dönemi eserlerinde de bu sözcüğe rastlanamamıştır.

2.2.3.2. mün 'çorba'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Soup>

mün Suppe, Brühe 'çorba, et suyu' HA 482, *münlüg* Suppen- || çorba, münlüg ät Suppenfleisch || çorba eti, çorbalık et HA 482; *mün* 'soup' EDPT 347; *bün* 'çorba krş. mün' DLT, CI, 31-18 KS 198; *mün* 'çorba' 26/12, 30/16, 50/35, 92/85, 108/98... DLT 766

[DDU P101 15a-20a] ...*bolur yalñuz yorıp ogırı tev kılsar yok itük kılsar men kaytso bu başımka bolur igleser yeti künki mün aş men çıntso şıla birür men yeti künün kiçser men kaytso tu igelep alıp kün eksükin köni birür men iglep ölsar yarım tavarı ölür...* ‘Yalnız hareket edip hırsızlık yapıp kaybederse ben Kaytso Tu’ya aittir. Hastalandığında ben keşiş Çıntso yedi gün çorba aş veririm. Yedi gün geçtiğinde ben Kaytso Tu sahiplenip eksik günlerimi tam veririm. O hastalanıp öldüğünde mallarının yarısı gider yarısı da kalır.’

[H I I 1-2] ...*tam mün birle soğıtıp içürser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ığ ötürük turuğ uşun isig-ke öngetü...* ‘Tam, soğutulmuş et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal, kabızlık iyi olur ve devam eden ateş düşer.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmağ tın boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı kar-a tuz bışığ singir sırıçakan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ığ edgü kıılır...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs,iremeyig (?) ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[...]*... ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırını her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

Eren¹⁰⁷ çalışmasında sözcüğün etimolojik kökeniyle ilgili fikirleri sunarken Clauson¹⁰⁸ tarihi Türk lehçelerindeki kullanımlarına dikkat çekmektedir. Sözcük KS’de *bün* ‘çorba krş. mün’ DLT’de ise *mün* ‘çorba’ anlamıyla kullanılmaktadır.

¹⁰⁷Eski ve Orta Türkçede çorbaya *bün*, *mün* adı verilirdi. Bu ad çağdaş diyaleklerde *mün*, *min* olarak saklanmışır (Eren : NyK 51 : 568-569 ; Rásánen: V 338 b; Clauson: ED 347 b). Ramstedt (SKE 147) Türkçe *bün* ~ *mün* adını Korece *mjen* ‘soup’ biçimiyle birleştirmiştir. (Eren, 1999, s. 98).

¹⁰⁸ Oğuz, Kıp., Suvarin XI the Turks call ‘soup’ *mün*: Kıp XIII al- *maraqqa müyin* (Clauson, 1972, s. 347)

Ayrıca sözcüğün tanıklandığı örnekte ölçü birimi olan *bakır* ile kullanıldığı tespit edilmiştir: *iki[re]r bakır [mün] birle*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.5.2.

2.2.3.3. *ıçım* ‘sıvı halindeki yemek’

ıçım ‘sıvı halindeki yemek’ EUTS 88; *ıçım* || ‘jem ıçım см. jem DTS 20; ıçım N.S.A. fr. ıç-; properly 'a single drink, or act of drinking', as opposed to ıçgü 'drink'; survives in NE; EDPT 27; *ıçım* Getränk || ıçecek HA 293; *ıçım* ‘ıçecek’ i. 4769 KB; *ıçım* ‘ıçecek’ KS 379

[AY IV 858-859]...üze öz et'özüg tnl(ı)glarka yim **ıçım** ot em kılmak erür... ‘Kendi bedenini canlılara yiyecek, ıçecek, ilaç etmektir.’

[TT IV 38]...aγz-ınga kirgü yim **ıçım** twar yidimz yungladimz ärsär... ‘Ağızında yem, sıvı halinde yemek ve twar yemek gerek.

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 27). Biz de bu sözcüğün semantik bağının kuvvetli olması bakımından ıç- fiil kökünden fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş bir sözcük olduğunu düşünmekteyiz. Gülensoy ise *ıçım* ‘İçmek işi ya da biçimi’ < *ıçım* = ET. ıçım ‘sıvı hâlindeki yemek’ (EUTS, 88) açıklamasını yapmıştır (Gülensoy, 2007, s. 424). Tanıklanan örneklerde *yim ıçım* söz öbeğiyle kullanılan bu sözcüğün ikileme oluşturduğu düşünülmektedir. Sözcük KB’de ve KS’de *ıçım* ‘ıçecek’ anlamıyla kullanılmaktadır.

2.3. Tahıllar

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *isim* Buğday, arpa, mısır, yulaf, çavdar, pirinç vb. hasat edilen ürünler ile tohumlarının genel adı, hubub’ şeklinde tanımlanan tahıl kavramıyla ilgili bu tezde 20 veri bulunmaktadır.

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında tahıllar ile ilgili 20 madde başı tespit edilmiştir.

2.3.1. arpa ‘arpa’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Barley>

arpa Greste (s./bk. Mo. *arbai*) ‘arpa’ ävininčä wie ein Gerstenkorn || arpa tanesi gibi’ HA 64, *arpan* ‘arpa’ HA 65; *arpa* ‘arpa’ EUTS 20, *abra* ‘arpa’ EUTS 1; *arpa* ‘ячмень’ DTS 53; *arpa* ‘wild barley’ EDPT 198 ▪ *arpa talkanı* Gerstenmehl || arpa unu HA 64; *arpa yarması* Gerstengrütze || arpa bulguru, arpa yarması HA 64; *arpa yarp yarması* feste Gerstengrütze || arpa bulguru HA 65 ▪ *arpaça* ‘arpa gibi’ EUTS 20; *arpa* ‘arpa’ 3611, 3612, 4765, 4769, 6334 KB 23; *arpa* ‘arpa’ (Hordeum vulgare) 74/62, 329/267, 423/331 DLT 556

[Mait 104 25-28] ...*kim kayu tınlıg süzük köngülin çubakan evinince vrhar itser arpa evinince burkan körkin yaratsar...* ‘Hangi yaratık temiz kalple ‘zyzyphus (= çubakan)’ tanesi kadar bir manastır inşa etse ve arpa tanesi kadar bir burkan heykeli yapsa...’

[H I VIII 71-72] ...*siding kişi-ka tävä adın arpa yarp yarması birlä ügrä qilip içürsär ädgü bolur...* ‘Siding hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırması ile pişirip içirilirse iyi olur.’

[H II VII 90-94] ...*kulgağ tunsar eçkü ödi tamıssar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağrıg söner kulgağ tikileser uskada livang kabağ ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdqası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kul] gāk-ka urğu ol açılır...* ‘Kulak tikanırsa, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

[Ölmez 1991: 104] ...*bugd(a)y arpa käd bolzun bodun bokun [ka kadgu] busuşlug savlar bolmazun...* ‘Arpa buğday bol olsun, halka, boyumuza sıkıntılı kaderli sözler gelmesin.’

Metinde arpa kelimesi boyutu bakımından benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Wilkens, sözcüğün Moğolca *arbai* ile oraklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyla ilgili iddiada bulunmamıştır (Wilkens, 2021, s. 65). Aynı şekilde Clauson da kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 198). Stachowski¹⁰⁹ sözcüğe etimolojik açıdan bakarken Eren¹¹⁰ eski ve yeni diyaleklerdeki türevleri hakkında bilgi vermektedir. Gülensoy¹¹¹ ise morfolojik bir denemede bulunmuştur. Sözcük KB, KS ve DLT’de *arpa* ‘arpa’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.3.1.

2.3.2. aşlık ‘tahıl, hububat’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Hububat>

aşlık Speise- ‘yemek’ Getreide || tahıl, hububat; Küche || mutfak’ HA 76; *aşlık* ‘mutfak’ EUTS 16; *aşlıq* ‘кухня (MK I 114). *aşlıq* ‘зерно, злаки, хлеб’; DTS 63; *aşlık* ‘A.N. (usually cone, N.) fr, 1 a:ş, S.i.m.m.l.y, usually food, provisions’, less often ‘cereals’ EDPT 261▪ *aşlık ät* Speise-Fleisch || yemeklik et HA 76, *aşlık tarıç* Getreide || tahıl, hububat’ HA 76, *aşlıç azuklug* mit Speise und Proviant || yemekli ve azıklı HA 76, *aşlıç azuklug* mit Speise und Proviant || yemekli ve azıklı’ HA 76; *aşlık- aşlık* ‘Oğuzlarda buğday’ (Triticum sp) 70/55, 187/160, 369/292 DLT 560

¹⁰⁹ ‘Gerste (Hordeum vulgare L.)’ = trkm. kirg. *arpa* id. < gtü. **arpa* id. (TMEN II 25; ÈSTJa I 176; Ščerbak 1997: 100; Eren 1999a: 19; K. Stachowski 2008: 10). – Weitere Etymologie unbekannt (Stachowski, 2019, s. 64).

¹¹⁰ ‘Taneleri ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen, ülkemizde çok yetiştirilen bir bitki (Hordeum vulgare).’ Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *arpa* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *arpa* biçimi kullanılır. Türkçe arpa’nın eski ve yeni diyaleklerde *arpacık*, *arpağan* gibi birtakım türevleri göze çarpar. Bilimsel yayınlarda Hint-Avrupa dillerinden alındığı sıklıkla dile getirilmiştir. Örn. Nf̄meth (Csoma Arm 92. s. 1. not) arpa’nın Hint-Avrupa dilleriyle ilişkisinden söz etmiştir. Bu yoldaki görüşleri Doerfer (TMEN 445) değerlendirmiştir. Clauson (ED 198 b) Hint-Avrupa dillerinden kalma (Toharca?) bir alıntı olduğunu bir olasılık olarak seslendirmiştir. Poppe’nin türlü “Altayca” biçimleri eski yakınlık tanığı olarak değerlendirmesi düşündürücüdür (Lautlehe 87). (Eren, 1999, s. 19).

¹¹¹ Arpa= *arpa* (Uyg., DLT) < **arp(/b)+a(y)* (Gülensoy, 2007, s.79).

[Mait 101 36– 38] ...*kışlık aşlık kaznakları alku kurunlug kap kara tütün tokımış belgürtir...* ‘Kışlık (?) mutfak ve kiler hep kurumlu, kapkara duman sürülmüş (gibi) zühûr ettirir.’

[DK 1398- 1402] ...*bir ugurta ol ilig begniñ aşçı[sı] begiñe aşlık et [bulma]dın [bulma]dın [ertingü] korkup [inçe tip] isig [öziñe] [ertingü] korkup [inçe tip] ...* ‘Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından (kendi canı için çok fazla) korkup şöyle demiş.’

Kelime Eski Uygurcada ‘tahıl, hububat’ olarak kullanılmakta olup ilk metinde ‘aş yapılan yer’ anlamında ikinci metinde ise ‘aş yapılacak madde’ olarak kullanılmaktadır. Bu iki farklı kullanıma *-lık* ekinin işlevselliği neden olmaktadır. Gülensoy¹¹² ve Clauson da kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 261). Sözcük KS’de *aşlık* ‘buğday, zahire’, DLT’de *aşlık- aşlık* ‘Oğuzlarda buğday’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.3.3. buda ‘meyan kökü özütü, meyan kökü’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Liquorice>

buda < Skt. *madhuka* Lakritze, Süßholz, Süßholzwurzel (*Glycyrrhiza glabra*, Linn.) || meyan kökü özütü, meyan kökü (*Glycyrrhiza glabra*, Linn.) HA 195 ‘*buda*’ [ки т .ЩЩ] путао, бо-daul виноград,виноградная ягода’ || DTS 120; *buda* ‘üzüm’|| EUTS 51; *buda* ‘liquarice’| EDPT 299 *buda tüpi* корень винограда (?)’ DTS 120 ▪ *buda meni* aus der Süßholzwurzel gewonnenes Mehl || meyan kökünden un HA 195, *buda tüpi* Süßholzwurzel || meyan kökü HA 195

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü süti birle*

¹¹² ‘1.Aş evi, mutfak; 2. zahire’= OT. aşlık (DLT) < âş+lık (Gülensoy, 2007, s.86).

tomlutıp içürmiş k(e)rek... ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarap, *Symplocos racemosa*, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle soķup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgöl karkanudus kuz-ķak-ķa keyik kentir ku-a-sı yürüng keşek bışığ singir...* ‘Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.’

[H II VI 132-133] ...*payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mır eķkü süti birle tomlutıp içürmiş k(e)rek...* ‘Payas, şarap, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen ķadıp ķulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağrığ -ķa yiil tomluğ töz-lüg ķulğak ağrığ-ķa yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüng mırç kara mırç suvı turma suvı isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke ķadıp ķulğak-ķa tamışsar söner sönmeser suķar ķamış ķadıız künçit yağı eķkü siki koçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner ķabak ķu-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup ķulğakķa tamışsar öz bolmuş ķulğak ağrığ erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II VI 133-140] ...*s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eķkü süti mır birle içürse ķan sōkme(k)ke yraşur şbara lotr buda öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde saķız-ı ptmakiķr bu ikinti em kuşti ni(l)utpl yigde saķız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlüğ emdeki otlar öngi öngi eckü*

sütinge kainturup mır birle içürser... ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçinesi, ptmakiqr. Bu ikinci ilaç. Saussurea auriculata, lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[H I XVI 159-150] ...*üç tört avin yarm-a munçuk murç yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegde yörgep...* ‘Üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

Wilkens bu sözcüğün Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçtiğini iddia ederken Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 299). Sözcüğün metinde *buda mini* kullanımı olması bu tahılın un haline getirilerek de kullanıldığının kanıtıdır. Sözcüğün *buda mır* şekliyle kullanılmış olması ilişkili kelime olabileceğini düşündürmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.3.2.

2.3.4. bugday ‘buğday’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bu%C4%9Fday>

bugday ‘buğday’ EUTS 51; *buğda:y* ‘wheat’ EDPT 312; *bugday* Weizen || buğday (s./bk. Mo. *buyudai*) bugday adakı Weizenhalm || buğday sapı bugday arpa Weizen und Gerste || buğday ve arpa *bugday ävini* Weizenkorn || buğday *tanesi bugday kulunası* Weizenspross, Weizenkeim || buğday filizi *bugday meni* Weizenmehl (Äquivalent von Skt. *godhūma*) || buğday unu (Skt. *godhūma*’nın eş değeri) HA 196; *buğday* ‘buğday’ b.140 KB 113; budgay ‘*buğday*’ (*Triticum*) 551/451 ‘buğday’ DLT 599; *bugday* ‘buğday’ (*Triticum*) 86/77, 384/301, 424/332, 444/347, 446/350, 475/380, 551 / 451, 556 / 459, 587/480 ~ budgay DLT 599

[DDU E1 96-97]...*tag tæg tälim bugday bolzun oraka koymazkan...*
'(Hasatı) ayırarak dağítsın. Samanı da çok olsun.'

[Ölmez 1991: 104] ...*bugd(a)y arpa käd bolzun bodun bokun [ka kadgu] busuşlug savlar bolmazun...* 'Arpa buğday bol olsun, halka, boyumuza sıkıntılı kaderli sözler gelmesin...'

Kelime Eski Uygurcada 'buğday' anlamında kullanılmakta olup metinde daha genel anlamda hasat olarak kullanılmıştır. Wilkens sözcüğün Moğolca *buğudai* ile ortaklık gösterdiğini ifade etse de ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğuyla ilgili bilgi vermemektedir (Wilkens, 2021, s. 196). Eren¹¹³ sözcüğün kökeniyle ilgili bilgi verirken Stachowski¹¹⁴ ve Gülensoy¹¹⁵ tarihi lehçelerdeki kullanımına dikkat çekmiştir. Ayrıca sözcük KB, KS ve DLT'de *buğday* 'buğday' anlamıyla bulunmaktadır.

2.3.5. *dana* 'kişniş tohumu'

<https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/nigella-seeds-what-the-heck-do-i-do-with-those-29298883/>

dana < Neupers. *dāna* Koriandersamen (*Nigella sativa*) || kişniş tohumu' (*Nigella sativa*) HA 243; *dana* 'знаю щ ий, ученый, све -душый, мудрый' DTS 158; *dana* 'nar'; EUTS 66 '*dana urugi* Koriandersamen (*Nigella sativa*) || kişniş tohumu (*Nigella sativa*)' HA 243

¹¹³ 'Taneleri ekmek yapımında kullanılan, ülkemizde çok yetiştirilen bir bitki.' Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *buğday* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *büday*, *buğday* biçimleri göze çarpar. Kökenini bilmiyoruz. Moğolca *buğudai* biçimi Türkçeden alınmıştır (Ligeti: TörK 30). Macarca *büza* biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır (Gombocz : BTLw 42; Ligeti : MNy 56: 298-299; 81 : 15; TörK 30). (Eren, 1999, s. 62).

¹¹⁴ 'Weizen (*Triticum L.*)' = trkm. *bugdaj* ~ *bogdaj*, uig. *bug(u)daj* ~ *bogdaj* id. < gtü. **bugdaj* ~ *bogdaj*. – Weitere Etymologie unklar. – Für sonstige Belege siehe ÈSTJa II 232; Joki 1952: 107; Menges 1983: 143f.; Eren 1999a: 62; Rybatzki 2001: 141–144. – Zur Übersicht über die sehr zahlreichen etymologischen Vorschläge sowie die Diskussion der tschuw. Form päri id. siehe K. Stachowski 2008: 89–96 (Stachowski, 2019, s.94).

¹¹⁵ 'Buğday'= ET . *buğday*, OT. *buğday*, *budgay* (DLT); eski Kıpç. *büday*~*buğday* (Gülensoy, 2007, s. 177).

[H II II 49-53] ...uruyi **dana** uruyi bišiy singir kpra su bišurmis kräk tomlımıŝta ŝ(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar... ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapılıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı olursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

Wilkens ve Stachowski¹¹⁶ sözcüğün Yeni Farsçadan Eski Uygurcaya geçtiğini iddia eder (Wilkens, 2021, s. 243). Eren ise sözcüğün ses değişimi üzerine yorum yapmaktadır. *tane* < *dane* ‘tahıl tohumu’ (Eren, 1999, s. 393). Gülensoy ise *tana* ‘Dana’= ET. *tana* ‘tohum’ yorumunu yapmıştır (Gülensoy, 2007, s. 855).

2.3.6. avin~ ebin ‘tane, tohum’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Arpa>

äbin ‘tane, tohum’ EUTS 68; *arpa ävininčä* wie ein Gerstenkorn || arpa tanesi gibi HA 64; *ä/ewün* ‘buğday, buğday tanesi krş. *äwin*, *evin*’ TİEM 73322v/1, RKT 34/4b1 turgürdimiz anı çıkardımız andın [322v/1] äwün andın yeyürlär TİEM 73322v/1 KS 317; *ewin* ‘tohum tanesi’ 54/40 DLT 650

[DDU E2/ 9- 20] *urugun yerkä baturup oğulca kızca igidü urgu bolgusun küzätü ävini bışıp sargarıp ädgüti bışıp akarıp ‘agir[ip...]glınp ‘artiñü üz ädgü orgu üdi boltukta tägirmän barıp min [ögüp] [täşgü]t tägä’är kılıp tämirçi barıp orgak [sokturup] orgak [ba]g baglaguçıka tägi...* ‘Ekini toprağa ekip (tıpkı bir) oğul kız gibi yetiştirip filiz verecek olanı koruyup başağı olgunlaşıp sararıp

¹¹⁶ ‘Stück, Exemplar’ < pers. *dāna* ‘Korn; Beere’ (PLOT; Pomorska 1995c: 120; Eren 1999a; vgl. Eker 2009: 276; zu weiteren etymologischen Verhältnissen s. Ma ciuszak 1998).

iyice olgunlaşıp... en iyi biçme zamanı geldiğinde değırmene gidip un [övütüp] burgu üreticisine burgu (?) yaptırıp demirciye gidi orağı [biletip] demeti, bağı bağlayacak kişiye kadar...’

[Tezcan, 1975, 326-331] ...*alımla söğüt basa bo alımla söğüt-nüing xu-a-sı ba/... ävin yüpini yürüangi är// kü näng adın xu-a çäçäk-lär-ning täg ärmäz...* ‘Elma ağacı ondan sonra bu elma ağacının çiçeğı, tane, kırmızı, beyazı... asla başka çiçeklerinki gibi değıldi.’

[H I XVI 159-150] ...*üç tört avin yarm-a munçuğ murç yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga keğde yörgep...* ‘Üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

[H II III 41-45] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş soğup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yağsar udiyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş soğup] lalapbir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içğü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemiş, fil kulağı tohumu, südi-çiçeğı Saussurea lappa ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı ... susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

Kelime Eski Uygurcada ‘tane, tohum’ olarak kullanılmaktadır. Sözcüğün *äbin ve ävini* kullanımlarının olması *b>v* denklığıne işaret etmektedir. Bu sözcük metinde ‘başak’ anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün sözlük anlamına ve metinde geçen anlamına baktığımızda anlam genişlemesi yaşadığı görülmektedir. Eren¹¹⁷ sözcüğün anlamsal özelliğı ve geçirdiğı ses olaylarıyla ilgili iddialara yer verirken Gülensoy ‘Tane, tahıl özü’= ET, OT. *evin ~ ewin* açıklamasını yapmıştır (Gülensoy, 2007, s. 349). Sözcük KS’de *ä/ewün* ‘buğday, buğday tanesi’, DLT’de ise *ewin* ‘tohum tanesi’ anlamıyla kullanılmaktadır.

¹¹⁷ ‘Buğday tanesinin içi, özü’. Ağızlarda neviniz ‘taneleri hiç tutmamış, boş (tahıl)’ olarak geçer. Bu biçimin başındaki *n* sonradan türemiştir. Türkçe *okra* yanında kullanılan *nokra* ’daki *n*-gibi. ~ Tel *ebin* ‘çekirdek, iç, öz’. Teleütler *emil* ‘öz’ biçimini de kullanırlar. Bu biçim **emin* yoluyla benzeşmezlik (dissimilation) sonunda ortaya çıkmıştır. ~ OT *evin* ‘tane’. Räsänen : V 52 b (yalnız Orta Türkçe *evin* biçimini vermiştir); Clauson: ED 12 (yerel ağızlarda kullanılan yan biçimler arasında ardıc meyvesine verilen *efin* adını sayması yanlıştır) (Eren, 1999, s. 141).

2.3.7. ekin ‘tohum, ekin, tohum saçma’

<https://tr.wiktionary.org/wiki/ekin>

äkin Saatland ‘ekin tarlası’ Aussaat | HA 103; *aqin* ‘поток, струя’; DTS 48 *äkin*c ‘ekin’ EUTS 70; *ekin* ‘crop grown’ EDPT 109; *▪äkin tut-* Saat ausbringen || ekin ekmek’ HA 103, *äkin yiltızı* Setzling || fide’ HA 103; *ekin* ‘tarla’ 51/37 DLT 635

[DDU- Hochz/ 1-8] [...] (c) [...] [...] arıg y[...] [...] ügläri **äkinimiz[kä...]** [...] oñ kolu kutı alkışı kälip abrähäm kañ täg alkışka tägimlig bolmuş alku ançmannıñ adaşı ya’ kōb kañ täg tükällig bolmuş yalınğuklarınıñ [y]anası ärkkä türkkä kanımlıg ärip ärkägün-lärniñ yaruk yulası yāwsep täg körklüg mäniz... ‘Temiz mahsulümüze tam vaktinde (vakitlice) bereket gelip İbrahim baba (peygamber) gibi övgüye değer, bütün topluluğun arkadaşı; Yakup baba (peygamber) gibi mükemmel, mahlukların filii (gibi) güç ve kudretle donanımlı olup Hristiyanların aydınlık kandili Yusuf gibi güzel yüzlü olup...’

[BT XXXIII 372] ...äkkni **äkini** abıla mangi mantali svaxa tngrim bo ... arviš...

Kelime Eski Uygurcada ‘tohum, ekin, tohum saçma’ anlamında kullanılmakta olup metinde daha genel anlamda mahsul olarak kullanılmıştır. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 109). Stachowski¹¹⁸ ve Gülensoy¹¹⁹ da sözcüğün ek- fiil kökünden türemiş olduğunu iddia etmektedir. Sözcük KS’de *ekin* ‘ekin, mahsul’, DLT’de *ekin* ‘tarla’ anlamıyla kullanılmaktadır.

¹¹⁸ ‘Getreide, Korn’ = auig. mtü. tschag. *ekin* id. = chal. *häkin* ‘Saat’ < gtü. **ek* > ttü. ek. (Gül 2009: 302–308). (Stachowski, 2019, s. 140).

¹¹⁹ ‘Tahıl’= ET. *ekin* < ek-in (Gülensoy, 2007, s. 325).

2.3.8. huma~quma ‘keten’

<https://faydayarar.com/keten-tohumu-nasil-kullanilir-ibrahim-saracoglu/>

huma < Chin. 纒呢 *huma* (Spätmittelchin. *xhuǎ ma*.; Yuan: *xu' ma'*) *Lein* (*Linum usitatissimum*) || ‘keten’ (*Linum usitatissimum*) HA 283 ▪ *huma yağı* Leinöl || keten yağı’ HA 283

[H I VII 64-65] ...*kün-kädägi aç qarñ-qa birär čan qum-a yag-n içürsär ädgü...* ‘Ona üçüncü güne kadar aç karnına, her seferinde bir çanak keten tohumu yağı içirilirse iyi olur.’

Kelime Eski Uygurcaya Çince den geçmiştir. Sözcüğün *huma* ve *quma* kullanımlarının olması *h~q* ses denklığı ne işaret etmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılma ta olan kelime için bkz. 2.5.3.3.

2.3.9. ı tarıg~tarıg ‘nebat, ekin, bitki’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tohum>

ı tarıg ‘nebat, ekin, bitki’ EUTS 84; *ı tarıg* Feldfrucht und Getreide, Getreide || ekin ve hububat, hububat HA 285, *tarıg- t(a)rıg* ‘tohum, bitki’; *tarıg ~ t(a)rıg* Saat, Gewächs || tohum, bitki; Getreide || hububat, ekin, mahsul, tahıl; Weizen || buğday; Rispenhirse HA 670, *tarıg işi* Feldbau || ziraat HA 670, *tarıg tarımak* Aussaat, Feldbau || ziraat, ekin ekme HA 670, *tarıg tsay* Getreidespeicher || tahıl ambarı ‘ HA 670, *tarıg üyür* Weizen und Hirse || buğday ve darı HA 670; *tarıg* ‘ekin, tohum’ t. 4476 KB 426; tahıl; tohum; (genellikle tarı- veya türevlerinden önce kullanılınca) ekin’ 14/7, 44 /30, 82/72, 88/79, 93/86, 94/87, 103/94, 106/96, 106/97, 108/98...DLT 857

[KP-TA: 4] ... **tarıg** tarıyu amarı tınl[ı]ğlarıg kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bolup anyıg kılınç kılur tınlıglarağ ölüür... ‘(Çiftçiler) tarlayı sürerken; (öte yandan) kuş avcısı, yaban avcısı, balık avcısı, ağ ve tuzakla avlanan avcılar (canlılara) zulmediyorlar; canlıları öldürüyorlar.’

[Özyetgin, 2004: 154] ... yarum şıg **tarıg** eki [küri] ür yak-a bergükä... ‘Yarım şıg darı, iki küri darı kira karşılığı vermeye...’

[Laut-Röhrbörn, 1988 17-18] ...bo munı täg tavarıg talim üklitmäk **tarıg** tsañlarıg toşgurmak... ‘Zenginliği çoğaltmak tahıl ambarlarını doldurmak.’

Kelimenin *t* kelimesiyle birlikte ikilemeli olarak kullanımına da rastlanmaktadır:

[Mait 12 1-10]...adgar atların yaratağlağ körtle қаңlıлар uluğ bedük ud inek boğalar қудуз ökүзler tadun turpı buzağular irk erkeç teke oğlak tült orun eşük төшек ton etük itig yartağ aş içgü **t tarıg** ...-dek ed tavar miñ tümen tümen қurla ... birdiñiz... ‘Aygır atların koşulduğu güzel arabalar; büyük, iri sığırlar, inekler boğalar, yabani öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar buzağular, koyunlar, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek, içecek, hububat ve tohum... mal mülk binlerce on binlerce defa verdiniz.’

[AY X 70-72]... agılıgları **t tarıg** äd tavar üzä tolu alp atım süülüg küçinä tükällig törttin sınar yer... ambarları tahıl (ve) mal mülk dolu; kahraman (ve) nişancı askeri gücü mükemmeldi.’

Sözcüğün *tarıg* kullanımının da olduğu bilinmektedir. Sözcük tohumun ekildiği yer olan tarla ve ekin anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 537). Eren¹²⁰ de sözcüğün tarı-

¹²⁰ Eski Türkçede *tarıg* ‘ekin’ olarak kullanılır. Orta Türkçede de *tarıg* ‘ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; aşlık’ olarak geçer. Türkçe *tarı-* ‘(ekin) ekmek’ kökünden -g ekiyle yapıldığı açıktır. Türkçe *kapıg* (> *kapı*) (< : *kap-* ‘örtmek’) gibi. Çağdaş diyalektlerde *tarıg*’ın sonundaki *g* düşmüştür. Oğuz diyalektlerinde tang biçiminin başındaki *t* ünsüzü de ötüm kazanarak *d*’ye çevrilmiştir. (Eren, 1999, s. 106)

fiil kökünden türemiş isim olduğunu iddia ederken hem Eren hem de Gülensoy¹²¹ darı kelimesinin de bu kökten geldiğini ifade etmektedir. Sözcük KB’de *tarıĝ* ‘ekin, tohum’ KS’de *tarıĝ* ‘ekin,tahıl’ DLT’de ‘Türklerin çoĝunda buĝday, bilhassa Oĝuzlarda akdarı, tahıl, tohum, ekin.’ anlamlarıyla bulunmaktadır.

2.3.10. kaytsi ‘hardal’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Hardal>

kaytsi < Chin. 芥子 *jie zi* (Spätmittelchin. *kja:jtsz*) Senfpflanze ‘hardal’ (DLT *kıĉi*, MMo. *kiĉi*) *kaitse ävini* Senfkorn, Senfsaat ‘hardal tohumu’ HA 319; haitse → hoitse HA 277; kaitıı † → haitse HA 320; kaytsı † → haitse HA 350

[KTÜN 91-92] ... *künĉit kaytsitä* ulatılarnı sıkıp yağ tilämiş täg äriür... ‘Susam hardal ve buna benzer şeyleri sıkıp yağ gibi erir.

[Körüm Bitig 4] ...*kün t(e)ngri kaytsıı* açıldı... ‘Mübarek güneşin (beslediĝi) akasya ağacı açıldı.’

[Xuan X 48-51] ...*qaytsı söĝüt-lär ol söĝüt-lärdä taydın üzüksüz aqar suv öĝänlär avınyuta avınyu tilingütä tilingü*... ‘Parlak (renkli) ağaçlar o ağaç(ların altın)da kuzey yönünden kesintisiz akmakta olan çay ve derecikler (vardı).

[HT X] ... *tizigçe kaytsi söĝütler ol*... ‘Dizip parlak (renkli) ağaçlar o ağaç(ların altın)da...’

[ETMU 1-3]...*üĉün bo darni-ni yürüñ kaytsı-ka bir otuz kata sözlöp: ol tınl(ı)ĝ-lar-nıñ kövdöñ* ... ‘İçin bu büyüyü beyaz akasya ağacı yirmi bir katıp sözleyip o canlıları kovdun...’

¹²¹ *Tarıĝ* ‘1. ekin, ekilmiş saha; OT.: *tarıdaĉı* ~ *tarıĝı* ‘çiftçi’; *tarıĝ* ‘ekin, bitki, arpa, buĝday, tane, tohum’. Darı sözcüğünün kökü *tarıĝ*’dır. Öteki Türk dillerinde *tarım* sözcüğü yoktur. (Gülensoy, 2007, s. 861).

Wilkens sözcüğün Çince'den Eski Uygurca'ya geçtiğini iddia etmektedir (Wilkens, 2021, s. 319). İsi¹²² de bu fikre katılan bilim insanlarının görüşlerini bildirmektedir.

2.3.11. künçit 'susam, küncü'

<http://www.turkcewiki.org/wiki/Susam>

künçit < TochA/B *kuñcit* < Khotansak. *kuñjsata*- Sesam || susam, küncü (s./bk. TochB, *kuñcīta*, Mo. *künjīd*) *künçit* ävini Sesamkorn 'susam tanesi' HA 441; *künçit* 'кунжут' DTS 327; *künçit* 'sesame (seed)' EDPT 727•*künçit yağı* Sesamöl || susam yağı HA 441 ; *küç* 'susam (*Sesamum indicum*) 495/397 DLT 753

[Mait 82 14-19] ...*sınar kelip öküş yıl ay çarihuş-takı üzüm usuğluğ teperler yançar-lar ol emekke ölüp ikile tirilürler ötürü temirliğ kışk(aç-)-ların luların künçit ikşu kam(ış) osuğluğ sıkarlar tañarlar kim...* 'Gelip yıllar ve aylarca üzüm suyu çıkaran mengenedeki üzüm gibi ezerler, sıkarlar. Bu acıdan ölüp yeniden dirilirler. Sonra demir kışkaçlar ve değirmenler ile susam, şeker kamışı gibi sıkarlar, sararlar.'

[TT VII 16 13-16] ...*şanişčar garx-qa yaşil burčaq qundu burčaq öz-äki aś raxu qarx-qa künçit öz-äki aś kitu qarx-qa banit qatıylıy künçit öz-äki aś...* 'Yeşil burçak, fasulye, burçak, öz-äki (?) aş, soğan, biber kaynatıp...'

¹²²kaytsi söğütlär < Çin. qing huai 'Çiçekleri sarı boya yapımında, tohumları hemoroid ilacında kullanılan, kuzeyde yaygın olarak bulunan büyük bir ağaç' bkz. Mirsultan, 2010, 43, 207; krş. Tekin, 1980, 78.Sözcük, Çince'de qay tsi 'akasya ağacı, hardal ağacı' (Şen 2017b: s. 146) olarak geçer. Sözcük hakkında değerlendirmelerde bulunan isimlerden Bang ve Gabain kelimeyi qai-tsi 'ışık' (TT I 1929: s. 16) ile ilişkilendirir. Arat'a göre sözcük, 'Çince kai-tse (?) 'parlaklık, ışık'; başkaca izah edilemediğinden benzetilmiştir. Dikkatsiz ve bilgisiz tercüme edilmiş olmak ihtimali hariç, bu kadar sarıh bir mefhumun böyle umumi bir mevzu içinde yabancı bir sözle karşılanmış olmasını anlamak güçtür.' (ETS 2007: s. 423) açıklamasını yaparak terimin Türkçe olabileceğini düşünmektedir. Sözcük, U II'de Müller tarafından Çince'den *kai-tsi*, *hai-tsi* (1911: s. 44) şeklinde alıntı bir sözcük olarak verilir (İsi, 2019, s. 234).

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg-ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki koçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yelden oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II VII 85-86] ...*kulğak ağıg emi turma-nı soķup sıkıp suvin alıp küncit yağı birle katıp tamışsar ağıg söner...* ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.’

[H I XIV 132-133] ...*yana em küncit yağı ubu birle kadıp burun-nı ariğ yup burun-ka soķsar arduķ edgü bolur...* ‘Bir başka ilaç: Susam yağı, kurşun beyazı ile karıştırılır ve burun ihtimamla temizlendikten sonra konulursa, bundan sonra iyi olur.’

[H I XIV 137-139] ...*adaķ ağıg-ka em küncit-ig kavırup lan soķup koin süt-i birle kadışturup ağıg yir-ke yakşar yiil töz-lük ağıg öngetür...* ‘Ve ağızda tutulursa ağrı geçer. Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun sütü ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, yel’den oluşan ağrı iyileşir.’

[H I XVII 160-161] ...*yana em küncit yağı yıpar birle az-kı-a yıldııp burun-[ka] ķodsar kider...* ‘Bir başka ilaç: Eğer misk ile karıştırılmış susam yağı biraz ısıtılır ve buruna konulursa baş ağrıları kaybolur.’

[H I XVIII 173] ...*işiç-te sarğargınça kağurup **künçit** yağ-ın-ka bulğap...* ‘Bakır bir kazanda sararıncaya kadar kavrulur ve susam yağı ile birlikte.’

[H II II 40] ...*otlar barça tüz **künçit** yağına barlap bor birle içürser...* ‘Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse...’

Wilkens sözcüğün Eski Uygurcaya Toharcadan geçmiş olup Moğolca *künjid* ile ortaklık gösterdiğini iddia etmiştir (Wilkens, 2021, s. 441). Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 727). Eren¹²³ sözcüğü etimolojik olarak incelemiş ve Toharcadan alındığını iddia ederken Gülensoy¹²⁴ ise morfolojik bir yaklaşımda bulunarak kelimenin kökünü *kün* köküne indirmiştir. Ayrıca, sözcük KS ve DLT’de *küç* ‘susam’ anlamıyla kullanılmaktadır.

Sözcük, metinde sıkılarak yağı çıkartılması bakımından benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Sözcüğün sıklıkla *künçit yağ* biçimiyle görülmesi belirtisiz isim tamlaması oluşturduğunu göstermektedir.

2.3.12. men ‘un’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Flour>

¹²³ ‘Susam tanesi’. Anadolu ağzlarında güncü olarak da geçer. Eski Türkçeden başlayarak *künçit* ‘susam tanesi’ olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud’a göre, Çiğiller *küç* biçimini kullanırlar (Clauson: ED 693 b). Toharcadan alındığı anlaşılıyor (Toh *kuñcit* ‘susam’)(Eren, 1999, s. 274).

¹²⁴ ‘Susam’= ET., OT. *künçü* ~*küç*(DLT)< *kün* ‘gün, aydınlık’+cü Krş. Kırg. *künkarama* ‘günebakan, ayçiçeği’ (Gülensoy, 2007, s. 590).

kara men schwarzes Mehl (Zutat in Heilmitteln) 'kara un, siyah un' HA 333; *men* (or *min*?) 'flour' EDPT 766

[DDU E1 55-60] ...*tägirmänkä barıp m(i)n ögüp täşgütkä barıp är kılıp tämürçikä barıp orgak sokturup bag baglaguçı kişi aş kılgaçı tişikä tägi barça anda kılıp ya tonggalarım yanggalarım turmadın...* 'Değirmene gidiğ un öğütüp burgu imalatçısına gidip burgu imal edip demirciye gidip orağı biletip bağı bağlayacak kişi yemek yapacak dişiye kadar hepsini orada yapıp ey kaplanlarım.'

[H I III 31-32] ...*tağı büdmeser qar-a min [yar] tuz-ı birle yoğurup yaqz-un, büder...* 'İyi olmazsa da kara un ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.'

[H I VII 66-69] ...*kayu kişi-ning kiri arımadın yiç aksar kürküm konak mini sıpar birle bor-qa kadıp içürser edgü bolur öz-te uşak kart önser tağıgu yumurdk-a-sın öt birle sürdser edgü...* 'Bir insanın kir'i sürekli yiç akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.'

[H I XIII 119-121] ...*emig şişip ağrısar sarıg munga yaşımuk mini kulum ku-a yürüng min kişi süt-i birle yoğurup yaqsar şiş-i ağrıgı kider...* 'Eğer meme şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum-çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.'

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulgak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulgak ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulgak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulgakka tamışsar öz bolmuş kulgak ağrıg erser yme açılır...* 'Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve

yel'den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.'

[H I X 94-98] ...yana kürküm konağ **mini** yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağrığ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağrığ em kar-a ud mayak-ı sirke birle çokuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz... 'Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.'

Sözcük örneklenen metinde 'kuş yemi' olarak kullanılmıştır. Sözcüğün *men* ve *min* kullanımı olması *e>i* denklğine örnektir. Tanıklanan metinlerden hareketle beş farklı un olduğu anlaşılmaktadır: *konağ mini* (darı unu), *buda mini* (meyan unu), *yürüng min* (beyaz un), *yaşımuk mini* (çavdar unu), *kara min* (kara un). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.3.4.

2.3.13. sunu 'kişniş tohumu'

<https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/nigella-seeds-what-the-heck-do-i-do-with-those-29298883/>

sunu Koriandersamen (Nigella sativa) 'kişniş tohumu' (Nigella sativa) HA 631 ;'бот. черный тмин' DT516; *sunu* 'siyah kimyon' EUTS 211; *sunu* 'coriander seed, Nigella sarivo' EDPT 834; *sunu* 'çörek otu' DLT 836

[H I II/18-20] ...yana **sunu** *tört baqir-ni bulung badman qudunmuq-ni sisyrurup aç qarın-qa içip udiyi ol udiğu ol...* ‘Ve aynı şekilde dört bakır kişniş tohumu ile bulung batman erimiş kudunmuk aç karnına içilirse ve akabinde uyunursa, vücut ağrıları def edilmiş olur.’

Metinden hareketle bu tohumun suyu çıkartılan bir tahıl olduğu anlaşılan bu sözcük için Clauson köken belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 834). Sözcük KS ve DLT’de *sunu* ‘çörek otu’ anlamıyla kullanılmaktadır. Sözcük tanımlanan metinde ağırlık ölçüsü *bakır* ile kullanılmıştır: *sunu tört baqir-ni*. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.3.5.

2.3.14. **talkan** ‘kavrulmuş arpa unu, un’

https://tr.wikipedia.org/wiki/Buğday_unu

talkan ‘kavrulmuş arpa unu, un’ geröstetes Gerstenmehl, Mehl || kavrulmuş arpa unu, un (s./bk. Mo. *talq-a(n)*) HA 666; *talka:n* 'crushed parched grain' EDPT 496; *talkan* ‘un’ EUTS 145

[H II 91] ...arpa **talkanı** *sağ yağ birle yaqsar ağığ söner...* ‘Arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 496). Veli de¹²⁵ bu görüşü destekleyerek sözcüğün *talk-* fiilinden türediğini ileri sürmektedir.

2.3.15. **tögi~tüki** ‘darı’

¹²⁵ Clauson *talkan* sözcüğüne “ezilmiş tahıl”(ED, 496b) açıklamasını verir ve **talkan* şeklinden geldiğini ve *talk-* fiilinden türediğini ileri sürmektedir. Sözcük Türkçeden Moğolcada, Moğolcadan Tuvacaya ve diğer dillere geçmiştir (TMENII, 928) (Veli, 2022, s. 214).

tögi Hirse, enthülster Reis ‘darı, kabuğu çıkarılmış pirinç’ HA 736; *tögü* ‘darı’ EUTS 248; *tüki* ‘pirinç, pirinç kabuğu, soyulmuş darı’ EUTS 257; *tögi* ‘пшено’ DTS 579; *tögi* ‘crushed or cleaned cereil’ EDPT 478 ▪ *tögi ötmäk* Hirse-Brot || HA 737 ; *tügi* ‘Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalanesas kısmı’ 547/447 DLT 907

[BT XLIII U5311/ 6-7] ...*iki batman min b [yana] iki batman et tüki*
iki batman bir boguz-lıg at bir küri borsu... ‘İki batman et be pilav, iki batman kiralık at, bir küri bezelye.’

[H II I 4-6] ...*bağır]suk-tın önmiş kart-ka içgü savar keser-lerin söz-
lelim konağ tükisi kakula talız yiltız-ı sinl.... ı tiken yiltız-ı enggü bu
ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmuş sayu içgül...* ‘Bağırsaklarda çıkan yaralara iyi gelen içilecek ilaçlardan söz edelim: Soyulmuş darı tanesi, kaküle, talızkoku, sinli, dikenli çalı kökü. Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.’

Kelime Eski Uygurcada ‘pirinç, pirinç kabuğu, soyulmuş darı’ anlamında kullanılmakta olup metinde *pilav* anlamında kullanılmaktadır. Bu metinde söz konusu kelime ve farklı örnekte görüldüğü gibi ‘miktarı bölgelere ve tartılacak şeye göre değişen ağırlık ölçüsü olan’ *batman* ile kullanılmıştır: *iki batman min, iki batmak et tüki vb.* Sözcüğün *tüki* ve *tögi* kullanımlarının olması *ü>ö* ve *k>g* ikiliğine örnektir.

Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 478). Eren¹²⁶ bu fikri destekleyerek *döğ-* > *döv-* fiil köküne bağlayarak fiilden türemiş bir isim olduğu fikrini ortaya atmıştır. Sözcük DLT’de *tügi* ‘Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalanesas kısmı’ anlamıyla bulunmaktadır.

¹²⁶ ‘ince bulgur’. Yerel ağızlarda *düvü* olarak da geçer. ~ Tkm *tüvi* 1. ‘pirinç’; 2. ‘pilâv’ -Nog *dügi* ‘pirinç’ -Bşk *dögö*. Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığına tanık oluyoruz. Kâşgarlı Mahmud’a göre, Oğuzcada *tögi* ‘kabuğu çıkarılmış darı’ olarak geçer. Türkçe *tög-* (> *dög-* > *döv-*) kökünden geldiği açıktır. Türkçe dövme ‘dövülerek kabuğu çıkarılmış buğday, yarma, göçe’ gibi. Türkmenler darı yarmasına darı adını da verirler (Eren, 1999, s. 125).

2.3.16. urug ‘tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tohum>

urug Saat, Samen, Saatgut, (Frucht) Stein, Spross, Beere, Korn ‘tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane’ HA 803; *uruq* ‘веревка, канат’ DTS616; *urug* ‘tohum, ekin’ EUTS 267; *urug* ‘a beating; EDPT 214; *urug* ‘tohum’ u. 108, 1959, 1966, 2189, 3372, 3375, 3653, 4476, 4585, 4734, 3735, 6391, 6411 KB 497; *urug* ‘her şeyin tanesi; tohum’ 44 / 30 DLT 923

[DDU E2/ 9- 20] ...**urugun** *yerkä baturup oğulca kızca igidü urgu bolgusun küzätü ‘ävini bışıp sargarıp ädgüti bışıp akarıp ‘ägir[ıp...]glınp ‘ärtinü üz ädgü orgu üdi boltukta tägirmän barıp min [ögüp] [täşgü]i tägä’är kılıp tämirçi barıp orgak [sokturup] orgak [ba]g baglaguçıka tägi...* ‘Ekini toprağa ekip (tıpkı bir) oğul kız gibi yetiştirip filiz verecek olanı koruyup başağı olgunlaşıp sararıp iyice olgunlaşıp... en iyi biçme zamanı geldiğinde değirmene gidip un [övütüp] burgu üreticisine burgu (?) yaptırıp demirciye gidi orağı [biletip] demeti, bağı bağlayacak kişiye kadar...’

[Özyetgin, 2014 Sa04 1-4] ...*biçin yıl altınç// yiti yangıqa manga şabiqa yunglıq-lıq quanpu krgäk bolup tsinküü ogän üzä suvqlıq bir şıg säkiz küri urug kirür yir-imin basmıl-qa toguru satdım...* ‘Maymun yılı altıncı (ayın) yedinci gününde bana, Şabi’ye kullanmak için quanpu gerek olup Tsinküü su kanalındaki, sulamalı 1 şıg, 8 kürilik tohum giren (ekilen) yerimi Basmıl’a doğrudan sattım.’

[H II II 49-53] ...**uruyi** *dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmis kräk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrınta bor içip lisp oğrınta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse,

şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...'

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağu tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağinga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* 'Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.'

[H II III 41-45] ...*kişi uğıyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş sokup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakşar uğıyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş sokup] lalapbir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgü...* 'Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği Saussurea lappa ve kara halile, eşit miktarda ezilip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı ... susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.'

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmağ tın boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı kar-a tuz bışığ singir sırıçakan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ig edgü kıılır...* 'Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.'

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 214).

Gülensoy¹²⁷ bu görüşü destekleyerek *ur-* fiil kökünden fiilden isim yapma eki vasıtasıyla türemiş bir isim olduğunu öne sürmektedir. Sözcük KB’de *urug* ‘tohum’, KS’de *urug* ‘tane, tohum, nesil, soy, sop’, DLT’de ise *urug* ‘her şeyin tanesi; tohum’ anlamıyla kullanılmaktadır. Sözcük, ı *tarıg ve tarıg, ür* sözcükleriyle ortak anlamda kullanılmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.3.6.

2.3.17. ür ‘ekin’

<https://tr.wiktionary.org/wiki/ekin>

ür ‘ekin’ EUTS 273; *ür* ‘лѧть’ DTS 626; *tarıg üyür* Weizen und Hirse ‘buğday ve darı’ HA 676; *ür* See üyür HA 193

[UAY 100/ 1-3] ...*okıyu sözlelim admlarka yme kingürü aç a yada könisinçe körkitelim bışrunu bütürü ürke{’}ç üdün turguralım ...*

[Özyetgin, 2004: 154] ... *yarum şıg tarıg eki [küri] ür yak-a bergü-kä...* ‘Yarım şıg darı, iki küri darı kira karşılığı vermeye’

Kelime, ı *tarıg ve tarıg, urug ve üyür* sözcükleriyle ortak anlamda kullanılmakta olup incelenen etimolojik sözlüklerde ve kendinden önceki dönem olan Köktürk yazılı kaynaklarında ve kendinden sonraki dönem olan Karahanlı yazılı kaynaklarında bu sözcüğe rastlanmamıştır.

2.3.18. üyür ‘lapa, bulgur’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgur>

¹²⁷ *urug* = ET. *urug* ‘nesil, kuşak, soy, torunlar (EUTS,266)~ OT. *urug* ‘tane, tohum, *evin*’ (DLT: *urugla-* ‘çekirdeğini çıkarmak’; *uruglan-* ‘tane tutmak’ urugluk (buğday) ‘tohumluk çin saklanmış (buğday); < *ur-* ‘dikmek, koymak, düzenlemek’+ - (u)ğ/k (Gülensoy, 2007, s. 970).

<https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgurüyür> ‘lapa, bulgur’ EUTS 275; *üyür* Korn, Hirse (Panicum miliaceum), Kolbenhirse || tahıl, darı (Panicum miliaceum) *üyür tögisi* Hirse || darı HA 831; *kaz üyüri* Gänsekorn, weißer Senf (*Sinapis glauca, Roxb.*) || kaz tahılı, beyaz hardal (*Sinapis glauca, Roxb.*) HA 351; *üyür* ‘some kind of small seed, ‘millet’ or the like’ EDPT 275; *üyür* ‘darı’ 3612 KB 507; *ügür* ‘Türklerde akdarı’ DLT 931

[Özyetgin, 2004: 154] ...ı[t] yı[l] ...inäçi... [üç küri] **üyür** kada äşürük üç küri yar ogıl eki küri üyür birlä säkiz küri üyür-ni äsän togrıl başlap sarıg bay(a)nlar-ka berzün... ‘Köpek yılı ineci... üç küri (ölçek) darıyı Kad Eşürük üç küri Yar Oğıl’a iki kü, darı küri ile sekiz küri darıyı Esen Togrıl başta olmak üzere Sarıg Bayan’lara versin.’

[AY VII 394-417] ... kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yoruñga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezraguñçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezraguñçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz **üyüri**: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun... ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yoruñga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezraguñçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu

ezragunçuvut, uşira uşir, şarukı sagbıç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Sözcük *ür* kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmakta olup Eren¹²⁸ eski ve yeni diyalektlerdeki kullanımını üzerine yorum yapmıştır. Sözcük KB’de *üyür* ‘darı’ DLT’de *ügür* ‘Türklerde akdarı’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.3.19. yarma ‘tane, yarma’

<https://az.wikipedia.org/wiki/Yarma>

yarma ‘tane, yarma’ EUTS 288; *yarma* ‘Pass. Dev. N./A. fr. yar-; ‘split; something split’, and the like. S.i.s.m.l. as’ EDPT 1014; *yarma* ‘split; something split’; EDPT 969; *yarma* Grütze || dövülmüş yulaf, *yarma*; Korn || tane, tahıl *yarma mončuk* Korn2 (?) || tane (?) *yarma murč* Pfefferkorn || biber tanesi HA 870; *yarmaş ün* ‘iri dövülmüş buğday’ 462/366 DLT 955

[H I VIII 71-72] ...*siding kişi-ka tävä adın arpa yarp yarması birlä ügrä qilip içürsär ädgü bolur*... ‘Siding hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırması ile pişirip içirilirse iyi olur.’

[H I XVI 159-150] ...*üç tört avin yarm-a munçuk murç yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegde yörgep*... ‘Üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 971).

¹²⁸ Eski ve yeni Türk diyalektlerinde *üyür* (*ügür* > *yügür*) adı da ‘darı’ olarak kullanılır. Uygurcada *üyür* biçimi geçer. Kâşgarlı Mahmud’a göre, Türkler ‘darı’ olarak *ügür* biçimini kullanırlar. Ancak Oğuzların *üyür*’ü ‘darı’ olarak kullanmadıktan anlaşılıyor. Oğuzlar susam yağına yağ *ügürü* adını verirler. Bu ad Çuvaşçada *vir* olarak kalmıştır (Eren, 15).

Gülensoy¹²⁹ da sözcüğün *yar-* fiil kökünden fiilden isim yapma eki vasıtasıyla türemiş bir isim olduğunu ifade etmektedir. Sözcük KS’de *yarmaş* ‘yarma, bulgur’, DLT’de ise *yarmaş ün* ‘iri dövülmüş buğday’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.3.7.

2.3.20. *yasımuk* ‘darı, mercimek’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Mercimek>

yasımuk ‘darı’ EUTS 289; *yasımuk* Linse (Erva lens) || mercimek (Erva lens)
yasımuk meni Linsenmehl || mercimek unu HA 873; *yasmuk* ‘mercimek’ TİEM 737v/7 andın kim ündürür yâr zargunzdın hıyârdın buğdayındın yasmukındın (8) soğanındın TİEM 73 7v/7 KS 1474

[H I XIII 119-121] ...*amiğ şişip ayrisar sarıy munga yasımuq mini qulum qu-a yurüing min kişi süt-i birlä yoyurup yaksar şış-i ağırı kider...* ‘Eğer meme şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum–çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türetilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 975). Gülensoy¹³⁰ da Clauson’un bu fikrini destekleyerek sözcüğün *yäs-* fiil kökünden türemiş bir isim olduğunu iddia etmektedir. Sözcük KS’de *yasmuk* ‘mercimek’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.3.8.

¹²⁹ *Yarma* = ET. *yarma* ‘tane, yarma, mercimek’(EUTS, 288) < *yär-ma* (Gülensoy, 2007, s. 1078).

¹³⁰ *yasımuk* = ET. *yasımuk* ‘darı’ (EUTS,289) < *yäs* ‘yaymak’+ *muk* ‘fiilden ad yapan ek’[+*muk* eki: kızamık, karamuk..vb.] (Gülensoy, 2007, s. 1080).

2.4. Baharatlar

Güncel Türkçe Sözlük'te '1. isim Yiyecek ve içeceklere hoş koku ve tat vermek için kullanılan tarçın, karanfil, zencefil, karabiber vb. maddeler, bahar' şeklinde tanımlanan baharat kavramıyla ilgili bu tezde 12 veri bulunmaktadır.

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında baharatlar ile ilgili 12 madde başı tespit edilmiştir.

2.4.1. artun 'kimyon'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Cumin>

artun 'kimyon' EUTS 21; *artun* 'бом. ТМИН' DTS 57; *artun* Kümmel || kimyon; Koriander (*Coriandrum sativum*, Linn.) || kişniş (*Coriandrum sativum*, Linn.)
artur- vermehren | HA 68

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kağız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürküümü: kürküüm kereşü yürüing küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunı ezragunçuvut uşira uşir: şaruki sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı **artun** naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun...*
'O otuz iki türlü biki hangileridir?' diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken

tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çintan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşır, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

[H I II 16-18] ...inägü-kä am iki süngük arkäč adin bir badir **artun** tobulgak bor bir badir ayaq suv birlä qayinturup suv-ı sogulmiş-ta içsär kidär... ‘Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir.’

Artun sözcüğü tarihî Türk dili alanında sadece Eski Uygurcada tespit edilmiştir. Sözcük Uygur Tip Metinlerinin açıklama kısmında, AY’de sözcüğün Skr. *yavanī* ‘Carum copticum’ ve Çin.馬芹 ma ki’in ile karşılaştırıldığı belirtilmiştir (Veli, 2022, s. 229). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.1.

2.4.2. kadız ‘tarçın’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Cinnamon>

kadız ‘tarçın’ EUTS 161; qadiz ‘kopa’ DTS 403; kadız ‘the bark of a tree’ EDPT 608; kadız Rinde, Baumrinde, Zimt, Zimtrinde (*Cinnamomum zeylanicum*,

Breyn.) || kabuk, ağaç kabuğu, tarçın, tarçın kabuğu (*Cinnamomum zeylanicum*,
Breyn.) HA 318; *kadız* ‘ağaç kabuğu’ 184 / 157 DLT 676

[H I XI 107-108] ...*kim boşlunu umasar yoğa kadız köne suv-ı birle kadıp içser karın-ında oğul ölmüş erser...* ‘(bir kadın) çocuğunu doğuramıyorsa, sulandırılmış tarçını cıva ile karıştırarak içmeli, çocuk anne karnında ölmüşse bile, kolayca doğurur.

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezragunçuvut uşira uşir: şaruki sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunu artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otuğ yüz sekiz kata arvazun...* ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşir, şaruki sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunu artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

[H II III 41-45] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş sokup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakşar udiyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur **kadız** [tüz ülüş sokup] lalapbir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp.... [bi]rer bakır içgü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, Symplocos racemosa yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği Saussurea lappa ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı ... susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış **kadız** künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H I I 6-9] ...*enkebüş çurnı ot-ı suksumur bir bakır **kadız** [iki bakır] enkebüş üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle...* ‘Şeytintersi tozu: kakule bir bakır; tarçın iki bakır şeytintersi üç bakır karabiber dört bakır; darifülful beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile...’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 608). Yine Clauson kadız sözcüğün *kad- fiilinden gelebileceğini açıklar (ED, 608a). Sözcük tarihi Türk dili alanında eski Uygurcada ve Uygurca-Çince İdikut Sözlüğünde tespit edilir (Veli, 2022, s. 233). Sözcüğün Eski Uygurcadaki ölçü birimi olan *bakır* ile kullanılması ölçülebildiğine işaret etmektedir.¹³¹ Sözcük KS ve DLT’de kadız ‘ağaç kabuğu’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.2.

2.4.3. kara mirç ‘karabiber’

https://en.wikipedia.org/wiki/Black_pepper

kara mirç schwarzer Pfeffer (Baum) ‘karabiber’ HA 333; *qara* ‘черный (о ивете)’ DTS 422; *kara* ‘black’ EDPT 643▪ *kara mirç* schwarzer Pfeffer (Baum) || karabiber (ağacı)’ HA 333; *mirç* ‘biber’ (*Piper sp*) 173/ 359/286 DLT 765

[H II 102] ...*yürüŋ mirç qara mirç suvı*... ‘Beyaz biber, kara biber suyu’

[H I XIV 134-136] ...*tiş ağırığ-qa em qar-a mirç bir bakır sirke birle kayınturup sovuq kılıp ağız-ta tudsar tiş ağırığ kider yana em bışığ singir-ni suv bürle kayınturup*... ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. Bir başka ilaç eğer kuru zencefil su ile kaynatılır.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağırığ-qa yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağırığ-qa yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüŋ mirç qar-a mirç suvı turma suvı isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut*

¹³¹ HA’da *bakır* ein Maß (Gewichtseinheit) ‘ağırlık birimi’ (Wilkens, 2021, s. 139).

*suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamıssar söner sönmeser sukar
kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup
tamıssar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup
kulğakka tamıssar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır...* ‘Meyan
unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve
yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker
usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.
Lületaş (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa
damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı,
keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.
Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok
eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

Metinden hareketle bu baharatın suyunun çıkartıldığı ve işlev kazandığı
anlaşılmaktadır. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign
loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir
(Clauson, 1972, s. 771). Sözcük KS’de murç ‘karabiber’, DLT’de ise *murç* ‘biber’
anlamıyla bulunmaktadır. Gülensoy’da¹³² Orta Türkçe dönemine ait sözlükte bu
sözcüğün tanıklandığını bildirmektedir. Mırç kelimesi için ayrıca bkz. 2.4.7.
mirç~murç~murç. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için
bkz. 2.5.4.3.

2.4.4. kürküm~kunkumu ‘Safran’

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Safran>

kürküm~kunkumu < Skt. *kuṅkuma* Safran (*Crocus sativa*, Linn.) ‘safran’ (*Crocus
sativa*, Linn.) (s./bk. Mo. *gurgum*, *gürgüm*) (→ kürküm)’ HA 424 ▪ *kunkumu
kürküm* Safran || safran’ HA 424; safran, kurkim, zerdeçöp, Hint safrası’ | *kürküm*

¹³² OT * murç ‘karabiber’ (DLT) (Gülensoy, 2007, s. 602).

EUTS 123; *kürküim* ‘шафран; DTS 329 *kürküim* 'saffron' EDPT 743; *kürküim* ‘safran’ b.6009 KB 303; *kürküim* ‘zaferan’ (Crocus sativus) 244/212 DLT 757

[H I VII 66-69] ...*kayu* *kişi-ning* *kiri* *arımadin* *yiç* *aqsar* ***kürküim*** *konak* *mini* *sıpar* *birle* *bor-ka* *kadıp* *içürser* *edgü* *bolur* *öz-te* *uşaq* *kart* *önser* *tağıgu* *yumurdq-a-sın* *öt* *birle* *sürdser* *edgü*... ‘Bir insanın kiri sürekli akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.’

[AY VII 394-417] ... *kayular* *ol* *iki* *kırk* *törlüg* *otlar* *tep* *teser* *bançana* *ekir* *goroçan* *gaw* *g(o)ronç* *zaparka* *yıpar* *yorunçga* *m(a)haboga* *kin* *yıpar*: *monavira* *kızıl* *v(i)rgersün*: *şirişa* *koşgaç* *örük* *çeçek* *indirahasdu* *indirahast* *çamuka* *kayu* *it* *burnı* *çimiçami* *tiken* *tüpi* *şiripivisika* *yemek* *sakızı* *tutça* *yuka* *kadız* *mukuytu* *topulgak* *agaru* *agar*: *çandaru* *kızıl* *çıntan* *togara* *ezagunçuvut*: *süküçe* *liv(a)ng* ***kürküümü***: ***kürküim*** *kereşü* *yürüng* *küji*: *ananto* *yıpar* *kamış*: *viruçanu* *şuvatşır*: *sudimika* *sükşümür*: *dimitu* *kamatşun*: *podara* *ulunu* *ezagunçuvut* *uşira* *uşir*: *şarukı* *sagbiç*: *şiriza* *taş* *huası*: *lukura* *kara* *küji* *sirijavu*: *kaz* *üyüri*: *yibunı* *artun* *naga* *kisara* *naga* *kisara*: *satçarasi* *yeg* *kubık* *kübiçe* *küşti* *bo* *otlarıg* *tüz* *ülüş* *kılıp* *puş* *yultuzka* *sokup* *lalap* *bo* *d(a)r(a)ni* *üze* *ol* *lalamış* *otug* *yüz* *sekiz* *kata* *arvazun*... ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürküümü kürküim, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya

konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

[H I X 94-98] ...yana **kürküm** konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağıriğ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağıriğ em qar-a ud mayak-ı sirke birle çoğuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz... ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H II I 15-16] ...tübüt usbat tarbi sang **kürküm** arırı kız-ıl yinçü kız-ıl eçkü bu ot-lar-nı ötkürgü katıp yinçü suvı bilen içgöl... ‘Tübüt usbat, terbi sang, safran, kara halile, kızıl inci ve kızıl keçi bu ilaçlara ötkürgü katıp, inci suyu ile içirilir.’

[H II I 4-5] ...kad]ız yıpar **kürküm** lvang kav kriüç burun-da [ü]rgü ot bu erür... ‘Tarçın, misk, safran, karanfil, buruna özgü ilaçlardır.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 743). Sözcük, Wilkens ve Veli’ye ¹³³ göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir olup Moğolca *gurgum*, *gürgüm* ile ortaklık göstermektedir (Wilkens, 2021, s. 424). H II VII’de kürküm konak mini sıpar birle yapısında geçerken H I X ve H II I’de kelimenin yıpar kelimesiyle kullanımı tespit edilmiştir. Buradaki *sıpar* okuyuşunun HA 610 göre yıpar şeklinde düzeltilmesi ve her iki kullanımın da ‘misk, tütsü, güzel koku’ (HA 900) olarak anlamlandırılması mümkündür. Sözcüğün Eski Uygurcadaki ölçü birimi olan *bakır*¹³⁴ ile kullanılması ölçülebildiğine işaret etmektedir. Sözcük KB’de *kürküm* ‘safran’, KS ve DLT’de *kürküm* ‘zaferan’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.4.5.

¹³³ Kürküm ‘safran’. Sözcük Sanskritçe *kunkuma* şeklinden bozularak Türkçeye geçmiştir. Sözcük Farsça ve Arapçada *kürküm* şekliyle tespit edilmektedir (ED, 743a). Räsänen, *kürküm* sözcüğünün Osm. *kürküm* şeklinde geçtiğini belirtir (Veli, 2022, s. 230).

¹³⁴ HA’da *bakır* ein Maß (Gewichtseinheit) ‘ağırlık birimi’ (Wilkens, 2021, s. 139).

2.4.5. kürüç~krüç 'kimyon'

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kimyon>

kürüç 'kimyon' EUTS 123; *gürüç* 'рус' DTS 195; *guruç* ~ *g(u)ruč* <Skt. *guḍūcī* eine Schlingpflanze (*Tinospora cordifolia*) || bir sarmaşık bitki (*Tinospora cordifolia*) (s./bk. TochB *kuruci*, *guruci*) HA 276; *kroč* (br) << Skt. *guḍūcī* Name einer Pflanze (*Tinospora cordifolia*) || bir bitkinin adı (*Tinospora cordifolia*) (s./bk. TochB *kuruci*, *guruci*) (→ *guruč*) HA 416

[H II/ III 38-40] ...*ardun bir sıtır kürüç yangınça kaynatıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek-ig yiil tomlug töz-lüg isigig kiderür...* 'Bir sıtır kimyon ve piriñç usule göre kaynatılır süzülür ve yedi bakır bal ile karıştırılıp içilirse karın şişkinliğini ve gerginliğini, yel kaynaklı ateşi giderir...'

[H II I 4-5] ...*kad]ız yıpar kürküm lvang kav krüç burun-da [ü]rgü ot bu erür...* 'Tarçın, misk, safran, karanfil, sığır buruna özgü ilaçlardır.

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yoruñga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezraguñçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüing küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezraguñçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun...* 'O otuz iki türlü biki hangileridir?' diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yoruñga,

m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu toplugak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşır, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Kelime Wilkens’e göre Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçmiş olup Toharca *kuruci*, *guruci* ile ortaklık göstermektedir (Wilkens, 2021, s. 276). Eren¹³⁵ sözcüğün çağdaş diyaleklerdeki karşılığıyla ilgili yorum yapmaktadır. Sözcüğün aynı tıp metninde *kürüç* ve *kriüç* olarak kullanılması iki farklı kullanımı olduğunu göstermektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.6.

2.4.6. kuşti ‘bir bitkinin adı = Hint Baş zencefil’

https://en.wikipedia.org/wiki/Cheilocostus_speciosus

kuşti < Sogd. *kwšty* < Skt. *kuşṭha* Name einer Pflanze=*Kostwurz* (*Costus speciosus* = *Cheilocostus speciosus* bzw. *Saussurea lappa* CLARKE) ‘bir bitkinin adı = Hint Baş zencefil’ (*Costus speciosus* = *Cheilocostus speciosus* ya da

¹³⁵ Çağdaş diyaleklerde pirinç yanında *kürüç* (> *gürüç*) adı da geçer: Krg *kürüç*. - Kzk *kürüş*. - KKlp *gürüş*. Kara Kalpaklar sah adını da kullanırlar. (Eren, 1999, s. 334).

Saussurea lappa CLARKE) (s./bk. TochB *kušta*, *kaşşu*, Sogd. [']*kwšt*, Mo. *küski*)
HA 428

[H II I 41-42] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi qu-si kušti aruri tüz ülüşsoqup lalap yogrut-qa yoğurup alin-qa yadsar udiyur...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, racemosa yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeyeden Soğdcaya; Soğdcadan Eski Uygurcaya geçmiş olup söz konusu sözcük kendinden önceki ve sonraki dönem yazılı kaynaklarında bulunamamıştır (Wilkens, 2021, s. 428). İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.7.

2.4.7. *mirç~mırç~murç* ‘kara biber, biber’

https://en.wikipedia.org/wiki/Black_pepper

mirč ~ mırč schwarzer Pfeffer, Pfeffer (*Piper nigrum*) ‘kara biber, biber’ (*Piper nigrum*) (vgl./krş. Sogd. *mr`ynck`*, Khotansak. miremjsya, TochB *mrañco*, Skt. *marica*) ;HA 476 *mirç* ‘biber’ EUTS 130; *mirç/ murg* ‘pepper’ EDPT 771 ▪ *mirč* söğütlär Pfefferbäume || biber ağaçları HA 476, *murč içgü* Pfeffer-Trank (Skt. *maricapānaka*) || biber içeceği (Skt. *maricapānaka*) HA 476; *murç* ‘biber’ (*Piper sp*) 173/ 359/286 DLT 765

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig (?) ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[...]*... ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi **mirç** yıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* ‘Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing **mirç** kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayinturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II 31-34] ...*kız-ıl urk(e)rsin **mirç** inçke sokup elgep murut suvinta yoğurup guntik kılıp tngda sayu içz-ün kusmak söner...* ‘Kusma uzun sürerse (?) kızıl ürgeşin ve biber ince ezilir, elekten geçirilir murut suyu ile yoğrulup hap yapıp her sabah içilirse, kusma geçer.’

[H II X 128-131] ...***mirç** pitpidi bisig singir [y]ıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karğandus kuşkağ söner yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturğan suvin-ta içgül...* ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karğanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

[H I XVI 159-160] ...*üç tört avin yarm-a munçuğ murç yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga keğde yörgep...* ‘üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırınçan murç pitpidi bışik singir virang kırnuğ ankabuş kekre odu birer bakır çürni kılp bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır icgöl...* ‘ateşli hastaya iyi gelir. Teke dikenli tuzu: teke dikenli, biber darifüfül, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnik, şeytanterisi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

[H II III 71-75] ...*singir yıvilğu tivadar murç bu otlar... üçünç em trika tuk yıvilğu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yıraşur kakruka (?)yıvilğu trika [tuk] soğup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kıainturup ...* ‘Zencefil ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç trikatuk, beraberce...içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, acıyağ ezilip... ilaç öküz sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Metinde geçen *mirç qara* kullanımı sözcüklerin yeri değiştirilerek oluşan *qara mirç* biçimiyle de kullanılmaktadır. Sözcüğün *murç* ve *murç* kullanımları *i>u* denkliliğine işaret etmektedir. Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber F (foreign loan-words) kısaltmasıyla göstererek alıntı olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 1972, s. 771). Aynı şekilde Wilkens de Sogdca *mr'ynck'*, Toharca *mrañco*, Sanskritçe *marica* ile ortaklık gösterdiğini ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmediğini belirtmiştir (Wilkens, 2021, s. 476). Veli¹³⁶ ise Clauson'un ‘Sanskritçe *marica/marīca* İranî bir dil aracılığıyla Türkçeye geçmiştir’ fikrini vurgulamaktadır. Kelimeden sonraki *suvin̄ta* kullanımları, ‘murç suyu’nun da bir içecek olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Sözcük KS’de *murç* ‘karabiber’, DLT’de ise *murç* ‘biber’ anlamıyla bulunmaktadır.

¹³⁶ *Murç/mırç* ‘biber’, sözcük Sanskritçe *marica/marīca* şeklinden, İran (?) dilleri üzerinden Türkçeye geçmiştir (ED, 771b). < Tü. *bur-ı-ç*. bk. ED 771b, DTSI. 351, VEWT 345. Clauson'a göre Sanskritçe *marica/marīca* İranî bir dil aracılığıyla Türkçeye geçmiştir. *m > b* değişimi görülmektedir (ED 771b). Şirin, *bur-* “kokmak” fiilinden hareketle *bur-ı-ç > burıç > burç* şeklinde bir gelişim gösterdiğini, çeşitli bitki adlarının kökenini oluşturmasının bir örneği olarak Çağatay Türkçesinde ‘isti ot’ (füfül, siyah biber) adının verilmesinin koku ile ilişkilendirildiğini belirtir (Veli, 2022, s. 216).

Gülensoy'da¹³⁷ sözcüğün Orta Türkçedeki varlığına dikkat çekmiştir. Kelimenin Eski Uygurcada *yürüñ* 'beyaz', *kara* 'siyah, kara' gibi renk adlarıyla birlikte kullanıldığı da görülmekte olup, Eski Uygurcada 'karabiber' anlamına gelen *kara mirč* kelimesi için ayrıca bkz. 2.4.3. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.8.

2.4.8. *singir~ş(a)ngabir~sakabir* 'zencefil'

<https://en.wikipedia.org/wiki/Ginger>

siñir~ş(a)ngabir~sakabir < Skt. *śrngavera* Ingwer (*Zingiber officinale*) 'zencefil' (*Zingiber officinale*) (→ *ş(a)ngabir*) HA 616; *zāncābil* (<A.) 'zencefil' TİEM 73 430r/4 içrülgäy anıñ içindä tolu sağraq anıñ qatıgı (4) zāncābil biril TİEM 73 430r/4 KS 1274

[H II III 35-36] ...*bu bir äm mirč ptpdi sakabir isig suv bilä içürmiş kräk...* 'Bu birinci ilaçtır. Biber, darifülfül ve zencefil sıcak su ile içirilmelidir.'

[H IV 51-53] ...*üç bakır kantikar bişik singir ikirer bakır kayınağıp süz-üp alıp bakır pidpidi-ni çürni kılıp saçıp içser...* 'Üç bakır, kantikar ve kuru zencefil. İkişer bakır kaynatılıp, süzülüp alınır, bir bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilirse.'

[H II IX 114-116] ...*bışıg singir pitpidi mirç yıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* 'Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.'

[H I XVII 163-164] ...*bışıg singir iki bakır tüz çurnı kılıp tang-ta sayu bor snrın-a birle içürser tın boşyağ ödür ig kider...* 'İki bakır kuru

¹³⁷ < OT * m u r ç 'karabiber' (DLT) (Gülensoy, 2007, s. 602).

zencefil alınır ve bundan eşit miktarda toz yapılır ve bu her sabah şarap ile içilirse, nefes darlığı gider.’

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle soķup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgöl karķanudus ķuz-ķak-ķa keyik kentir ķu-a-sı yürüng keşek bışığ **singir**...* ‘Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.’

[H I XIV 134-136] ...*tiş ağrığ-ķa em ķar-a mırç bir bakır sirke birle kayınturup sovuķ ķılıp ağiz-ta tudsar tiş ağrığ kider yana em bışığ **singir-ni** suv bürle kayınturup...* ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. Bir başka ilaç; Eğer kuru zencefil su ile kaynatılır.’

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy **singir** kpra su bişurmis krāk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti ķađıma ķılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçıılır. Sülün etinden ķayıma yapılıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H I I 7-11] ... *üç bakır mırç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık **singir** altı bakır ķur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alķu bekender arıs (?) ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[...]...* ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırın her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisığ **singir** [y]ıdığ tuz ķara tuz birer bakır ķurnı ķılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karķandus ķusķak söner yigde talķanı pitpidi ikirer bakır tuturķan suvın-ta içgöl...* ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karķanadus kusması geçer.

Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kismaya (iyi gelir).’

[H I I 4-5] ...*kar-a tuz bışığ **singir** sırıçağan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ig edgü kılur...* ‘Kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırınçan murç pitpidi bışık **singir** virang kırnuğ ankabuş kekre oğı birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır icgöl...* ‘Ateşli hastaya iyi gelir. Teke diken tuzu: teke diken, biber darifülfül, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnik, şeytanti, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

[H I IV 58-60] ...*bitmul ivan goroç üç bakır bışık **singir** iki bakır bitmul bir bakır kaynadıp iki bakır panıt katıp içser yül tomluğ tözlüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yel’den olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

[H II III 67-68] ...*bışığ **singir** yonça tübi bu [otlar] birle katıp içürser...* ‘Kara halile, kuru zencefil, yonca kökü. Bu ilaçlar bir araya katılıp içirilir.’

[H II III 71-75] ...***singir** yıvilğu tivadar mırç bu otlar... üçünç em trika tuk yıvilğu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yraşur kakruka (?)yıvilğu trika [tuk] soğup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kainturup ...* ‘Zencefil, Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acıyağ, beraber içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, Avicennia marina trika tuk ezilip ilaç öküz sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 616). Sözcüğün farklı tıp metinlerinde *singir* ve *sakabir* biçimleriyle kullanıldığı tanıklanmıştır. Sözcük KS’de *zāncābil* ‘zencefil’ anlamıyla ve (<A.) kısaltmasıyla verilmektedir. Ayrıca kelime Eski Uygurcadan tanıklanan örneklerde *bışık + singir* kalıbıyla birlikte kullanılmıştır: *bışık singir ikirer*, *bışığ*

singir, bışığ singir iki bakır, keşek bışığ singir, bışığ singir-ni suv bürle, bışiy singir kpra su, biş bakır bışık singir, bisığ singir [y]ıdığ, bışığ singir sırıçağan, bışik singir, bışığ singir vb... Eski Uygurcadaki *bışığ* sözcüğü HA'da *bışığ* gekocht, reif 'pişmiş, olgun' getrock, net 'kuru' anlamında kullanılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 616). Buradan hareketle söz konusu bitkinin kaynatılarak kullanımının olduğu anlaşılmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.9.

2.4.9. **sinsim** 'susam'

<https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Sesame-Seeds.jpg>

sinsim 'susam' EUTS 206; *sinsim* 'susam' HA 615

[H II III 43-44] ...*biş ot[lug] čurni qav küriüč **sinsim** šivačir suksumur qatiz [tüz ülüş soqup] lalap...* 'Beş otlu susam, şivaçir, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp...'

[H II I 12-13] ...*üz-üm yltiz-ı **sinsim** bu ot-lar-nı kayındurup uşmiş sayu içgü edgü bolur...* 'Üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. (yara) iyileşir.'

Aynı sözcüğün *künçit* şekliyle de aynı anlamda kullanıldığı bilinmektedir. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.10.

2.4.10. **şudi~südi** 'karabiber'

https://en.wikipedia.org/wiki/Black_pepper

şudi < Skt. *suddhā* Pfefferstrauch (*Piper nigrum*, Linn.) ‘karabiber’ (*Piper nigrum*, Linn.); *sibüt* ‘Kaşkar lehçesinde kişniş (*Coriandrum sativum*) DLT 823

[H II I 41-42] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi qu-si kuşti aruri tüz ülüšsoqup lalap yogrut-qa yoğurup alin-qa yadsar udiyur...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği *Saussurea lappa* ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.’

Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir. Sözcüğün *kara mirč* biçimi de aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca sözcük KS’de *sipüt* ‘karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir ot’, DLT’de *sibüt* ‘Kaşkar lehçesinde kişniş’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.4.11.

2.4.11. **trikatun** ‘üç acı madde (yani, zencefil ve iki biber türü)’

trikatun < Skt. *trikaṭu* drei scharfe Substanzen (scil. Ingwer und zwei Pfefferarten) ‘üç acı madde (yani, zencefil ve iki biber türü)’ (s./bk. TochB *trākaṭuka*) HA 749

[H II III 71-75] ...*singir yivılğu tivadar murç bu otlar... üçünç em trika tuk yivılğu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yrašur kakruka (?)yivılğu trika [tuk] soqup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kainturup ...* ‘Zencefil, sedir ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acıyağ, beraberce içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, acıyağ ezilip arındırılmış yağ ilaç öküz sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...

Sözcük Wilkens’e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiş olup Toharca *trākaṭuka* ile ortaklık göstermektedir (Wilkens, 2021, s. 749). Sözcük üç acılar anlamında olup zencefil, karabiber ve biber için kullanılmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılakta olan kelime için bkz. 2.5.4.13.

2.4.12. **tuz** ‘tuz, sofraya tuzu’

<https://en.wikipedia.org/wiki/Salt>

tuz Salz, Speisesalz ‘tuz, sofru tuzu’ HA 768; *tuz* ‘сол ь’ DTS 594; *tuz* ‘tuz’ EUTS 257; *tuz* ‘salt’ EDPT 571; *k(a)ra tuz* schwarzes Salz (auch Äquivalent von Skt. *sauvarcala*) || siyah tuz (Skt. *sauvarcala*’nın da eş değeri) (s./bk. Sogd. š’w nmδk)’ HA 333; *tuz* ‘tuz’ 1191, 1328, 2318, 2319, 2320, 2321, 4219, 4222, 4279, 4350, 4537, 5797, 5889, 6096, 6584 KB 476; *tuz* ‘tuz’ 273/238, 321/262, 331/268, 415/326, 457/361, 496/398, 525/427 DLT 906

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi mırç yıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* ‘Kusmaya kuru zencefil, darifüfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisig singir [y]ıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karqandus kışkağ söner yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturқан suvın-ta içgül...* ‘Biber, darifüfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karqanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifüfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

[H II II 36-37] ...*kinti em borqa iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek...* ‘Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.’

[Xuan IV 972-975] ...*tuz k(a)ra tuzta ulatı adın orondaki kişilär bo tuzlarıg alıp otda *ämdä işlätürlär...* ‘Tuz kara tuzda ve diğerleri... Diğer yerdeki kişiler bu tuzları alıp ilaçta kullanırlar.’

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle iç-ün yaraşur kasiğ ağığ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağığ em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoğuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli,

böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangiç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağ u tuz, b[u] otlar barça tüz küñçit yağınga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmağ tın boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı kar-a tuz bışığ singir sırıçağan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ig edgü kıılır...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeğı, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H I III 31-32] ...*tağı büdmeser kar-a min [yar] tuz-ı birle yoğurup yaqz-un, büder...* ‘İyi olmazsa da kara un ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.’

[H I XV 141-143] ...*burun içinde ed önüp tın alu umasar ağrısar kişil bağır ikis-in yar tuz-ı birle inçke kinlep mır-ka yoğurup burun içinde ursar öngedür...* ‘Burun içinde et büyürse ve nefes alınamazsa ve ağrı verirse, kızıl bağır ikisin ve yer tuzu birlikte ince dövülür ve balla yoğrularak buruna konulursa, iyi olur.’

Sözcüğün bir tıp metninden alıntılanması ilaç olarak kullanıldığını işaret etmektedir. Tanıklanan metinlerden anlaşıldığı üzere *yar tuzı* (kaya tuzu), *kara tuz* (deniz tuzu), *kişil tuz* (kırmızı tuz), *yıdıg tuz* (kokan tuz), *yalgagu tuz* (yalamak için tuz) olmak üzere beş farklı şekli vardır. Clauson kelimenin kökenini

belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 571). Veli¹³⁸ sözcüğün etimolojik kökeniyle ilgili yorum yaparken Eren¹³⁹ ve Gülensoy¹⁴⁰ tarihi Türk lehçelerindeki yerini vurgulamıştır. Stachowski¹⁴¹ ise sözcüğün anlamını vermiştir. Sözcük KB, KS ve DLT’de *tuz* ‘tuz’ anlamıyla bulunmaktadır. İlaç yapımında kullanıldığı da anlaşılmakta olan kelime için bkz. 2.5.4.14.

2.5. İlaçlar

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘1. *isim* Bir hastalığı iyi etmek veya önlemek için türlü yollarla kullanılan madde, em, deva, 2. *isim*, mecaz Çare, önlem.’ şeklinde tanımlanan ilaç kavramıyla ilgili bu tezde 72 veri bulunmaktadır.

Eski Uygur Türkçesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluşan derlem tarandığında ilaçlar ve ilaç ile ilgili 73 madde başı tespit edilmiştir. Bu veriler üç alt başlıkta kategorize edilebilmektedir:

- İlaçlar (73 veri veri)
 - o Meyveler (15 veri)
 - o Sebzeler (8 veri)
 - o Tahıllar (8 veri)
 - o Baharatlar (13 veri)
 - o Sıvılar (9 veri)
 - o Bitkiler (11 veri)
 - o Diğer Besinler (9 veri)

2.5.1. Meyveler

2.5.1.1. amrasti~çmrasti ‘mango meyvesinin çekirdeği’

¹³⁸Clauson’a göre *tuz* ‘tuz’. Kelime, bazı durumlarda benzetme görevinde kullanılabilir. Sözcük Tuv. *duz*, Azericede *duz*, Trkm. *düz*, Osm. *tuz* (ED, 571a). Räsänen, Moğolca *dabu-sun* ile ilgili kurulmuş olan ilgiyi göstermiştir. Ancak Orta Türkçe Döneminde Çince *tūza* “Grindkopf” olarak Çince’den *t’ou-cz’* “Köpfchen” sözcüğünden ve Uygur Türkçesi Döneminde ise *tuži* ‘Schlächter’ Çince *t’ut-tsu* sözcüğünden geçtiğini öne sürmüştür. Ancak kendi de madde başında **tūr* farazi bir sözcük olduğunu ileri sürmüştür (Veli, 231-232).

¹³⁹ ‘Kokusuz, suda eriyen, yiyecekleri tatlandırmada ve korumada kullanılan billürsu madde.’ Eski çağlardan başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *tuz* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada *tuz* (ve *duz*) olarak kullanılır. Moğolca *dabusun* ‘*tuz*’ biçimiyle birleştirilmesi yanlıştır (Eren, 1999, s. 420).

¹⁴⁰ ‘Kokusuz, suda eriyen, yiyecekleri korumada ve tatlandırmada kullanılan billürsu madde’ = ET., OT. *tuz* ‘tuz’ (Gülensoy, 2007, s. 940).

¹⁴¹ Salz’ = trkm. *dūd*, jak. *tūs* id. < gtü. **tūz* id. (Menges 1939: 17; TMEN II 510; ÈSTJa III 288; GJV § 38.2; Tekin 1995a: 80; Eren 1999a (Stachowski, 2019, s. 333).

amrasti < Skt. *āmrāsthi* Kern der Mango-Frucht || mango meyvesinin çekirdeği
HA 45; *čmrasti* † → *amrasti* HA 236

[H II V 99-104] ...*şbara lotur bat çmrasti tripal bu ikinti tıdığ [ot].. b[a]d bu üçünç tıdığ ot kız-ıl kntir çeçeki katpani bu tö[r]tünç tıdığ ot bu tört türlüg tıdığ otlarağ öngi öngi ... birle içürser sökmekig tıdar...* ‘Şbara lotur bat mango meyvesi çekirdeği. Bu ikinci (ishal durdurucu) ilaçtır. Cissampelos pareira bu üçüncü ilaçtır. Kızıl kendir çiçeği ve katpani, bu dördüncü (ishal durdurucu) ilaçtır. Değişik ishal durdurucu ilaçlar birer birer bir arada içilirse ishali durdurur.

Tanımlanan metinden hareketle ishali durduran ilaç karışımında yer aldığı anlaşılmaktadır.

2.5.1.2. **artuç** ‘ardıç; ardıç ağacı’

artuč Wacholder-, Wacholderbaum || ardıç; ardıç ağacı *artuč söğüt* Wacholderbaum || ardıç ağacı *artuč uruğı* Wacholderbeeren (Äquivalent von Skt. *padmaka*) || ardıç meyvesi, ardıç yemişi (Skt. *padmaka*’nın eş değeri) HA 68; *artuç* ‘ardıç’ EUTS 21; *artuç* ‘the juniper tree’ EDPT 204; *artuč* ‘можжевельник’ DTS 57; *artuç* ‘ardıç’ (*Juniperus communis*) 60/46, 189/162 DLT 558

[H II III 177] ... *kürüç ptpdi artuč uruğı kanati...* ‘Kimyon, biber, ardıç, her bir yiyeceğin tanesi, tohumu.’

Kelime Eski Uygurcada ardıç ağacın meyvesinin ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Toz haline getirilmiş kuru meyveleri idrar söktürücü ve terletici özelliği sebebi ile soğuk algınlığı, kalp yetmezliği gibi hastalıklarda kullanılabilir (Gürhan, 2010, s. 68).

2.5.1.3. **ençir~açir** ‘incir’

änçir < Sogd. *’ncyr* Feige || incir HA 107; *incir* (<F) ‘incir’ TIEM 73 445v/6 *incir* tübi bilä and zäytün TIEM 73 445v/6; KS 396

[H II I 18] ...*māngaz-i antay bolur kürtüš-täki ačir täg*... ‘Yarası olup görünümü kürtüşdeki incire benzer.’

Kısa kökleri olan, yapraklarını döken, büyük bir ağaç türüdür. Kabuğu gri veya kızıl kahverengi ve düzgündür. Geleneksel Hint tıbbında kökleri süt arttırıcı; ham meyveleri kan temizleyici ve ishal durdurucu ve susuzluk giderici; hafif olgun meyveleri ise kusmaya, kanamaya ve menorajiye karşı ilaç olarak kullanılır. Elimizdeki Sanskritçeden çevrilmiş bir Uygur metninde bu sözcük bir deri lezyonunu tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak geleneksel Hint tıbbında meyve ve yaprakları şifa amaçlı kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 105).

2.5.1.4. erük ‘erik, kayısı; meyve ağacı’

ärük Pflaume, Aprikose || erik, kayısı; Obstbaum || meyve ağacı HA 121; *erik* ‘1. бы стры й, стремительный, II мягкий, плавкий, III отсыревший’ DTS 178; *ärük* ‘erik’ EUTS 76; *erük* ‘generic term for ‘stone fruit’, the particular variety being indicated by a qualifying Adj. S.i.a.m.l.g; EDPT 222 ▪ *ärük ıgac* Pflaumenbaum, Aprikosenbaum || erik ağacı, kayısı ağacı; Pflaumenholz || erik odunu’ HA 121; *erük* ‘şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı 47/33, 160 / 139, 407/318 -+ kara erük, sarı erük, tülüg erük DLT 644

[H I IV 37-39] ...*qayu tisi-ning qayuq-ı tuğusar tülük ärükniing qasıq-ın alıp qašanıy yol-ınga uryu ol, bat qašanur*... ‘Bir kadın idrarını yapmakta zorlanırsa erik kabuğu alınıp vaninaja soksun idrar yapmak kolaylaşır.

[H I XI 101-102] ...*sarıg erük uruğ-ı soğup bor sirke-si birle ağız-ta tudsar soner*... ‘Erik dövülür ve üzüm sirkesi ile ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer.’

Metinden hareketle bu meyvenin idrar yapamayan kadınlar için şifalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan ilaç olarak da kullanıldığı söylenebilir.

2.5.1.5. it burnu~ id burni ‘yabancı gül meyvesi, çiçeği, kuşburnu’

it burnu ‘yabancı gül meyvesi, çiçeği’ EUTS 100; *itburnu, kuşburnu* (açıkça Çince örnekteki *Lycium chinense*’nin eş değeri) HA 291

[H I XX 190-191] ...ana ödür-ke em **it burun-ning** kasık-ı bir bakır çüsüm sögüt-ning yürüing kasık-ı bir bakır buda tübi... ‘İshale karşı ilaç: Bir bakır kuşburnu kabuğu, bir bakır dut ağacının beyaz kabuğu, bir bakır meyan kökü’

[AY VII 394-417] ... kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu **it burnı** çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çintan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüing küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezragunçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun... ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çintan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüing küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

İnsan vücudunda kızaran yerlere sürüldüğünde iyileştirici etkisi olması bakımından ilaç olarak da kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu meyve, ishale karşı ilaç olarak da geçmektedir. Halk arasında kum dökücü, idrar söktürücü, ishal ve kanlı basur kesici olarak kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 115).

2.5.1.6. kat~ket ‘(çilek, dut, böğürtlen gibi meyvelerin) tanesi’

kat Beere || (çilek, dut, böğürtlen gibi meyvelerin) tanesi HA 342; *kat* ‘dikenli ağaçların meyvesi; Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomullarda her türlü ağacın meyvesi 508/407 DLT 691

[H I VIII 75] ...*ar kişi iş-in-kä kät bolayin tisär...* ‘Er kişi işinde meyve tanesi bulayım dese.’

Kelimenin tıp metninden örneklenmesinden hareketle ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.5.1.7. kurug üşüm~kuruğ üzüm ‘kuru üzüm’

kurug üzüm Rosine || kuru üzüm’ HA 426, *yürünj kurug üzüm helle* Rosinen || beyaz kuru üzüm HA 925

[H I IX 83-84] ...*kan ödkek çüsüm kuruğ üşüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur...* ‘Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.’

[H II II 19-20] ...*sulanı yültız -ı künçi kuruğ üz-üm keyik t/ ... yültız-[ı] kusalıng bu ot-lar-nı kayınturup içser edgü [bolur]...* ‘Sulanı kökü, kuru üzüm, yabani kökü. Kakule. Bu ilaçlar kaynatılıp içilirse, iyi olur.’

[H II II 30-31] ...*sırıncan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mır bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke dikenli, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II X 134-135] ...*kan sudmak-ka em yürüing kuruğ üz-üm ingek yağ-ı eçkü südi bilen kayınadıp içser söner...* ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H II IX 118-119] ...yigde talkanı **ķuruĝ űz-űm** ikirer bakır soķup nara suvıta iķĝűl... ‘İkişer bakır dövűlmüş hűnnap (ve) kuru űzűm, toz haline getirilir nar suyu ile iķilir.’

Sözcük Eski Uygur tıbbında, başaĝrılarına karşı ve uyku getirici terkiplerin iķinde yer almaktadır. Kökü geleneksel Hint tıbbında, çeşitli deri hastalıklarının, öksűrűk ve nefes darlıĝının, ateşin ve kusmanın tedavisinde kullanılmaktadır (Gűrgan, 2010, s. 121).

2.5.1.8. kpra ‘aĝaç çileĝi’

kpra ‘aĝaç çileĝi, rubus idaeus’ EUTS 184; *k(a)pra* Name einer Droge (möglicherweise < Skt. *khapra*, *Trianthema obcordata*) || bir ilaķ adı (<? Skt. *khapra*, *Trianthema obcor-data*) HA 333

[H II II 49-53] ...uruyi dana uruyi bişiy singir **kpra** su bişurmis krāk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp ... süĝlűn eti kaĝıma kılıp yise bor oĝrınta ... bor iķip lisp oĝrınta ig törüser a[şnu] aķ bir tun bir-űk edĝi bolmasar... ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soĝuyunca űzerine şeker saçılır. Sűlűn etinden ķayıma yapılıp yenirse, şaraptan olan (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşırsa bir tűn bir űk iyi olmazsa...’

Heilkunde II’de şaraptan olan hastalıkların tedavisinde kullanımından bahsedilmektedir. Geleneksel tıpta besleyici, kurt dűşűrűcű, kanı temizleyici, kanşekerini dűşűrűcű ve idrar sűktűrűcű olarak kullanılır (Gűrgan, 2010, s. 120).

2.5.1.9. matulunk~matulung ‘limon’

matulunk~matulung < TochB *mātuluñk* <Skt. *mātuluñga* Zitrone (*Citrus medicus*, Linn.) || limon (*Citrus medicus*, Linn.) HA 471

[H II II 39-43] ...çubaķan nara sınçķan vsada uruĝı yalĝaĝu tuz b[u] otlar barça tűz kűnçit yaĝına barlap bor birle iķűrser bor iķip yil ig tabramış erser űngedűr **matu lung** suvķa ergűriűp iķser bu bir em

nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(ı)ğ aş yitürmiş k(e)rek... ‘Hünnap, nar, tekedikeni, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusız aş yedirmeli.’

Yaklaşık 3 m boyunda, kısa ve sert dikenleri olan küçük bir ağaçtır. Yapraklarının kenarları tırtıklıdır. İçi beyaz dışı pembe 4 cm. çapında çiçekleri ve boyunda meyveleri vardır. Meyveleri 15-20 cm. boyunda çok kalın ve buruşuk kabuklu, içi küçük ve az suludur. Eski Hint tıbbında olduğu gibi eski Uygur hekimlerince şarap içme ile ilgili hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. (Gürgan, 2010, s. 124).

2.5.1.10. murut ‘armut’

Murut < Neupers. *murūd* Birne (auch Äquivalent von Skt. *kapittha* = *Limonia acidissima* bzw. *Feronia elephantum*, ein Holzapfel) || armut (Skt. *kapittha*’nın da eş değeri = *Limonia acidissima* veya *Feronia elephantum*, bir yabani elma) *murut suvı* Birnensaft || armut suyu murutlu alımlalı Birne und Apfel || armut ve elma HA 418; kara murut schwarzer Birnbaum || kara armut ağaç’ HA 333; *murud* ‘название снадобья’ DTS 352; *armut* ‘armut’ (*Pyrus communis*) 60/46, 408/318 DLT 556

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtsler sarığ öz-e-ki ağığ-ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağığ-ka yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüng mirç kara mirç suvı turma suvı isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağığ erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker

usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, armut suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II 31-34] ...*kız-ıl urk(e)rsin mırç inçke sokup elgep murut suvinta yogurup guntik kılip tngda sayu içz-ün kúsmak söner...* ‘Kusma uzun sürerse (?) kızıl ürgesin ve biber ince ezilir, elekten geçirilir murut suyu ile yoğrulup hap yapılıp her sabah içilirse, kusma geçer.’

Anavatani Güney Avrupa ve ülkemiz olan bu herdem yeşil çalı 1.5- 2 m yüksekliğe, 1.2 metre çapa ulaşabilir. görüntüsü yuvarlağa yakın olan bu yoğun dokulu bitki, normal bir hızla büyür. Aromatik özellikteki, parlak 5 cm uzunluğundaki yaprakları açık renklidir. Bitki bahar ve yaz aylarında 1 cm çapında krem rengi çiçekler açar. Çiçekleri çok gösterişli değildir. Bu dönemin ardından bitki 1 cm çapında morumsu mavimsi renkli top şeklinde meyveler üretir. Kullanımı: Halk tıbbında meyvelerinin demlenmesi ile elde edilen su kabızlığa karşı ve antiseptik ilaç olarak kullanılmaktadır. Tıp metinlerinde kusmaya karşı hazırlanan bir terkipte yer almaktadır. (Gürgan, 2010, s. 125-126).

2.5.1.11. nara ‘nar’

nara < Sogd. *n`r`kh* Granatapfel (*Punica granatum*) (auch Äquivalent von Skt. *dāḍima*) ‘nar’ (*Punica granatum*) (Skt. *dāḍima*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *anar*)
nara kası Granatapfelschale || nar kabuğu *nara tatığı* Granatapfelsaft || nar suyu
nara uruğı Granatapfelsamen (auch Äquivalent von Skt. **amladāḍima*) || nar tohumu (Skt. **amladāḍima*’nın da eş değeri) HA 864; *nara* ‘гранат’ DTS 355; *nara* ‘nar, yemiş’ EUTS 135 ▪ *nara kası* Granatapfelschale || nar kabuğu HA 486, *nara tatığı* Granatapfelsaft || nar suyu HA 486, *nara uruğı* Granatapfelsamen (auch Äquivalent von Skt. **amladāḍima*) || nar tohumu (Skt. **amladāḍima*’nın da eş değeri) HA 48; *nara* ‘гранат’ DTS 355; *nār* (<F.) ‘nar, meyva’ TIEM 73 104v/9 *ymā ḥurmā yığaçındın yemişindin* (9) butaqlartaquğı büstānlar

[H II II 17-18]... *kimning burun-ta qan önsär nara qasi soqup älgöp burunta ür-z-ün...* ‘Birinin burnu kanyorsa ezilmiş narlar elenerek burna sürülsün.’

[H II I 11-13] ...*soǵun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıǵz-un edgü bolǵai kimning sariǵ igleser aciǵ nara kabak boduǵ suvı aşnu yumşakraǵ yig böz bilen bolz-un...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliǵine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H II II 30-31] ...*sırincan nara yürüg kuruǵ üz-üm yig ş(e)ker mir bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke dikenini, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapilir, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II IX 118-119] ...*yigde talkanı kuruǵ üz-üm ikirer bakır soqup nara suvinta içgül...* ‘İkişer bakır dövülmüş hünnap (ve) kuru üzüm, toz haline getirilir nar suyu ile içilir.’

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruǵı yalǵaǵu tuz b[u] otlar barça tüz küncit yaǵınga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruǵı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yaǵl(i)ǵ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikeni, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yaǵında çözülep şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Aǵaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yaǵlı aş yedirmeli, sıcak tadusız aş yedirmeli.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmaq tın boşmaq-ning çurnı-sı nar-a uruǵ-tı qar-a tuz bışıǵ singir sırıçaқан tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmaq tın boşmaq-ıǵ edgü kılır...* ‘Kalp rahatsızlıǵı ve nefes

darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği, kara tuz, kuru zencefil ve sıriçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

Sözcüğün bir tıp metninde geçmesinden hareketle ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nar meyvelerinin kabuğu ve taneleri ishal yaralar ve çıbanlar, kalp rahatsızlıkları ve nefes darlığı, burun kanaması, kusma, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı gibi durumlarda önerilen terkipler içerisinde yer almaktadır. Nar ağacı kabuğu eskiden beri bağırsak şeritlerinin düşürülmesi amacıyla kullanılmaktadır. Nar meyvesi kabuğu ve nar suyu ise ishale karşı etkili olduğu anlaşılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 126).

2.5.1.12. taliz ‘Hint kahve erik’

taliz < TochB *tālis* < Skt. *tālīśa* Indische Kaffeepflaume (*Flacourtia jangomas* (Lour.) || Hint kahve erik (*Flacourtia jangomas* (Lour.) *taliz yiltızı* Tālīśa-Wurzel || Tālīśa kökü; *taliz* ‘bir çeşit bitki’ EUTS 221; *taliz* ‘бот.корни талыза’ DTS 529

[H II I 5-7] ...*kakula taliz yiltız-ı sınıl.... ı tiken yiltız-ı ...enggü bu ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmuş sayu içgöl yaraşur kart terk öner...* ‘Kaküle, kurt üzümü, dikenli çalı kökü ve diken kökü... Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.’

Metinden anlaşıldığı üzere dalakta olan yaralara, midede ve karın içinde, bağırsaklarda çıkan yaralara iyi gelen karışımın içinde bulunmaktadır.

2.5.1.13. tiken ‘kurt üzümü’

tikän Dorn || diken *tikän tüpi* Chinesischer Bocksdorn (*Lycium chinense*, Mill.) || Goji berry, kurt üzümü (*Lycium chinense*, Mill.) HA 717; *tikän* ‘шип, колючка’ DTS 559; *tiken* (meyve için) tadı buruk, ekşi yahut acı” RKT 33/38a1 tegşürdimiz olarka büstänlar içre iki büstän; yemişlig tiken, yılğun turur taşı sedr yığaçındın RKT 33/38a1 KS 972

[H II I 5-7] ...*kakula taliz yiltız-ı sınıl.... ı tiken yiltız-ı ...enggü bu ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmuş sayu içgöl yaraşur kart terk öner...*

'Kaküle, kurt üzümü, dikenli çalı kökü ve diken kökü... Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.'

Sözcüğün bir tıp metninden alıntılanması ilaç olarak kullanılan bir meyve olduğunu açıklamaktadır. Metinden anlaşıldığı üzere dalakta olan yaralara, midede ve karın içinde, bağırsaklarda çıkan yaralara iyi gelen karışımın içinde bulunmaktadır.

2.5.1.14. tülüg erük 'şeftali'

tülüg ärük Pfirsich 'şeftali' *tülüg ärük čäč(ä)ki* Pfirsichblüte || şeftali çiçeği HA 771; *tülüg ärüknüñ kasıki* Schale eines Pfirsich || şeftalinin kabuğu HA 771; имеющий какуюл. Мать DTS 596; *tülüg* '1. şeftali 2. baharat' EUTS 257; *tülüg erük* 'şeftali' (Persica vulgaris) 47/33 DLT 909

[H I IV 37-39] ...*kayu tişi-ning kağuk-i tudunsar tülüg erüknüñ kasıq-ın alıp qaşanıñ yol-inga urğu ol bat qasanur...* 'Bir kadın idrarını yapamıyorsa, erik(şeftali?) kabuğu alınır ve idrar yoluna sokulursa kadın hemen işer.

Ilıman iklim bitkisidir. Ortalama ömrü 30 yıldır. Ağaç boyu genellikle 2 ve 2,5 metre olup yaz mevsiminde meyve verirler. Dona karşı dayanıksızdır. Şeftalinin içinin geniş kullanım alanının dışında çekirdeği de yakıt olarak kullanılabilir. Çok sayıda olan ve ağacı örten yaprakları, sapında 2-5 adet balozu bezi bulunan kenarları dişli, yeşil renkli ve ok ucu biçimlidir. İlbaharda erkenden ve yaprağından önce açan pembe renkli çiçekleri yabani güle benzer. Türkiye'de en çok Bursa ve Akdeniz bölgelerinde tarımı yapılır. Meyvesi taze tüketildiği gibi suyu çıkarılarak meyve suyu yapılır. Bu meyvenin ekonomik değeri yüksek olup çok tüketilmektedir (Gürgan, 2010, s. 136-137).

2.5.1.15. üzüm~üşüm 'üzüm'

üzüm Weintrauben 'üzüm' (s./bk. Mo. *üjüm, üzüm, üsüm*) HA 834, *üzümlüğü* Weintrauben-, aus Weintrauben || *üzüm, üzümlü* HA 835; *üzüm* 'вин оград' DTS631; *üsüm* 'üzüm' EUTS 275; *üzüm* 'a decoction of dried grapes' EDPT 288;

üzüm “üzüm” 50/35, 56/43, 100/92, 102/93, 144/125, 147/128, 178/ 151, 181/154, 256/225, 272/238, 273/238, 321/262, 331/268, 359/286, 399 /310, 448/352, 494/396, 533/433, 621/517 DLT 937

[H II I 12-13] ...**üz-üm** *yıldız-ı sinsim bu ot-lar-nı kayındurup uşmış sayu içgü edgü bolur...* ‘üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. (yara) iyileşir.’

[H I IX 83-84] ...*kan ödkek çüsüm kuruğ üşüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur...* ‘Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.

Sözcüğün tıp metninde geçmesi ilaç olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Karmaşık yapılı, kahverengi gövdeli, yarı odunsu bir bitki olan asmanın meyvelerine verilen genel isimdir. Diğer meyvelerle kıyaslandığında en fazla çeşide sahip olan türlerden biridir. 10.000'nin üzerinde üzüm çeşidi bulunduğu tahmin edilmektedir. Kullanımı: Eski Türkçe metinlerde her iki isim de (üzüm, bor) geçmekle birlikte bor aynı zamanda şarap karşılığında kullanılmaktadır. Metinlerde üzüm kökü (asma kökü), üzüm sirkesi, kuru üzüm şeklinde kullanımları vardır. Çeşitli biçimlerde, ama genellikle şarap veya üzüm sirkesi olarak, diş ağrısına, kanamalara, yaralara, kusmalara, nefes darlığına karşı ve doğum, düşük gibi konularda çeşitli droglarla karıştırılarak kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 111).

2.5.2. Sebzeler

2.5.2.1. bitmul~bitmul ‘biber’

bitmul ‘biber’ EUTS 41; *bitmul* ~ *bitmul* << Skt. *pippalī* Pfeffer (*Piper longum*) || biber (*Piper longum*) (→ *pitpadi*) HA 182; *bitmül* ‘dārifülfül (Fructus Piperis langi) 242/210 DLT 591

[H II X 127-128] ...**bitmul** *birer bakır çurnı kılıp birer bakır isig suv-ta içser koğursak kider...* ‘Darifülfül kökü ve biber birer bakır toz haline getirilir sıcak suya karıştırıp içilirse kokursak geçer.’

[H II VI 126-128] ...*yivilğu bat bitmul bışığ singir bu onunç em bu on emning otun öngi öngi soğup elgep mir tuturkan suvi birle tomlıtıp*

içürser... ‘Darifülfül kökü, kuru zencefil. Bu onuncu ilaç. Bu on ilacın her biri teker teker ezilip, elekten geririlip, bal, pirinç suyu ile birlikte soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur.’

[H IV 58-60] ...*bitmul ivan goroç üç bakır bişik singir iki bakır bitmul bir bakır kayınadıp iki bakır panıt katıp içser yiil tomluğ töz-lüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yelden olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

Biber anlamında kullanılan sözcük tanıklandığı metinlerden hareketle karın şişliği ve ishal gibi hastalıklarda kullanılması gereken karışımda kullanılmaktadır.

2.5.2.2. burçak~burçaq ‘bezelye, burçak’

burçaq ‘bezelye, burçak’ EUTS 53; *burçak* perhaps Dev. N. fr. bu:r- in the sense of something fragrant; various kinds of pulse, usually 'bean', sometimes 'pea'; and metaph, ‘a hailstone, a bead of sweat’, and the like. S.i.a.m.l.g. except NE with minor phonetic changes. See Doerfer II 730’ EDPT 312; *burčak* Bohne, Erbse (auch Äquivalent von Skt. *mudga*) || fasulye, bezelye (Skt. *mudga*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *burčay*, *buşurčay*) HA 200; *kara burčaklıg yügmäk* Haufen aus schwarzen Erbsen || siyah burçak yığını’ HA 333; *burçak* ‘börülce’ (lu:biya: - *Vigna sinensis*) 234/203 DLT 602

[H I XXI 195- 198] ...*t[işi kişi-ning] emigi şişip [ağrıs]ar tung . . . -ning tuni burçaq-ça yum[şak] içürser edgü bolur...* ‘Eğer bir kadının memesi şişip ağrırsa, (böylece yapmalı) bir bezelye büyüklüğünde (almalı), hafif (dövmeli) ve içirmeli, iyi olur.’

[H II I 21] ...*burçaqin-täg buyanlar... kaka tau tip tirlär...* ‘Burçak gibi bezelyeler... Kaka tau derler.’

[H II II 47-48] ...*süçüg otlar ka(y)ınturup soğımışta şker içinge [katıp içürmiş] k(e)rek üçünç em burçaq öz-e kağıma bışur[up yitürmiş] k(e)rek...* ‘Tatlı otlar kaynatılıp, soğuyunca içine şeker katıp içilir. (Bu) üçüncü ilaç. Burçak kayıma kaynatılıp (yedirilir).’

[H II II 31-32] ...*bu suvsuş yomku-ka yaraşur [kiçe k]üntüz iki ödte kız-ıl burçak bilen işleyü tuşkul...* ‘Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl burçak ile hazır tutulur.

Sözcüğün bir tıp metninde geçmesi ve ilaç olarak kullanılan karışımların içinde yer alması bu sebzenin şifalı olduğunu göstermektedir.

2.5.2.3. kabak~qabaq ‘kabak’

kabak ‘kabak’ EUTS 159; *qabaq* ‘тыква’ DTS 399; *kabak/kapak* ‘Preliminary nonte Morpho- logically kabak Dim. f. N ka:b’ EDPT 582; *kabak/kapak* Kürbis (als Gefäß für Wasser) || (su kabı olarak içi oyulmuş) kabak (s./bk. Mo. *qabay*) *kapak çäçäki* Kürbisblüte || kabak çiçeği *kapak hwası* Kürbisblüte || kabak çiçeği HA 333; *kabak* ‘kabak (Cucurbita) 192/164’ DLT 673

[H II IV 80a] ...*it üz-ümi qab[aaq]... yayin ga yoyurop yayiy u bükän öngädür...* ‘Yaban üzümü kabak... yağında yoğurup yağını apandis...’

[H II VII 90-94] ...*kulgak tunsar eçkü ödi tamışsar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağıg söner kulgak tikileser uskada livang kabak ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdkası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kul] gāk-ka urgu ol açılır...* ‘Kulak tıkanır, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulgak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulgak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng murç kara murç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulgak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayinturup tamışsar söner kabak ku-a-sı yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulgakka tamışsar öz bolmuş kulgak ağıg erser yme açılır ...* ‘Meyan

unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel'den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II I 11-13] ...soğun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıqz-un edgü bolğai kimning sarıg igleser aciğ nara **ķabaķ**... 'Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...'

Kelimenin tıp metninden örneklenmiş olması ilaç olarak kullanılan bir sebze olduğunu açıklamaktadır. Sakızkabağının tohum içeren kısmı bağırsak parazitlerinin düşürülmesi için kullanılır. Elimizdeki Uygur metinlerinde kabak çiçeği anlamına gelen 'ķabaķ ķuasi' ve 'ķabaķ çeçeki' şeklinde kulak uğuldaması, kulak ağrısı, gibi şikayetlere verilen reçetelerde geçmektedir. Günümüzde yapılan araştırmalarda kabak çiçeğinden elde edilen etki maddelerin ilaç olarak kullanılabilmesi bildirilmektedir (Gürgan, 2010, s. 116).

2.5.2.4. patpadhi 'biber'

patpadhi 'biber' EUTS 157; *pitpidi* 'biber' EUTS 157; *pitpadi* ~ *p(i)tp(a)di* < Sogd. *ptpdy* < Skt. *pippalī* Pfeffer (*Piper longum*) || biber (*Piper longum*) (s./bk. *TochB pipāl, pippāl, pippali*, (br) Sogd. *padhpdi, patpadhi*) (→ *bitmul*) *p(i)tp(a)di* *sögüt* Pfefferbaum || biber ağacı HA 558

[H II X 128-131] ...mırç **pitpidi** bisig singir [y]ıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karķandus ķusķaķ söner yigde talķanı **pitpidi** ikirer bakır tuturķan suvın-ta içgöl... 'Biber, darifüfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karķanadus kusması geçer.

Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kismaya (iyi gelir).'

[H I IV 34-36] ...*kar-a eçkü-nüing ögsüz bağır-ın-ka içinge pitpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köbikin alıp köz-ke sürdgül, kiçe edgü kürür...* 'Kara keçinin ögsüz-ciğerine darifülfül saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, o kişi, gece iyi görür.'

[H I XVII 158- 160] ...*baş ağrıg em-i kişil yürüng çından-lar pitpidi ingek yağı birle kadıp alın-ka sürdser baş ağrıg kider...* 'Baş ağrısına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, karabiber ve inek yağı ile karıştırılır ve alna sürülürse, baş ağrıları gider.'

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi mırç yıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnu kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* 'Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.'

[H I II 14-18] ...*ang'ilki suksumur çurni sükerslek suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulgak inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı soğulmuş-ta içser kider...* 'Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...'

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig (?) [i]çgü-si singimem* 'Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...'

[H II VII 81-84] ...*bir şing eçkü südi bir şing suv birle is[iç]te kayındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser...* 'Bir şing keçi sütü bir

şing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşıp sütü kalınca birer bakır kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.

[H I I 6-9] ...enkebüş çurnı ot-ı suksumur bir bakır kadız [iki bakır] enkebüş üç bakır murç t[ört] bakır **pitpidi** biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş ırmış-te iki[re]r bakır [mün] birle... ‘Şeytintersi tozu: kakule bir bakır; tarçın iki bakır şeytintersi üç bakır karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakır her defasında et suyu ile...’

[H II III 46-49] ...isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırınçan murç **pitpidi** bışık singir virang kırnuş ankabuş kekre odu birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır icgül... ‘Ateşli hastaya iyi gelir. Teke diken tuzu: teke diken, biber darifülfül, kuru zencefil, zırnık, şeytintersi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

Uygur tıp metinlerinde adı en sık geçen ilaçlardan biridir. Halk tıbbında öksürük kesici olarak kullanılmıştır. Geçmeyen ateşe, yel'den oluşan ishale, nefes darlığına, kusmaya, gece körlüğüne iyi geldiği yazılıdır(Gürgan, 2010, s. 128).

2.5.2.5. sadun~satun ‘sarımsak’

sadun~satun Knoblauch ‘sarımsak’ HA 573; *satun sakalı* Wurzelfasern von Knoblauch || sarımsağın kök lifi HA 573; *satun* ‘sarımsak’ EUTS 199; *satun* ‘чеснок’ DTS 491; *satun* 'garlic' EDPT 802 ▪ *satun suvu* Knoblauchsaft || sarımsak suyu’ HA 573

[H I XVI 144-145] ...tumagu bolup kidmeser sogun sakalı **sadun** sakalı birle sokup sag yag-ka yogurup işleser alku tugma-gu yaraşur... ‘Nezle olup geçmezse, soğan parçaları, sarımsak parçaları ile ezip tereyağıyla yoğurup merhem yaparsa her türlü nezle iyileşir.’

[H I XIX 176-177] ...yana et makivi-a bolsar **sadun-ni** yançıp iki kulak-ın-ka tolu tıksar kider... ‘Eğer vücutta makivia(?) olursa, sarımsak ezilir ve iki kulak bununla tıkanır, hastalık iyi olur.’

[H II VIII 99-108] ...buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yül tomluğ töz-lüg kulğak ağrıg-ka yaraşur **satun** suvi yig şeker suvi yürüng mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak kuasi yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

Anavatanı Asya olan çok yıllık bir bitkidir. Dikine yükselen, çatallaşmayan ve yarıya kadarı yapraklı olan gövdesi 30-80 cm boyuna ulaşır. Gövdesinin alt ucunda bir küre şeklindeki topaçta, 10-25 adet, takriben 3-8 cm çapında ve birbirinden ince kabuklarla ayrılan, diş adı verilen parçalar bulunur. Ayrıca saçak şeklinde yan kökleri vardır. Uygur metinlerinde ezilerek makivia? hastalığında, ayrıca kökü burun içinde et çıkması ve burun kanaması durumlarında, diğer bazı droglarla birlikte kullanılmaktadır. (Gürgan, 2010, s. 129).

2.5.2.6. sogan~sogun ‘soğan’

sogan ‘soğan’ EUTS 207; *sogun* Zwiebel (br: *sojon* auch Äquivalent von Skt. *palāṇḍu*) || soğan (br: *sojon* Skt. *palāṇḍu*’nun da eş değeri; Lauch || pırasa sogun sakalı Wurzelfasern der Zwiebel || soğan kök lifi HA619; *sogan* ‘soğan’ (*Allium cepa*) 206/176 DLT 826

[H I XV 144-145] ...*tumagu bolup kidmeser sogun sakalı sadun sakalı birle sokup sag yag-ka yogurup işleser alku tugma-gu yaraşur...* ‘Nezle olup geçmezse, soğan parçaları, sarmasak parçaları ile ezip tereyağıyla yoğurup merhem yaparsa her türlü nezle iyileşir.’

[H II I 11-13] ...*sogun sirke-[te] urz-un iki burun ütinte tıqz-un edgü bolğai kimning sarıg igleser aciğ nara kabak boduğ suvı aşnu yumşakrağ yig böz bilen bolz-un...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H I X IV128] ...*kim kan kaşansar sogun-nı bışurup mur birle yiser kider...* ‘Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer.’

İki yıllık bir bitki olup, dikine yükselen gövdesi 40-120 cm boyuna ulaşır. Gövdesinin iki yanında mavimsi yeşil içi boş uzun yapraklar ve tepesinde topuz gibi bir çiçek demeti bulunur. Soğan olarak bilinen kökleri küre veya yumurta şeklinde olup, sarımsı esmer veya kırmızımsı sarı renkte bir dış kabuğu vardır. Anavatanı Afganistan’ın Türkistan bölgesi ve Horasan olup dünyanın diğer bölgelerine buradan yayılmıştır. Antibiyotik, kan dolaşımını düzenleyici, safra artırıcı, kan şekerini düşürücü, idrar söktürücü, kramp önleyici, göğüs yumuşatıcı, balgam söktürücü, teskin edici ve kan yapıcı özelliklere sahiptir. Uygurca metinlerde idrarından kan gelen kişiye, bal ile pişmiş soğan önerilmektedir. Ayrıca burun içinde et çıkması ve burun kanaması durumlarında, diğer bazı droglarla birlikte soğan kökü kullanılmaktadır (Gürkan, 2010, s. 132).

2.5.2.7. turma ‘turp’

turma ‘turp’ EUTS 254; *turma* ‘редька’ DTS 587; *turma* ‘a single act of standing’ EDPT 549 *turma* Rettich, Rübe || turp, Japon turpu, beyaz turp, şalgam (s./bk. Mo. *turma*) *turma kalva* Rübén und Gemüse || turp ve sebze *turma suvı* Rettichsaft || turp suyu HA 760; *turma* ‘turp’ (*Raphanus sativus*) 184/157, 217/187 DLT 902

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağırığ -ka yül tomluğ töz-lüg kulğak ağırığ-ka yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüing mirç kara mirç suvı*

turma suyu isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulgak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küñçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñçit yağı bilen kayındurup kulgakka tamışsar öz bolmuş kulgak ağrıg erser yme açılır ... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II VII 85-86] ...kulgak ağrıg emi **turma-nı** sokup sıkıp suvin alıp küñçit yağ-ı birle katıp tamışsar ağrıg söner... ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.’

Turp beyaz ya da mor çiçekler açan kazık köklü bir bitkidir. Bitki olgulaştıkça kökün üst bölümü yumru biçimini alarak tepesinden yapraklar çıkar. Yapraklar kaba, tüylü ve kenarları tırtıklıdır. Köklerinin biçim boyut ve renklerine göre değişik adlarla anılır. Dış kabukları farklı renklerde olsa da tümü beyaz etlidir. Eski reçetelerde kulak ağrısına karşı ilaç olarak kullanılmıştır (Gürgan, 2010, s.136).

2.5.2.8. uşkun ‘sarımsak’

uşkun ‘sarımsak’ EUTS 267; *osgun* Zwiebel, Knoblauch || soğan, sarımsak *osgunnuş kasıkı* Zwiebelschale, Knoblauchschale || soğan kabuğu, sarımsak kabuğu HA 516

[H I IV 44-45]...tolgak bolup sönmeser **uskun-nung** kasık-ın yıldız-ı birle yorgurd-ka tokup içürzün söner... ‘(bir kişi) kolik olmuşsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa, sarımsak kabuğunu yoğurtla karıştırıp içerse geçer.

Kelimenin geçtiği metinden hareketle kolik hastalığının iyileşmesinde kullanılan karışımın içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

2.5.3. Tahıllar

2.5.3.1. arpa ‘arpa’

arpa Greste (s./bk. Mo. *arbai*) ‘arpa’ ävininčä wie ein Gerstenkorn || arpa tanesi gibi’ HA 64, *arpan* ‘arpa’ HA 65; *arpa* ‘arpa’ EUTS 20, *abra* ‘arpa’ EUTS 1; *arpa* ‘ячмень’ DTS 53; *arpa* ‘wild barley’ EDPT 198 ▪ *arpa talkanı* Gerstenmehl || arpa unu HA 64; *arpa yarması* Gerstengrütze || arpa bulguru, arpa yarması HA 64; *arpa yarp yarması* feste Gerstengrütze || arpa bulguru HA 65 ▪ *arpaça* ‘arpa gibi’ EUTS 20; *arpa* “arpa” 3611, 3612, 4765, 4769, 6334 KB 23; *arpa* ‘arpa’ (Hordeum vulgare) 74/62, 329/267, 423/331 DLT 556

[H I VIII 71-72] ...*siding kişi-ka tävä adin arpa yarp yarması birlä ügrä qilip içürsär ädgü bolur...* ‘Siding hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırması ile pişirip içirilirse iyi olur.’

[H II VII 90-94] ...*kulğak tunsar eçkü ödi tamıssar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağrıg söner kulğak tikileser uskada livang kabak ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdqası birle tüz kılıp alva(?) -ka yoğurup [kul] gāk-ka urğu ol açılır...* ‘Kulak tıkanır, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

Ağrısı olan kişilere lapa halinde verilmesi ve kulak tıkanıklığı için kullanılan karışımda bulunması bakımından ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.5.3.2. buda ‘meyan kökü özütü, meyan kökü’

buda < Skt. *madhuka* Lakritze, Süßholz, Süßholzwurzel (*Glycyrrhiza glabra*, Linn.) || meyan kökü özütü, meyan kökü (*Glycyrrhiza glabra*, Linn.) HA 195 ‘*buda*’ [ки т .ИЦШ] путао, бо-daul виноград, виноградная ягода’ || DTS 120; *buda* ‘üzüm’ || EUTS 51; *buda* ‘liquarice’ | EDPT 299 *buda tüpi* корень винограда

(?)' DTS 120 ▪ *buda meni* aus der Süßholzwurzel gewonnenes Mehl || meyan kökünden un HA 195, *buda tüpi* Süßholzwurzel || meyan kökü HA 195

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü süti birle tomlutıp içürmiş k(e)rek...* 'İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarip, *Symplocos racemosa*, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.'

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül karқанудus kuz-kağ-ka keyik kentir ku-a-sı yürüng keşek bışığ singir...* 'Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabancı kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.'

[H II VI 132-133] ...*payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü süti birle tomlutıp içürmiş k(e)rek...* 'Payas, şarip, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.'

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg-ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır ...* 'Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel'den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.'

[H II VI 133-140] ...s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eçkü süti mir birle içürse kan sökme(k)ke yrašur şbara lotr **buda** öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde sakız-ı ptmakiqr bu ikinti em kuşti ni(l)utpl yigde sakız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlüğ emdeki otlar öngi öngi eckü sütinge kıainturup mir birle içürser... ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçinesi, ptmakiqr. Bu ikinci ilaç. Saussurea auriculata, lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[H I XVI 159-150] ...üç tört avin yarm-a munçuq murç yine urup **buda-nı** kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegede yörgep... ‘Üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

Eski Türkçe metinlerde her iki isim de (üzüm, bor) geçmekle birlikte bor aynı zamanda şarap karşılığında kullanılmaktadır. Metinlerde üzüm kökü (asma kökü), üzüm sirkesi, kuru üzüm şeklinde kullanımları vardır. Çeşitli biçimlerde, ama genellikle şarap veya üzüm sirkesi olarak, diş ağrısına, kanamalara, yaralara, kusmalara, nefes darlığına karşı ve doğum, düşük gibi konularda çeşitli droglarla karıştırılarak kullanılmaktadır (Gürkan, 2010, s. 111).

2.5.3.3. quma~huma‘keten’

Huma < Chin. 夔呢 *huma* (Spätmittelchin. *xhuǎ ma*.; Yuan: *xu' ma'*) *Lein* (*Linum usitatissimum*) || ‘keten’ (*Linum usitatissimum*) HA 283 ▪ *huma yağı* *Leinöl* || keten yağı’ HA 283

[H I VII 64-65] ...kün-kädägi aç qarn-qa birär çan **qum-a** yağın içürsär ädgü... ‘Ona üçüncü güne kadar aç karnına, her seferinde bir çanak keten tohumu yağı içirilirse iyi olur.’

Snözcüğü metinden hareketle keten yağının tedavi edici özelliğinden dolayı ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Keten tohumu özellikle Omega 3'den

zengindir. Kan kollesterol ve trigliserit oranlarını düşürür. Akciğer hastalıkları bronşit ve soğuk algınlığında faydalıdır. Lavman olarak kullanılırsa kabızlığı giderir. Müzmin öksürüğü keser. Dolama, köpekmemeleri ve her türlü çıbanın tedavisinde faydalıdır. Eski metinlerde göz puslanmasında ve kuduz köpek ısırığının tedavisinde kullanılmıştır (Gürgan, 2010, s. 121).

2.5.3.4. men~min ‘un’ (ilaçtaki bir madde)’

kara men schwarzes Mehl (Zutat in Heilmitteln) ‘kara un, siyah un (ilaçtaki bir madde)’ HA 333

[Clark 2017/EM:65-68] ... *saçrangu täñrilär niwēdmāka barsar ešmiş minin öñi yıgturzun näçätä kalıyu kılgu bolsar monı üzä kılzun bo ešmiş minkü täñri mozak avtadan yakmazun* ‘Kendilerine (un) serpmeleri gereken İlahi Varlıklar Davet'e gittiklerinde, (kendilerine serperken) döktükleri unu (görevlilere) toplatacaklar (ve ayrı olarak saklayacaklardır). Ne zaman kalıyu yapmak isterlerse, onu bu (un) ile yapacaklardır. İlahi Öğretmen ve Piskopos bu dökülen unla temas etmeyecektir..’

[H I III 31-32] ...*tağı büdmeser qar-a min [yar] tuz-ı birle yoğurup yakz-un, büder...* ‘İyi olmazsa da kara un ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.

[H I VII 66-69] ...*kayu kişi-ning kiri arımadın yiç akşar kürküm konak mini sıpar birle bor-qa kadıp içürser edgü bolur öz-te uşak kart önser tağıgu yumurdk-a-sın öt birle sürdser edgü...* ‘Bir insanın kir’i sürekli yiç akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.’

[H I XIII 119-121] ...*emig şişip ağrısar sarıg munga yaşımuk mini kulum ku-a yürüng min kişi süt-i birle yoğurup yakşar şiş-i ağrıgı kider...* ‘Eğer meme şişip ağrısarsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum–çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing mirç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki koçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabağ kuasi yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağrıg em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağrıg em kar-a ud mayağ-ı sirke birle çokuradıp tapı-deki tev-e mayağ-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

Un anlamında kullanılan sözcük metinden hareketle vücutta çıkan yaralarda, safradan ve yelden oluşan kulak ağrısının tedavisinde ve kasık ağrılarının tedavisinde kullanılan karışımın içinde bulunması bakımından şifalı bir tahıl olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.3.5. **sunu** ‘kişniş tohumu’

sunu Koriandersamen (Nigella sativa) ‘kişniş tohumu’ (Nigella sativa) HA 631 ;‘бот. черный тмин’ DT516; *sunu* ‘siyah kimyon’ EUTS 211; *sunu* ‘coriander seed, Nigella sarivo’ EDPT 834; *sunu* ‘çörek otu’ DLT 836

[H I II/18-20] ...yana **sunu** tört baqî[r-nî bulung badman qudunmuq-nî sisşurup aç qarîn-qa içip udiyi ol udiğu ol... ‘Ve aynı şekilde dört bakır nanahan ile bulung batman erimiş kudunmuk aç karnına içilirse ve akabinde uyunursa, vücut ağrıları def edilmiş olur.’

Sözcüğün metinden hareketle bu tohumun suyunun çıkartıldığı, çıkan suyun uykuya geçmeyi kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

2.5.3.6. urug ‘tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane’

urug Saat, Samen, Saatgut, (Frucht) Stein, Spross, Beere, Korn ‘tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane’ HA 803; *uruq* ‘веревка, канат’ DTS616; *uruğ* ‘tohum, ekin’ EUTS 267; *urug* ‘a beating; EDPT 214; *urug* ‘tohum’ u. 108, 1959, 1966, 2189, 3372, 3375, 3653, 4476, 4585, 4734, 3735, 6391, 6411 KB 497; *urug* ‘her şeyin tanesi; tohum’ 44 / 30 DLT 923

[H II II 49-53] ...**uruyi** dana **uruyi** bişiy singir kpra su bişurmîs kräk tomlumışta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağuma kılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar... ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapılıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H II II 39-43] ...çubakan nara sınçkan vsada **uruğı** yalğağu tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağına barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek... ‘Hünnap, nar, tekedikenî, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H II III 41-45] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş sokup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakşar udiyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş sokup] lalapbir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemiş, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği Saussurea lappa ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmağ tun boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-t kar-a tuz bışığ singir sırıçakan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tun boşmağ-ığ edgü kıılır...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

Tanımlandığı sözlükte tohum, ekin, (meyve) çekirdeği(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane’ anlamında kullanılan sözcük metinden hareketle şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı, uyku sorunu, kalp rahatsızlığı ve nefes darlığı gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan karışımın içinde bulunması bakımından şifalı bir tahıl olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.3.7. yarma ‘tane, yarma’

yarma ‘tane, yarma’ EUTS 288; yarma ‘Pass. Dev. N./A. fr. yar-; 'split; something split', and the like. S.i.s.m.1. as’ EDPT 1014; *yarma* ‘split; something split’; EDPT 969; yarma Grütze || dövülmüş yulaf, yarma; Korn || tane, tahıl *yarma mončuk* Korn2 (?) || tane (?) *yarma murč* Pfefferkorn || biber tanesi HA 870; *yarmaş ün* ‘iri dövülmüş buğday’ 462/366 DLT 955

[H I VIII 71-72] ...*siding kişi-ka tävä adın arpa yarp yarması birlä ügrä qilip içürsär ädgü bolur...* ‘Siding hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırması ile pişirip içirilirse iyi olur.’

[H I XVI 159-150] ...*üç tört avin yarm-a munçuğ murç yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegede yörgep...* ‘Üç dört

karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

Günümüz Türkçesinde karşılığı arpa kırması olan bu sözcük tanıklandığı metinlerde siding (?) hastalığının tedavisinde deve eti ile pişirilip verilmektedir.

2.5.3.8. yasımuk ‘darı, mercimek’

yasımuq ‘darı’ EUTS 289; *yasımuk* Linse (Erva lens) || mercimek (Erva lens) *yasımuk meni* Linsenmehl || mercimek unu HA 873; *yasmuq* “mercimek” TİEM 737v/7 andın kim ündürür yâr zargunzdın hıyârdın buğdayındın yasmuqındın (8) soğanındın TİEM 73 7v/7 KS 1474

[H I XIII 119-121] ...*amig šişip ayrisar sariy munga yasımuq mini qulum qu-a yurüng min kişi süt-i birlä yoyurup yaksar şiş-i ağırığı kider...* ‘Eğer meme şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum–çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.’

Sözcüğün tedavi edici özelliğinden dolayı ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.5.4. Baharatlar

2.5.4.1. artun ‘kimyon’

artun ‘kimyon’ EUTS 21; *artun* ‘бом. ТМИН’ DTS 57; *artun* Kümmel || kimyon; Koriander (*Coriandrum sativum*, Linn.) || kişniş (*Coriandrum sativum*, Linn.) *artur-* vermehren | HA 68

[H I II 16-18] ...*inägü-kä am iki süngük arkäç adin bir badir artun tobulgak bor bir badir ayaq suv birlä qayinturup suv-i sogulmiş-ta içsär kidär...* ‘Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir.’

10-70 cm yükseklikte, bir yıllık, otsu ve beyaz çiçekli bir bitki. Urfa bölgesinde yetiştirilir .Kullanımı: Meyveleri, gaz söktürücü ve süt artırıcı olarak kullanılır (Gürgan, 2010, s. 107).

2.5.4.2. kadız ‘tarçın’

kadız ‘tarçın’ EUTS 161; *qadiz* ‘kopa’ DTS 403; *kadız* ‘the bark of a tree’ EDPT 608; *kadız* Rinde, Baumrinde, Zimt, Zimtrinde (*Cinnamomum zeylanicum*, *Breyn.*) || kabuk, ağaç kabuğu, tarçın, tarçın kabuğu (*Cinnamomum zeylanicum*, *Breyn.*) HA 318; *kadız* ‘ağaç kabuğu’ 184 / 157 DLT 676

[H I XI 107-108] ...*kim boşlunu umasar yoğa kadız köne suv-ı birle kadıp içser qarın-ında oğul ölmüş erser...* ‘(bir kadın) çocuğunu doğuramıyorsa, sulandırılmış tarçını cıva ile karıştırarak içmeli, çocuk anne karnında ölmüşse bile, kolayca doğurur.

[H II III 41-45] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş soğup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yaqsar udiyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş soğup] lalapbir bakır çurnı[ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemiş , fil kulağı tohumu, südi-çiçeği eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı ... susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağığ -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağığ-ka yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüng mirç kara mirç suvı turma suvı isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağığ erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker

usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H I I 6-9] ...*enkebüş çurnı ot-ı suksumur bir bakır **kadız** [iki bakır] enkebüş üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle...* ‘Şeytintersi tozu: kakule bir bakır; tarçın iki bakır şeytintersi üç bakır karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile...’

Eski Uygur tıp metinlerinde yel’den kaynaklanan hastalıklara, ağrı, safradan kaynaklanan kanlı ishale karşı ayrıca doğumu kolaylaştırmak ve ateş düşürmek için kullanılmıştır. Halk arasında ishale karşı, gaz giderici ve antiseptik olarak kullanımı bildirilmiştir (Gürkan, 2010, s. 116).

2.5.4.3. kara mirç ‘karabiber’

kara mirč schwarzer Pfeffer (Baum) ‘karabiber’ HA 333; *qara* ‘черный (о ивете)’ DTS 422; *kara* ‘black’ EDPT 643▪ *kara mirč* schwarzer Pfeffer (Baum) || karabiber (ağacı)’ HA 333; *murç* ‘biber’ (*Piper sp*) 173/ 359/286 DLT 765

[H II 102] ...*yürüng mirč **qara mirč** suvı...* ‘Beyaz biber, kara biber suyu.’

[H I XIV 134-136] ...*tiş ağığ-ka em **kar-a mirç** bir bakır sirke birle kayınturup sovuğ kılıp ağız-ta tudsar tiş ağığ kider yana em bışığ singir-ni suv bürle kayınturup...* ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. Bir başka ilaç eğer kuru zencefil su ile kaynatılır.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağığ -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağığ-ka yaraşur satun suvı yig şeker suvı yürüng murç **kara mirç** suvı*

turma suvu isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvın-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küñcit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñcit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmış kulğak ağrıg erser yme açılır... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

Karabiber bitkisi boyu 10m’ye ulaşabilen bir sarmaşıktır. Yaprakları 8-16 cm. uzunluğunda, 5-10 cm. genişliğinde, oval veya kalp şeklinde; üst yüzeyi koyu, alt yüzeyi açık yeşil renkte olup, üzerlerinde paralel beş damar mevcuttur. Çiçekleri küçük ve beyaz renkli olup, onlarcası yaklaşık 15 cm. uzunluğunda, başak şeklinde bir koçanın üzerinde dizilidir. Meyveleri 5 mm. kadar çapında küreler şeklindedir. Sırasıyla önce yeşil sonra kırmızı ve olgunlaşınca sarı renk alırlar. Meyvelerinden, olgunlaşmadan önce toplanıp kurutulursa karabiber, olgunlaştıktan sonra kabukları soyularak kurutulursa beyaz biberii elde edilir. Her iki biber de baharat olarak ve geleneksel tıp uygulamalarında kullanılır (Gürgan, 2010, s. 125).

2.5.4.4. küñcit‘susam, küncü’

küñcit < TochA/B *kuñcit* < Khotansak. *kuñjsata*- Sesam || susam, küncü (s./bk. TochB, *kuñcīta*, Mo. *künjīd*) *küñcit* ävini Sesamkorn ‘susam tanesi’ HA 441; *küñcit* ‘кунжут’ DTS 327; *küñcit* ‘sesame (seed)’ EDPT 728 ▪ *küñcit* yağı Sesamöl || susam yağı HA 441 ; *küç* ‘susam (*Sesamum indicum*) 495/397 DLT 753

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağrıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak*

ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing murç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küñçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küñçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağrıg erser yme açılır ... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yelden oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II VII 85-86] *...kulğak ağrıg emi turma-nı soķup sıkıp suvin alıp küñçit yağı-ı birle katıp tamışsar ağrıg söner...* ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.’

[H I XIV 132-133] *...yana em küñçit yağı-ı ubu birle kadıp burun-nı ariğ yup burun-ka soķsar arduķ edgü bolur...* ‘Bir başka ilaç: Susam yağı, kurşun beyazı ile karıştırılır ve burun ihtimamla temizlendikten sonra konulursa, bundan sonra iyi olur.’

[H I XIV 137-139] *...adaķ ağrıg-ka em küñçit-ig kavırup lan soķup koin süt-i birle kadışturup ağrıg yir-ke yaķsar yiil töz-lük ağrıg öngetür...* ‘Ve ağızda tutulursa ağrı geçer. Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun sütü ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, yel’den oluşan ağrı iyileşir.’

[H I XVII 160-161] *...yana em küñçit yağı yıpar birle az-ķı-a yılıdıp burun-[ka] ķodsar kider...* ‘Bir başka ilaç: Eğer misk ile karıştırılmış susam yağı biraz ısıtılır ve buruna konulursa baş ağrıları kaybolur.’

[H I XVIII 173] *...işiç-te sarğarğınça kağurup küñçit yağı-ın-ka bulğap...* ‘Bakır bir kazanda sararınca kadar kavrulur ve susam yağı ile birlikte.’

[H II II 40] ...otlar barça tüz **künçit** yağınga barlap bor birle içürser... ‘Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse...’

Sözcüğün bir tıp metnince geçmesi ilaç olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Susam yağı Eski Uygur tıbbında baş, diş ve ayak ağrılarına, burun kanamalarına karşı ve çocuk düşürmek için önerilen terkiplerde kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 122).

2.5.4.5. kürküm~kunkumu ‘Safran’

kürküm~kunkumu < Skt. *kuṅkuma* Safran (*Crocus sativa*, Linn.) ‘safran’ (*Crocus sativa*, Linn.) (s./bk. Mo. *gurgum*, *gürgüm*) (→ kürküm)’ HA 424 ▪ *kunkumu kürküm* Safran || safran’ HA 424; safran, kurkim, zerdeçöp, Hint safrası’ | *kürküm* EUTS 123; *kürküm* ‘шафран; DTS 329 *kürküm* 'saffron' EDPT 743; *kürküm* “safran” b.6009 KB 303; *kürküm* ‘zaferan’ (*Crocus sativus*) 244/212 DLT 757

[H I VII 66-69] ...kayu kişi-ning kiri arımadın yiç akşar **kürküm** konağ mini sıpar birle bor-ka qadıp içürser edgü bolur öz-te uşaq kart önser tağıgu yumurdq-a-sın öt birle sürdser edgü... ‘Bir insanın kiri sürekli akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.’

[H I X 94-98] ...yana **kürküm** konağ mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasıq ağrıg em karlıgaç uy-asındaqi toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağrıg em qar-a ud mayaq-ı sirke birle çoquradıp tapı-deki tev-e mayaq-ı kişil tuz... ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H II I 15-16] ...tübüt usbat tarbi sang **kürküm** arırı kız-ıl yinçü kız-ıl eçkü bu ot-lar-nı ötkürgü katıp yinçü suvı bilen içgöl... ‘Tübüt usbat,

terbi sang, safran, kara halile, kızıl inci ve kızıl keçi bu ilaçlara ötkürgü katıp, inci suyu ile içirilir.’

[H II I 4-5] ...*kad*]ız yıpar **kürküüm** lvang kav kriüç burun-da [ü]rgü ot bu erür... ‘Tarçın, misk, safran, karanfil, buruna özgü ilaçlardır.’

Çiçeği ve tepcikleri bitkiye bağlayan yaprak sapı da dahil olmak üzere erkek organları kurutulularak özellikle gıda boyası ve tad verici olarak kullanılır. Halk arasında kalp çarpıntısına karşı ferahlık verici ve yatıştırıcı, iştah açıcı ve adet söktürücü etkisi nedeniyle kullanılır. Uygur metinlerinde yaraların ve kadınlarda kırdı kiçirir? hastalığının ve burun hastalıklarının tedavisinde, ayrıca kiri yiç? akan kişilerde kullanıldığı belirtilmektedir (Gürgan, 2010, s. 123).

2.5.4.6. kürüç~krüç ‘kimyon’

kürüç ‘kimyon’ EUTS 123; *gürüç* ‘риc’DTS 195; *guruç* ~ g(u)ruç<Skt. *guḍūcī* eine Schlingpflanze (*Tinospora cordifolia*) || bir sarmaşık bitki (*Tinospora cordifolia*) (s./bk. TochB *kuruci*, *guruci*) HA 276; *kroč* (br) << Skt. *guḍūcī* Name einer Pflanze (*Tinospora cordifolia*) || bir bitkinin adı (*Tinospora cordifolia*) (s./bk. TochB *kuruci*, *guruci*) (→ *guruç*) HA 416

[H II/ III 38-40] ... bir sıtır **kürüç** yangınça kaynatıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek-ig yiil tomlug töz-lüg isigig kiderür... ‘Bir sıtır kimyon ve pirinç usule göre kaynatılır süzülür ve yedi bakır bal ile karıştırılıp içilirse karın şişkinliğini ve gerginliğini, yel kaynaklı ateşi giderir...’

[H II I 4-5] ...[*kad*]ız yıpar **kürküüm** lvang kav **krüç** burun-da [ü]rgü ot bu erür... ‘Tarçın, misk, safran, karanfil, sığır buruna özgü ilaçlardır.

Tanımlandığı sözlükte ‘kimyon’ anlamında kullanılan bu sözcük metinden hareketle karın şişkinliğini ve gerginliğini, yel kaynaklı ateş tedavisinde kullanılan karışımın içinde bulunmaktadır.

2.5.4.7. kuşti ‘bir bitkinin adı = Hint Baş zencefil’

kušti < Sogd. *kwšty* < Skt. *kuṣṭha* Name einer Pflanze=*Kostwurz* (*Costus speciosus* = *Cheilocostus speciosus* bzw. *Saussurea lappa* CLARKE) ‘bir bitkinin adı = Hint Baş zencefil’ (*Costus speciosus* = *Cheilocostus speciosus* ya da

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yoruñga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezraguñçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezraguñçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe **küşti** bo otlarığ tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otuğ yüz sekiz kata arvazun...* ‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yoruñga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezraguñçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezraguñçuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

[H II I 41-42] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi qu-si küşti aruri tüz ülüş soqup lalap yogrut-qa yoğurup alin-qa yadsar udiyur...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemiş, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.’

Hindistan'ın Kaşmir bölesinde yetişen, 1-2 m. yüksekliğe ulaşabilen sağlam gövdesi ve iki parçalı sağlam kökü olan çok yıllık bir bitkidir. Yaprakları membransı ve düzensiz dişli kenarlı olup bazal yaprağı çok büyüktür. Eski Uygur tıbbında, başağrılarına karşı ve uyku getirici terkiplerin içinde yer almaktadır. Kökü (Radix Costi amari) geleneksel Hint tıbbında, çeşitli deri hastalıklarının, öksürük ve nefes darlığının, ateşin ve kusmanın tedavisinde kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 121).

2.5.4.8. mirç~mirç~murç 'kara biber, biber'

mirč~murč schwarzer Pfeffer, Pfeffer (*Piper nigrum*) 'kara biber, biber' (*Piper nigrum*) (vgl./krş. Sogd. *mr`ynck`*, Khotansak. miremjsya, TochB *mrañco*, Skt. *marica*) ;HA 476 *mirç* 'biber' EUTS 130; *mirç/ murg* 'pepper' EDPT 771 ▪ *mirč söğütlär* Pfefferbäume || biber ağaçları HA 476, *murč içgü* Pfeffer-Trank (Skt. *maricapānaka*) || biber içeceği (Skt. *maricapānaka*) HA 476; *murç* 'biber' (*Piper sp*) 173/ 359/286 DLT 765

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig [i]çgü-si singimeme [...]*g t[...]... 'Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...'

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi murç yidiğ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmağ söner...* 'Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.'

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki ağığ -ka yül tomluğ töz-lüg kulğak*

*ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing **murç** kara murç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmış kulğak ağrıg erser yme açılır...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II 31-34] ...*kız-ıl urk(e)rsin **murç** inçke soķup elgep murut suvinta yoğurup ğuntik kılıp tngda sayu içz-ün kusmak söner...* ‘Kusma uzun sürerse (?) kızıl ürğesin ve biber ince ezilir, elekten geçirilir murut suyu ile yoğrulup hap yapıp her sabah içilirse, kusma geçer.’

[H II X 128-131] ...***murç** pitpidi bisig singir [y]ıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karķandus kusķak söner yigde talķanı pitpidi ikirer bakır tuturķan suvin-ta içgül...* ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karķanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

[H I XVI 159-160] ...*üç tört avin yarm-a munçuķ **murç** yine urup buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegede yörgep...* ‘üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır.’

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırınčan çürni sırınčan **murç** pitpidi bışıķ singir virang ķırnuķ ankabuş kekre oğı birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır icgül...*

‘ateşli hastaya iyi gelir. Teke dikenî tuzu: teke dikenî, biber darifüfûl, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnık, şeytanterisi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

[H II III 71-75] ...*singir yivilgu tivadar **murç** bu otlar... üçünç em trika tuk yivilgu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yraşur kakruka (?)yivilgu trika [tuk] soğup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kainturup ...* ‘Zencefil, Avicennia marina Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç trika tuk, Avicennia marina ... beraberce...içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, Avicennia marina trika tuk ezilip... ilaç öküz sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Karabiber bitkisi boyu 10m’ye ulaşabilen bir sarmaşıktır. Yaprakları 8-16 cm. uzunluğunda, 5-10 cm. genişliğinde, oval veya kalp şeklinde; üst yüzeyi koyu, alt yüzeyi açık yeşil renkte olup, üzerlerinde paralel beş damar mevcuttur. Çiçekleri küçük ve beyaz renkli olup, onlarcası yaklaşık 15 cm. uzunluğunda, başak şeklinde bir koçanın üzerinde dizilidir. Meyveleri 5 mm. kadar çapında küreler şeklindedir. Sırasıyla önce yeşil sonra kırmızı ve olgunlaşınca sarı renk alırlar. Meyvelerinden, olgunlaşmadan önce toplanıp kurutulursa karabiber, olgunlaştıktan sonra kabukları soyularak kurutulursa beyaz biberii elde edilir. Her iki biber de baharat olarak ve geleneksel tıp uygulamalarında kullanılır (Gürgan, 2010, s. 125).

2.5.4.9. *singir*~ş(a)*ngabir*~*sakabir* ‘zencefil’

siñir < Skt. *śṛṅgavera* Ingwer (*Zingiber officinale*) ‘zencefil’ (*Zingiber officinale*) (→ *ş(a)ngabir*) HA 616; *zāncābil* (<A.) ‘zencefil’ TİEM 73 430r/4 içrülğäy anñ içindä tolu sağrağ anñ katığı (4) *zāncābil* biril TİEM 73 430r/4 KS 1274

[H II III 35-36] ...*bu bir äm mirç ptpdi **sakabir** isig suv bilä içürmiş kräk...* ‘Bu birinci ilaçtır. Biber, darifüfûl ve zencefil sıcak su ile içirilmelidir.’

[H IV 51-53] ...*üç bakır kantikar bişik **singir** ikirer bakır kayınadıp süz-üp alıp bakır pidpidi-ni çürni kılıp saçıp içser...* ‘Üç bakır,

kantikar ve kuru zencefil. İkişer bakır kaynatılıp, süzülüp alınır, bir bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilirse.’

[H II IX 114-116] ...bışığ **singir** pitpidi mırç yidiğ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağta içser kusmak söner... ‘Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H I XVII 163-164] ...bışığ **singir** iki bakır tüz çurnı kılıp tang-ta sayu bor snrın-a birle içürser tın boşyağ ödür ig kider... ‘İki bakır kuru zencefil alınır ve bundan eşit miktarda toz yapılır ve bu her sabah şarap ile içilirse, nefes darlığı gider.’

[H II IX 120-123] ...buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül karkanudus kuz-kağ-ka keyik kentir ku-a-sı yürüing keşek bışığ **singir**... ‘Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.’

[H I XIV 134-136] ...tiş ağığ-ka em kar-a mırç bir bakır sirke birle kayınturup sovuğ kılıp ağız-ta tudsar tiş ağığ kider yana em bışığ **singir-ni** suv bürle kayınturup... ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. Bir başka ilaç; Eğer kuru zencefil su ile kaynatılır.’

[H II II 49-53] ...uruyi dana uruyi bişiy **singir** kpra su bişürmüs kräk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrınta ... bor içip lisp oğrınta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar... ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H I I 7-11] ... üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık **singir** altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig (?) [i]çgü-si singimeme... ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil

altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçęęi altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisig **singir** [y]ıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karķandus kusķak söner yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturķan suvın-ta içgöl...* ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karķanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir).’

[H I I 4-5] ...*ķar-a tuz bışığ **singir** sırıçakan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmaķ tın boşmaķ-ig edgü kılur...* ‘Kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlığıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırıncan çürni sırıncan mırç pitpidi bışığ **singir** virang kırnuķ ankabuş kekre oğı birer bakır çürni kılıp bir bakır çurnı -ķa altı bakır şeker katıp birer bakır içgöl...* ‘Ateşli hastaya iyi gelir. Teke dikenini tuzu: teke dikenini, biber darifülfül, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnık, şeytanti, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

[H I IV 58-60] ...*bitmul ivan goroç üç bakır bışik **singir** iki bakır bitmul bir bakır kayınadıp iki bakır panıt katıp içser yül tomluğ tözlüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil, iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yel’den olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

[H II III 67-68] ...*bışığ **singir** yonçķa tübi bu [otlar] birle katıp içürser...* ‘Kara halile, kuru zencefil, yonca kökü. Bu ilaçlar bir araya katılıp içirilir.’

[H II III 71-75] ...***singir** yıvilđu tivadar mırç bu otlar... üçünç em trika tuk yıvilđu y/ ... /sar barça içürser şış-ķa yaraşur kakruķa (?)yıvilđu trika [tuk] soķup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle ķainturup ...* ‘Zencefil, Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acı yağ,

beraberce içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, acıyağ ezilip ilaç öküzi sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...'

Uygur tıp metinlerinde adı en sık geçen droglardan biri olan kuru zencefil, kalp rahatsızlıklarına, nefes darlığına, çeşitli ağrılara, içkiden kaynaklanan rahatsızlıklara, çeşitli ishaller ve kusmalara karşı önerilen mürekkep ilaçların içinde yer almaktadır (Gürkan, 2010, s. 109-110).

2.5.4.10. **sinsim** 'susam'

sinsim 'susam' EUTS 206; *sinsim* 'susam' HA 615

[H II III 43-44] ...*biş ot[lug] čurni qav kürüč **sinsim** šivačir suksumur qatiz [tüz ülüş soqup] lalap...* 'Sığır bezorarı ... susam, şivaçir, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp...'

[H II I 12-13] ...*üz-üm yiltız-ı **sinsim** bu ot-lar-nı kayındurup uşmış sayu içgü edgü bolur...* 'Üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. (yara) iyileşir.'

Sözcüğün bir tıp metninden örneklenmesi ilaç olarak da kullanıldığını göstermektedir.

2.5.4.11. **şudi~südi** 'karabiber'

şudi < Skt. *śuddhā* Pfefferstrauch (*Piper nigrum*, Linn.) 'karabiber' (*Piper nigrum*, Linn.); *sibüt* 'Kaşkar lehçesinde kişniş (*Coriandrum sativum*) DLT 823

[H II I 41-42] ...*kişi udiyu umasar avin lodur mana uruğ-i **südi** qu-si kuşti arurü tüz ülüşsoqup lalap yogrut-qa yoğurup alin-qa yadsar udiyur...* 'Kişi uyumak isterse, böğürtlen, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.'

Sözcüğün bir tıp metninden alıntılanması ilaç olarak da kullanıldığını işaret etmektedir.

2.5.4.12. trikatun ‘üç acı madde (yani, zencefil ve iki biber türü)’

trikatun < Skt. *trikaṭu* drei scharfe Substanzen (scil. Ingwer und zwei Pfefferarten)
‘üç acı madde (yani, zencefil ve iki biber türü)’ (s./bk. TochB *trākaṭuka*) HA 749

[H II III 71-75] ...*singir yivilgu tivadar mirç bu otlar... üçünç em trika
tuk yivilgu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yraşur kakruka (?)yivilgu
trika [tuk] soqup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kıainturup ...*
‘Zencefil, Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acıyağ,
beraberce içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, trikatuk ezilip ilaç öküz
sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Sözcüğün bir tıp metninden alıntılanması ilaç olarak da kullanıldığını işaret etmektedir. Sözcük üç acılar anlamında olup zencefil, karabiber ve biber için kullanılmaktadır.

2.5.4.13. tuz ‘tuz, sofraya tuzu’

tuz Salz, Speisesalz ‘tuz, sofraya tuzu’ HA 768; *tuz* ‘сол ь’ DTS 594; *tuz* ‘tuz’ EUTS 257; *tuz* ‘salt’ EDPT 571; *k(a)ra tuz* schwarzes Salz (auch Äquivalent von Skt. *sauvarcala*) || siyah tuz (Skt. *sauvarcala*’nın da eş değeri) (s./bk. Sogd. š’w nmδk) HA 333; *tuz* ‘tuz’ 1191, 1328, 2318, 2319, 2320, 2321, 4219, 4222, 4279, 4350, 4537, 5797, 5889, 6096, 6584 KB 476; *tuz* ‘tuz’ 273/238, 321/262, 331/268, 415/326, 457/361, 496/398, 525/427 DLT 906

[H II IX 114-116] ...*bışığ singir pitpidi mirç yidiğ tuz kara tuz birer
bakır çurnı kılip üç tangda sağ yağta içser kusmak söner...* ‘Kusmaya
kuru zencefil, darifüfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır
alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H II X 128-131] ...*mirç pitpidi bisig singir [y]idiğ tuz kara tuz birer
bakır çurnı kılip üç tangda sağ yağ-ta içser karqandus kışkaş söner
yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturқан suvin-ta içgül...* ‘Biber,
darifüfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline
getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karqanadus kusması geçer.

Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kismaya (iyi gelir).’

[H II II 36-37] ...*kinti em borķa iğlemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek...* ‘Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.’

[Xuan IV 972-975] ...*tuz k(a)ra tuzta ulatı adın orondakı kiřilär bo tuzlarığ alıp otda *ämdä iřlätürlär...* ‘Tuz kara tuzda ve diğeri... Diğeri yerdeki kişiler bu tuzları alıp ilaçda kullanırlar.’

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle iç-ün yaraşur kaşık ağıriğ em karlığaç uy-asındakı toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağıriğ em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoķuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H II II 39-43] ...*çubaķan nara sınçķan vsada uruğı yalğaçı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağına barlap bor birle içürser bor içip yıl iğ tabramış erser öngedür matu lung suvķa ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvķa ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmaķ tın bořmaķ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı kar-a tuz bışığ singir sırıçakan tüz üliş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmaķ tın bořmaķ-iğ edgü kılur...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeğı, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçakan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H I III 31-32] ...*takı bñdmeser kar-a min [yar] tuz-t birle yoğurup yaęz-un, bñder...* ‘İyi olmazsa da kara un ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.’

[H I XV 141-143] ...*burun içinde ed önñp tñ alu umasar ağrısar kışıl bağır ikis-in yar tuz-t birle inęke kinlep mır-ka yoğurup burun içinde ursar öngedñr...* ‘Burun içinde et büyürse ve nefes alınamazsa ve ağrı verirse, kızıl bağır ikisin ve yer tuzu birlikte ince dövñlñr ve balla yoğrularak buruna konulursa, iyi olur.’

Sözcüğün bir tıp metninden alıntılanması ilaç olarak kullanıldığını işaret etmektedir. *Sodyum klorür* (sofra tuzu, adi tuz) olarak kullanımının yanı sıra metinlerde değişik ilaç kombinasyonlarıyla da çeşitli adlarla anılmaktadır. Bunlar: *tuz* – ‘(adi) tuz’, sodyum klorür. Genellikle deniz tuzudur. *yar tuzı* ‘kaya tuzu’, sodyum klorürün izometrik kristallerden oluşun mineral formudur. Tipik olarak renksiz ya da sarıdır; ancak içerdęi sülfat, halojen tuzu ya da boraks asidi tuzu gibi diğer maddelerin miktarına ve türüne göre açık mavi, koyu mavi ya da pembe renklere de olabilir. *ķara tuz* ‘deniz tuzu’ Terminalia chebula, Emblica officinallis ve rafine natron’un (sodyum karbonat) ezilip, ısıtılarak karıştırılması ile elde edilir. Geleneksel Hint tıbbında ‘hekim tozu’ olarak bilinir. *ķışıl tuz* ‘kırmızı tuzi’, *yıdığ tuz* ‘kokan tuz’ *yalgagu tuz* ‘yalamak için tuz’.

2.5.5. Sıvılar

2.5.5.1. bor ‘şarap, alkol’

bor Wein, Alkohol (auch Äquivalent von Skt. *madya*) ‘şarap, alkol’ (Skt. *madya*’nın da eş değeri) (s./bk. Mo. *bor*) HA 187; *bağ borluğ* ‘üzüm bağı’ EUTS 30; *bor* ‘вино’ DTS 112; *bo:r* ‘wine’ ; EDPT 354 ▪ *bor bāgni* Wein und Bier || şarap ve bira bor bāgni içmāk Trinken von Wein und Bier, Konsumieren von Alkohol (Skt. surāmaireyamadyapāna) || şarap ve bira içme, alkol tüketme (Skt. surāmaireyamadyapāna)’ HA 187, *bor bāgni* satar borçı Weinhändler, der Wein und Bier verkauft || şarap ve bira satan şarap tüccarı bor bāgni satguçı Verkäufer von Wein und Bier || şarap ve bira satıcısı’ HA 187, *bor ig* Weinkrankheit (Alkoholismus) || şarap hastalığı (alkolizm)’ HA 187, *bor sārķasi* Weinessig || üzüm sirkesi bor sorma Wein || şarap bordun turmiş ig durch Wein entstandene Krankheit || şaraptan ortaya çıkmış hastalık’ HA 187, *borka iglā-* alkoholkrank

sein || alkolik olmak' HA 187, *borka tokı-* (Amulett) in Wein tunken || (muska) şaraba batırmak, şaraba daldırmak HA 187, *borug bägnig içmāk* Trinken von Alkohol² (Skt. surāmaireyamadyapāna) || alkolü içme (Skt. surāmaireyamadyapāna) HA 188, *äsürtgülik bor bägni* berauscher Wein oder Bier || sarhoş eden şarap veya bira HA 125; *bor* 'şarap' b. 2098, 2651 KB 103; *gh* 'şarap' 494 / 396, 495 / 397 DLT 594

[H I II 14-18] ...*ang*'ilki *suksumur çurni sükerslek suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulğak inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı soğulmuş-ta içser kider...* 'Önce kakule tozu: sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır nanahan ve topalak vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki süngük teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan...'

[H I VI 52-53] ...*yana kekelik-nüing ödin alıp kurıdıp bor-ka bekili-ke kadıp içser ançın-a bor bekini içser esürmez bolur edgü...* 'Eğer keklik ödü alınır, kurutulur ve bu şaraba ve biraya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de sarhoş olunmaz.

[H I VIII 70-71] ...*tiş-ni kurd yiser bor serke-sin ağız-ta tudup birger-te ökgü ol edgü bolur...* 'Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse iyi olur.'

[H II IX 120-123] ...*buda tübi birle soğup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül karkanudus kuz-kaç-ka keyik kentir ku-a-sı yürüing keşek bışığ singir...* 'Zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. Karkanuduz kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz keşek kuru zencefil.'

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmis kräk tomluşıta ş(e)ker öz-e saçıp ... süglün eti kağıma kılıp yise bor oğrinta ... bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* 'Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapılıp yenirse,

şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...'

[H II II 39-43] ...*çubağan nara sınçkan vsada uruğı yalğağı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağinga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* 'Hünnap, nar, tekediken, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.'

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağrığ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağrığ em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoğuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* 'Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.'

[H I XVI 140-141] ...*karın-ta ölmüş kenç-e em it süt-i bor birle içser tüşür...* '(Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it sütü şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer.'

[H II II 36-37] ...*kinti em borğa iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek...* 'Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.'

Çeşitli biçimlerde, ama genellikle şarap veya üzüm sirkesi olarak, diş ağrısına, kanamalara, yaralara, kusmalara, nefes darlığına karşı ve doğum, düşük gibi konularda çeşitli droglarla karıştırılarak kullanılmaktadır (Gürgan, 2010, s. 111).

2.5.5.2. mün 'çorba'

mün Suppe, Brühe ‘çorba, et suyu’ HA 482, *münlüg* Suppen- || çorba, münlüg ät Suppenfleisch || çorba eti, çorbalık et HA 482

bün “çorba krş. mün” DLT, CI, 31-18 KS 198; *mün* ‘çorba’ 26/12, 30/16, 50/35, 92/85, 108/98... DLT 766

[H I I 1-2] ...*tam mün birle soğıtıp içürser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ığ ötürük turuğ uşun isig-ke öngetü...* ‘Tam, soğutulmuş et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal, kabızlık iyi olur ve devam eden ateş düşer.’

[H I I 3-5] ...*yürek sıkılmağ tın boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı kar-a tuz bışığ singir sırıçağan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ığ edgü kılur...* ‘Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği, kara tuz, kuru zencefil ve sırıçağan, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.’

[H I I 7-11] ... *üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig [i]çgü-si singimeme* ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

Etlerin kaynatılması sırasında elde edilen su, günümüzde dahi çorba olarak ve yemek yapımında kullanımının yanı sıra hastalara şifa vereceği düşünülen bir gıda olarak bilinmektedir (tavuk suyuna çorba). Metinlerde sık sık adı geçen et suyu dönemin ilaç yapımının ana maddelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, çeviri olduğu belirlenmiş olan metinlerin hiç birinde yer almaması, et suyunun Orta Asya Türk toplumlarına özgü şifalı bir ilaç olduğunu göstermektedir (Gürkan, 2010, s. 141).

2.5.5.3. panit~panıt~banit ‘melas, küspe, şurup’

panit < TochB *pani* ~*pañit*<Skt. *phāñita* Melasse, Sirup ‘melas, küspe, şurup’, *panit suvi* Sirup-Wasser || şurup suyu’ HA 551; *banit* ‘патока, сироп’ DTS 81

[TT VII 16 13-16] ... *yaşil burçaq qundu burçaq öz-äki aś raxu qarx-qa kunçit öz-äki aś kitu qarx-qa **banit** qatıylıy kunçit ...* ‘Yeşil burçak, fasulye, burçak, öz-äki (?) aş, soğan, biber kaynatıp...’

[H II I 8-9] ...*bu ot-lar-nı teglep katıp **panit** suvı bilen içgöl ağu-sı töklünüp terk ögedür...* ‘Bu ilaçlar eşit miktarda (denkleştirilip) karıştırılıp, ballı su ile içilirse zehir atılır ve (yara) hemen iyileşir.

[H II IV 64-65] ...*şeker **panit** ikirer bakır [kat]ıp [içse]r uz-un [is]ig kider...* ‘Şeker ve bal katılıp, içilirse uzun süren ateş geçer.’

[H IV 58-60] ...*bitmul ivan goroç üç bakır bişik singir iki bakır bitmul bir bakır kayınadıp iki bakır **panit** katıp içser yiil tomluğ töz-lüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek[ke] edgü bolur yaraşur...* ‘Darifülfül kökü karışımı. İlaç: üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yelden olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.’

Bal (*panit suvı*: bal suyu). Her iki sözcük de Arat tarafından bal olarak çevrilmiştir. Hint tıbbında, balı yapan arının cinsine göre sekiz çeşit bal tarif edilmiştir. Metinlerde bal, soğan, öküz ödü, pişmiş soğan gibi çeşitli maddelerle ile karıştırılarak ilaç elde edilmesi sırasında kullanıldığı ve ishali durdurduğu anlatılmaktadır. Türk halk tıbbında da mikrop üremesini engelleyici, yaraları iyileştirici ve bitkisel ilaçları tadlandırıcı olarak kullanılmaktadır (Gürkan, 2010, s. 141).

2.5.5.4. **sag** ‘temiz, karışmamış sığ süt’

sag rein, unvermischt ‘temiz, karışmamış’ *sag süt* reine Milch || saf süt, bir şeyle karışmamış süt HA 573 ▪ *sag yağ* Butter, geklärte Butter || tereyağı, sade yağ HA 573, *sag yağı* Butter, geklärte Butter || tereyağı, sade yağ HA 573, *sag yağlıg* yula Butterlampe || tereyağı lambası’ HA 573

[H II IX 114-116] ...*bışıg singir pitpidi mirç yidiğ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda **sag yağta** içser kusmak söner...* ‘Kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile içilirse kusma geçer.’

[H II VII 90-94] ...*kulğak tunsar ečkü ödi tamıssar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yaqsar ağığ söner kulğak tikileser uskada livang kabak ku-a-sı yıpar tağıgu yumurdkası birle tüz kılıp alva(?)ka yoğurup [kul] gāk-ka urğu ol açılır...* ‘Kulak tikanırsa, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeği misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda alva ile yoğurup kulağa konularsa, (kulak) açılır.’

[H I XVI 144-145] ...*tumağu bolup kidmeser soğun sağal-ı sadun sağal-ı birle soğup sağ yağ-ka yoğurup is-leser alku tumağu-ka yaraşur...* ‘Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü nezleye iyi gelir.’

[H II X 128-131] ...*mırç pitpidi bisig singir [y]ıdığ tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sağ yağ-ta içser karğandus kışkağ söner yigde talkanı pitpidi ikirer bakır tuturkan suvin-ta içgül...* ‘Biber, darifülfül, kuru zencefil, kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse karğanadus kusması geçer. Hünnap sakızı ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kumaya (iyi gelir).’

Tereyağın 50°C'ı geçmeyen bir sıcaklıkta yavaş yavaş eritilerek, su ve diğer elemanlarından arındırılarak, yağ oranı% 99'a çıkarılmış bir çeşidedir. Saklama ve taşıma güçlükleri olan yerlerde, tereyağın dayanıklılığını arttırmak amacı ile imal edilir. Genellikle % 1 nispetinde tuzlanarak saklanılır. Metinlerde bir çok birleşik ilacın terkinde ana maddelerden biri olarak yer almaktadır (Gürgan, 20100, s. 142).

2.5.5.5. sirke~serke ‘sirke’

sirkä ‘sirke’ EUTS 206; *sirkä* ‘ykeyc’ DTS 501; sirke ‘a nit’ EDPT 850; sirkä Essig (auch Äquivalent von Skt. *śukta* ‚Verjus‘) || sirke (Skt. *śukta* koruk suyu’nun da eş değeri) (s./bk. Mo. *sirke*, *şirke*) *sirkä hyar* Essiggurke || kornişon, hıyar turşusu HA 616 *bor sārki* Weinessig || üzüm sirkesi HA 188; *sirke* ‘sirke’

[H I VIII 70-71] ...*tiş-ni kurd yiser bor **serke-sin** ağız-ta tudup birger-te ökgü ol edgü bolur...* ‘Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse iyi olur.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng murç kara murç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta **sirke-ke** kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır ...* ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II I 11-13] ...*soğun **sirke-[te]** urz-un iki burun ütinte tıgz-un edgü bolğai kimning sarıg igleser aciğ nara kabak boduğ suvi aşnu yumşakrağ yig böz bilen bolz-un...* ‘Soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak...’

[H I X 94-98] ...*yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yaraşur kasık ağıg em karlıgaç uy-asında ki toprak-nı süt birle katıp içgü ol tiş ağıg em kar-a ud mayak-ı **sirke** birle çoçuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz...* ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün

dışkısı dövölüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I XII 114-118] ...yılan teriz-in tört beldir-teki topraq mur ud öt-i **sirke** birle qadıp içgü ol olmiş knç erser yme tuşkei yana it tüü-si tavişkan tüü-si kuyürüp pıçak uçında topraq birle qadıp suv-ta yaşıp vaşıp içgü ol ongai toğurur... ‘Yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer (veya) köpek ve tavşan tüyleri yakılıp, külleri bir bıçak ucu kadar toz ile karıştırılarak, suda eritilip içilirse, kolayca doğurur.’

[H I XIV 134-135] ...tiş ağıriğ-qa em qar-a mırç bir bakır **sirke** birle qayınturup sovuq qılıp ağız-ta tudsar tiş ağıriğ kider... ‘Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider.’

[H II II 36-37] ...kinti em borqa iglemiş-ning **sirke** birle q(a)ra tuz içürmiş k(e)rek... ‘Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir.’

Kelime Eski Uygurcada ‘sirke’ anlamında kullanılmış olup metinden hareketle diş ağrıların için bal ve otları yapılan karışımla ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.5.5.6. **suvsuş**¹⁴² ‘şurup, meyve suyu, enfüzyon, sıvı’

suvsuš Trank, Getränk (auch Äquivalent von Skt. *pāna*), Sirup, Saft, Aufguss, Dekokt, Flüssigkeit ‘içki, içecek’ (Skt. *pāna*’nın da eş deęeri) şurup, meyve suyu, enfüzyon, sıvı HA 635; *suvsuš* ‘водянистый отстой бузы’ DT516; *suvsuš* ‘içki, içilen şey’ EUTS 213; *suvsuš* ‘a potable liquid derived from a process of steeping grain and the like; a decoction’ EDPT 792 ▪ *äsürtgü suvsuš* Rauschtrank || keyif verici içki HA 125, *šākār kamiš suvsuši* (br) (alkoholisches) Zuckerrohrgetränk (Äquivalent von Skt. *śīdhu*) || (alkollü) şeker kamışı içeceği (Skt. *śīdhu*’nun eş deęeri) HA 647; *suwsuš* ‘su katılmış ayran’ 231/201 DLT 838

¹⁴² **suvsun** ‘meyve suyu, meyve, yemiş’ || *suvsun* ‘Saft, Frucht HA 635

[H II II 31-32] ...*bu suvsuş yomku-ka yaraşur [kiçe k]üntüz iki ödte kız-ıl burçak bilen işleyü tuşkul...* ‘Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl burçak ile hazır tutulur.’

[H II II 30-31] ...*sırincan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mir bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke dikenî, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

Sözcük ilaç için kullanılan bir karışımın içinde yer almaktadır.

2.5.5.7. süt~süd ‘süt’

süt Milch (auch Äquivalent von Skt. *kṣīra*), Milch- ‘süt’ (Skt. *kṣīra*’nın da eş değeri), süt (s./bk. Mo. sün) HA 638; *süt* ‘происхождение, природа’ DTS 525; *süt* ‘süt’ EUTS 215; *süt* ‘milk’ EDPT 798 ▪ *süt aş* Milchspeise || süt yemeği’ HA 638, *süt äm-* Milch saugen || süt emmek süt madum(a)ndik aş Milch und HonigSpeisen || süt ve bal yemekleri HA 638, *süt ökrä* Milchbrei || sütlü lapa HA 638, *süt sävinçi* Milch-Äquivalent (Ausgaben für Milch) || süt eş değeri (süt için masraf) HA 638; *sütli suvlu* tæg wie Milch und Wasser || süt ve su gibi HA 638, *sütli yağlı tæg* wie Milch und Fett || süt ve yağ gibi HA 638; *äckü süti* Ziegenmilch (als Heilmittel) || keçi sütü (bir ilaç olarak) HA 95, *äşgäk süti* Eselsmilch || eşek sütü HA 125; *bışıg isig süt* gekochte heiße Milch || pişmiş, sıcak süt HA 168; *koyn süti* Schafsmilch || koyun sütü HA 399, *süt ökrä* Milchbrei || sütlü lapa HA 638, *äckü süti* Ziegenmilch (als Heilmittel) || keçi sütü (bir ilaç olarak) HA 95; *süt* ‘süt’ 4442 KB 412; *süt* ‘süt’ 66/52, 89/80, 97/91, 99/92, 100/92, 105/96, 117/105, 200/171, 225/ 195, 284/244, 288/245, 292/247, 298/249, 301/251, 305/252, 319/261, 330/ 268, 337/272, 348/279, 417/328, 495/396, 499/400, 524/426, 531/432, 560 /462 DLT 843

[Mait 33 52-53] ...*alkunung sütin emdim...* ‘Hepsinin sütünü emdim’

[AY VI 168-169] ... *uluğ kuğı kiçig tüz baz kıltı süt-li yağlı tæg erşisiz karşısız...* ‘Büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu oldu. Süt ve yağ gibi kavgasız...’

[H II VI 133-140] ...s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eçkü **süti** mir birle içürse kan sökme(k)ke yrašur şbara lotr buda öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde sakız-ı ptmakiqr bu ikinti em kuşti ni(l)utpl yigde sakız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlüg emdeki otlar öngi öngi eckü sütinge kıainturup mir birle içürser... ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçenesi, ptmakiqr. Bu ikinci ilaç. Saussurea auriculata, lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[H I XVIII 165-167] ...kağuk sışlağ-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yusı sıbat tüz ülüş sokup lalap ingek **südi-in** (sic) bir bakır aşu yarım bakır içgül yaruşu... ‘Mesane ağrılarına karşı ilaç: Eşit miktarda karba tübi, karahalile, tınbar yusı, sıbat dövülür ve bundan bir veya yarım bakırı inek sütü ile içilirse, iyi olur.’

[H II X 134-135] ...kan sudmak-ka em yürüng kuruğ üz-üm ingek yağ-ı eçkü **südi** bilen kayınadıp içser söner... ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H I X 94-98] ...yana kürküm konak mini yıpar bor birle içz-ün yrašur kasık ağrıg em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı **süt** birle katıp içgü ol tiş ağrıg em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoquradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz... ‘Safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz.’

[H I II 21-22] ...tişi kişi tüsüreyin tiser it **süt-in** içgül, bat tüşür eviş-i tüşmeser kısır-in uruğ-ın... ‘Eğer bir kadın çocuk düşürmek isterse itsütü içmeli. Böylece çocuk derhal düşer. Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın-çekirdeği.’

[H I XI 105-107] ...*süt ket bolğu em yorgei ku-a-sı biş bakır suv-ka kayinturup suv-ın süşüp alıp yağ süt birle kayinturup içürşün ket bolur...* ‘Anne sütünü artırmak için: Beş bakır yörgey-çiçeği suda kaynatılır, süzülüp alınır, tereyağı ve süt ile tekrar kaynatıldıktan sonra içirilirse, anne sütü bollaşır.’

[H I XIII 119-121] ...*emig şişip ağrısar sarıg munga yaşımığ mini kulum ku-a yürüng min kişi süt-i birle yoğurup yaqsar şiş-i ağrıgı kider...* ‘Eğer meme şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum-çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer.’

[H II VII 81-84] ...*bir şing eçkü südi bir şing suv birle is[iç]te kayındurup suv suğulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser...* ‘Bir şing keçi sütü bir şing su ile bir kapta kaynatılır, suyu buharlaşp sütü kalınca birer bakır kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur.’

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mır eçkü süti birle tomlıtıp içürmiş k(e)rek...* ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Payas, şarap, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H I XVI 137-139] ...*adağ ağrıg-ka em küncit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle kadışturup ağrıg yir-ke yaqsar yül töz-lük ağrıg öngetür...* ‘Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun sütü ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, yel’den oluşan ağrı iyileşir.’

[H I XVI 140-141] ...*karın-ta ölmüş kenç-e em it süt-i bor birle içser tüşür...* ‘(Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it sütü şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer.’

[H II I 10-12] ...*kız-ıl eşkek süti bilen içgül tavrağ ön-[üp] yaraşur aç bağırsuğ-tın önmiş kart-ka kan sarıg-tın önmi[ş kart-ka içgü keserlerin söz-lelim...* ‘Yara iyileşmez büzüşürse, (belirtilenler) kızıl eşek sütü ile içirildiğinde, (yara) hızla iyileşir. Barsaklarda oluşan, kan ve safradan olan yaralara iyi gelen içilen ilaçlardan söz edelim...’

[H II III 71-75] ...*singir yivilgu tivadar mırç bu otlar... üçünç em trika tuk yivilgu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yrašur kakruka (?)yivilgu trika [tuk] soqup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kainturup ...* ‘Zencefil, Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acıyağ, beraberce içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, acıyağ ezilip... ilaç öküz sidiği ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana sağlıklı yaşam için vazgeçilmez bir gıda olarak bilinen süt, geleneksel tıp uygulamalarında da şifa verici olarak kullanılmıştır. İncelediğimiz metinlerde süt, ‘kırlangıç yuvasının toprağı’ ile karıştırılıp kasık ağrısına karşı, ayrıca yörgey çiçeği ve tereyağ ile birlikte anne sütünü arttırmak için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra çeşitli hayvanların sütleri değişik özellikleri ile bazı ilaçların tariflerinde sık olarak yer almıştır. Koyun sütü (koin sütü) ayak hastalıklarının tedavisinde; (kızıl) eşek sütü (eşkek sütü) ve keçi sütü yaraların tedavisinde; köpek sütü (it sütü) çocuk düşürmek amaçlı olarak; annenin kendi sütü memesindeki şişme ve ağrının tedavisinde; keçi sütü dalak ağrılarına ishale karşı ve yüz kırıklığını önlemek amacıyla; inek sütü (ingek sütü) inek sütü mesane ağrılarına ve kan tükürmeye karşı çeşitli ilaçların hazırlanmasında kullanılmıştır. (Gürkan, 2010, s. 141).

2.5.5.8. yag ‘yağ’

yag öl, Fett, Butter, Ghee (auch Äquivalent von Skt. *ghṛta, sneha*) || ‘yağ’, tereyağı, saf yağ, sade yağ (Skt. *ghṛta, sneha*’nın da eş değeri), Salbe || merhem HA 852; yag ‘yağ’ EUT 279; yag ‘grease, fat, oil’ EDPT 895 ▪ yag *çamgak* Kessel (mit heißem) Fett || (sıcak) yağ(lı) kazan HA 852, yag *süt* Butter und Milch || tereyağı ve süt yag Fett2 || HA 852, yigli *bışıglı ät* rohes und gekochtes Fleisch || çiğ ve pişmiş et HA 971; yag ‘yağ’ y. 4442 KB 512; yag ‘yağ’ 101/93, 112/ 101, 121/107, 164/142, 268/235... DLT 940

[H I XIII 122-124] ...*bir çan bor iki çan suv birlä çoqarağip ingäk yag-ï birlä yaqsar sönär...* ‘Bir çan şarap ve iki çan su ile pişirmeli ve inek yağı ile birlikte üstüne sürmeli.’

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulgak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağırg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulgak*

ağrıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüing murç kara mirç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamış kadız küncit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar küncit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmış kulğak ağrıg erser yme açılır... ‘Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.’

[H II X 134-135] ...*kan sudmak-ka em yürüing kuruğ üz-üm ingek yağı eçkü südi bilen kayınadıp içser söner...* ‘Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.’

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağu tuz b[u] otlar barça tüz küncit yağunga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikeni, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H I XVII 158- 160] ...*baş ağrıg em-i kişil yürüing çından-lar pitpidi ingek yağı birle kadıp alın-ka sürdser baş ağrıg kider...* ‘Baş ağrısına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, karabiber ve inek yağı ile karıştırılır ve alna sürülürse, baş ağrıları gider.’

[H II VII 85-86] ...*kulğak ağırığ emi turma-nı sokup sıkıp suvın alıp künçit yağ-ı birle katıp tamışsar ağırığ söner...* ‘Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.

[H I XVI 144-145] ...*tumağu bolup kidmeser soğun sahal-ı sadun sahal-ı birle sokup sağ yağ-ka yoğurup is-leser alku tumağu-ka yaraşur...* ‘Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü nezleye iyi gelir.’

Tanımlandığı sözlükte ‘yağ’ anlamında kullanılan sözcük şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı, kulak ağrısı, kan tükürme, baş ağrısı ve nezle gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan karışımın içinde kullanılan şifalı bir sıvı olduğu düşünülmektedir.

2.5.5.9. **yu** ‘su, meyve suyu’

yu Saft ‘su, meyve suyu’ HA 917; *yu* ‘exclatnation’ EDPT 869

[H I XVII 153-154] ... *ayiz-in açmatin yuu-sin singürgül iki üç qada munidäg qilsar kâz-â uz açilur sinamiş am ol...* ‘Ağız açmadan suyu emilir. Bu işlem iki-üç kez tekrarlanırsa, yavaş yavaş iyileşir. Bu sınanmış bir ilaçtır.’

Sözcüğün bir tıp metninde tanıklanması ilaç olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

2.5.6. **Bitkiler**

2.5.6.1. **arvuud** ‘bir ilaç adı’

arvuud Name einer Droge (vielleicht eine Gurkenart; s. Gelbuigurisch *arvut*) || bir ilaç adı HA 69

[H II IX, 84-86] ...*btmul arvuud bir tutum bisiy krüç iki...* ‘Biber, arvud bir tutam kuru kimyon iki...’

Sözcüğün bir tıp metninde geçmesinden hareketle ilaç olarak kullanılan bir karışımda yer aldığı anlaşılmaktadır.

2.5.6.2. avşat ‘şifalı bitki’

avşat < Skt. *auşada* Heilkraut, Heilpflanze || şifalı bitki (→ *avşata*) HA 844

[Zeime 2021:221 66-03/67-04] ...arığ ı yemi[şlär] agat **avşat** ot
čurni-lar pra kužatri-lar... ‘Temiz meyveler, ilaç, şifalı bitki, ilaç,
ilaçlar tapınak sancaklar...’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeden Eski Uygurca’ya geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 844). Tanıklandığı metinde de şifalı bitki olarak anılmaktadır. Ancak söz konusu bitkinin hangi hastalığa iyi geldiğiyle ilgili bilgi verilmemektedir.

2.5.6.3. baaçana~bançana~vaçana ‘bir ilaç adı, eğirotu’

https://en.wikipedia.org/wiki/Acorus_calamus

baačana < Skt. *vacā* Name einer Droge, Indischer Kalmus (*Acorus calamus*, Linn.) || bir ilaç adı, eğirotu (*Acorus calamus*, Linn.) (s./bk. TochB *vaca*, Sogd. *βc*) HA 134; *bančana* † → *baačana* HA 141

[UBT 23-11] ...*sugača v(a)ra [vača]na [ä]dgün barmışniñ yeg...* ‘Aşırı derecede sarhoşarlın en iyisi..’

[AY VII] ... *ol iki kırk türlü otlar tep tesär bančana ekir goroč[an] gav g(o)ronč zaparka yıpar yorunčga m(a)haboga kin yıpar monavıra kızıl v(i)rgersün* / ‘O otuz iki türlü bitki hangileridir?’ diye sorarsan, bançana ekir, goročan gav g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)haboga kin yıpar, monavıra kızıl v(i)rgersün.’

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yoruñga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezraguñuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezraguñuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunu artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarıg tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun...*

‘O otuz iki türlü biki hangileridir?’ diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yoruñga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezraguñuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezraguñuvut, uşira uşir, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunu artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Sözcük Wilkens’e göre Sanskritçeden Eski uygurcaya geçmiş olup Toharca *vaca* ile ortaklı göstermektedir (Wilkens, 2021, s. 134). Sözcük ilgili dönem içerisinde herhangi bir bağlamda tanıklanmamıştır. Uzunkaya [vaça]na << Skt. vacana ‘statement, declaration, express’ olarak anlanmaktadır.

2.5.6.4. **badyan** ‘İlaç için kullanılan bitki’

<https://www.shutterstock.com/tr/search/nelumbium-speciosum-%28willd%29>

badyan ‘ilaç için kullanılan bitki’ EUTS 30; *padmak* << Skt. *padmaka* (märchenhafter) Schatz (in TochB ist *padmak* nur als Bez. der Pflanze *Nelumbo nucifera* Gaertn. / *Nelumbium speciosum* Willd. belegt) || (masalsı) bir hazine (TochB’de *padmak* *Nelumbo nucifera* Gaertn. / *Nelumbium speciosum* Willd. bitkisinin adı olarak tespit edilmiştir) (s./bk. TochB *padmaka*) HA 549

[H I 48-50] ...*qayu kişi-ning ädi ala bolsar badiyan-ni yarip sürdüştürü suv-ün alip ala adin-kä] sürdz-ün ala-sı kider...* ‘Kişi cüzzam olmuşsa, yıldız anasonu parçalara ayrılır ve parçalar birbirine sürtülür, çıkan su cüzzamlı bölgeye sürülürse, cüzzam iyi olur.’

Kelime Eski Uygurcada ilaç için kullanılan bir bitkiye ad olmuştur. Sözcük Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde ‘ilaç için kullanılan bir bitki’, Handwörterbuch’da ‘bitki adı’ olarak açıklansa da metinden hareketle anason bitkisi olduğu düşünülmektedir. Yine metinden hareketle bu bitkinin suyunun cüzzam tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir. Günümüzde kurutulmuş meyvelerinden hazırlanan çay gaz söktürücü, midevi ve süt arttırıcı olarak kullanılır. İçerdiği şikimik asit, antiviral etkisi nedeniyle viral enfeksiyonların tedavisinde veya koruyucu olarak kullanılan müstahzarların etkin maddelerindendir (Gürgan, 2010, s. 109).

2.5.6.5. **çinagantik** ‘Himalaya’da yetişen şifalı bir bitkinin adı’

çinagantik < Skt. **jinagandhika* Name einer Heilpflanze, die im Himalaya wächst || Himalaya’da yetişen şifalı bir bitkinin adı HA 232

[Mait 5 16-17] ...*tagda varıp çinagantik atlıg up başlarına saçıp isig...* ‘Dağa ulaşıp *jina-gandhika* adlı (ilacı) başlarına saçıp sıcak’

Sözcük Wilkens'e göre Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 232). Tanıklandığı sözlükte 'Himalaya'da yetişen şifalı bir bitkinin adı' olarak kullanılan sözcük metinde ise 'ilaç' anlamında kullanılmaktadır. Ancak bu ilacın hangi hastalığın tedavisi için kullanıldığıyla ilgili bilgi verilmemiştir.

2.5.6.6. ekir 'eğir otu'

https://en.wikipedia.org/wiki/Acorus_calamus

Ekir 'eğir otu' Lat. *Acorus calamus* AY VIII 271

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunçga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kağız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika sükşümür: dimitu kamatşun: podara ulunu ezragunçuvut uşira uşir: şarukı sagbıç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo otlarığ tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otuğ yüz sekiz kata arvazun... 'O otuz iki türlü biki hangileridir?' diye sorarsan onlar işte bunlardır:*

bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yorunçga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çıntan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunı ezragunçuvut, uşira uşır, şarukı sagbıç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

Bu sözcük en kapsamlı sözlük olmasına rağmen HA da bulunmamaktadır.

2.5.6.7. karba ‘bir ilaç adı’

karba Name eines Heilmittels || bir ilaç adı *karba tüpi* Karba-Wurzel || Karba kökü HA 336

[H I 162-164] ... *tün boşyaq-qa am karba tübin yumyaq-ı iki baqır bisiy singir iki baqır tüz çurni qilip tang-ta sayu bor surm-a birlä içürsär tün boşyaq ödür ig kidär...* ‘Nefes darlığına karşı ilaç: Eğer iki bakır karba tübi yumgakı ve iki bakır kuru zencefil alınır ve bundan eşit miktarda toz yapılır ve bu her sabah şarap ile içilirse, nefes darlığı gider ve hastalık bertaraf edilir.’

[H I XVIII 165-167] ...*kağuk sışlağ-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yusı sıbat tüz ülüş soqup lalap ingek südi-in (sic) bir bakır aşu yarım bakır içgül yaruşu...* ‘Mesane ağrılarına karşı ilaç: Eşit miktarda karba tübi, karahalile, tınbar yusı, sıbat dövülür ve bundan bir veya yarım bakır inek sütü ile içilirse, iyi olur.’

Tanımlanan metinden hareketle solunum bozukluğu ve nefes darlığı çeken kişiler için ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.5.6.8. kısırın ‘bir bitkinin adı’

kısırın Name einer Pflanze || bir bitkinin adı HA 374; *kısırın* ‘bir bitki adı’ EUTS 177 ▪ *kısırın uruğu* Samen der Kısırın-Pflanze || Kısırın bitkisinin tohumu’ HA 376

[H I II 22-23] ...*ävis-i tüşmäsär qisır-in uruy-in ay-i arası arasinta tüşüğü ol bat tüşär...* ‘Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın-çekirdeği iki bacağı arasında tütürülürse, (çocuk) derhal düşer.’

Sözcük tespit edilen metinden çocuk düşürmeye yardımcı ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.

2.5.6.9. kudunmuk ‘bir ilaç adı (belki bir süt ürünü)’

kudunmuk Name eines Heilmittels (vielleicht ein Milchprodukt) || bir ilaç adı (belki bir süt ürünü) HA 419

[H I II 18-20] ... *yana sunu tört bakı[r]-nı bulung badman kudunmuk-nı sızgurup aç karın-ka içip udıgu ol inegü ağıg kider...* ‘Ve aynı şekilde dört bakır nanahan ile batman erimiş kudunmuk aç karnına içilirse ve akabinde uyunursa, vücut ağrıları def edilmiş olur.’

Tespit edilen metinden hareketle tedavi edici özelliği olduğundan ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Sözcüğün ölçü birimi olan *badman* ile kullanılması dikkat çekicidir: *badman kudunmuk*. Söz konusu sözcük HA’da ‘batman’ Gewicht (ca. 596 g) || ağırlık, ölçek (aşağı yukarı 596 gr.) (s./bk. Mo. *badm-a*, *badman*, MMo. *batman*) anlamında kullanılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 151).

2.5.6.10. ot ‘ateş, ot, bitki, ilaç otu’

ot 'ateş, ot, bitki, ilaç otu' *ot* EUTS 144; *ot* 'огонь' DTS 372; *ot* 'grass, vegetation', usually that growing naturally as opposed to a cultivated crop (tang); EDPT 34 *oot* → *ot* HA 518▪ *äckü öti* Ziegengalle (als Heilmittel) || keçi safrası (bir ilaç olarak) HA 95; *ot* 'ilaç, çare, zehir' o. 1061,1199, 2109, 2191, 2888, 2895, 4694, 4838, 5522, 5850, 6012 KB 347; *ot* 'ot, nebat' Ir. 26 (II,77); Ir. 82 (II,87) ETY 824; *ot* 'ot, bitki; yulaf' 11/6, 29/15, 50/35, 94/88, 96/88... DLT 779

[DK 2577] ...[...]*Q'D*[...]*QY ot yem sanınça erti.* '[...]'... bitki sayısınca idi..'

[Elmalı,2019: 75 245-246]... *amti isig özimin ot yem teg idasala[r...]*... 'Şimdi hayatımı ilaç, deva niyetine bağlasam...'

[AY IV 858-859]...*üze öz et'özüg tnl(i)glarka yim içim ot em kılmak erür...* 'Kendi bedenini canlılara yiyecek, içecek, ilaç etmektir.'

[Özcan, 2020 086-087] ...*aşın içgüsin tonın tonangusun [tö]ltin töşäkin otu[fa] ämiñä tägi...* 'Yiyeceğine içeceğine, giyimine kuşamına, yatağına döşeğine, otuna ilacına kadar.'

[AY VII 394-417] ... *kayular ol iki kırk törlüg otlar tep teser bançana ekir goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yoruñga m(a)haboga kin yıpar: monavira kızıl v(i)rgersün: şirişa koşgaç örük çeçek indirahasdu indirahast çamuka kayu it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kadız mukuytu topulgak agaru agar: çandaru kızıl çıntan togara ezragunçuvut: süküçe liv(a)ng kürkümü: kürküm kereşü yürüng küji: ananto yıpar kamış: viruçanu şuvatşır: sudimika süksümür: dimitu kamatşun: podara ulun ezragunçuvut uşira uşir: şarukı sagbiç: şiriza taş huası: lukura kara küji sirijavu: kaz üyüri: yibunı artun naga kisara naga kisara: satçarasi yeg kubık kübiçe küşti bo **otlarig** tüz ülüş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)r(a)ni üze ol lalamış otug yüz sekiz kata arvazun...* 'O otuz iki türlü biki hangileridir?' diye sorarsan onlar işte bunlardır: bançana ekir, goroç[a]n, qaw g(o)ronç, zaparka yıpar yoruñga, m(a)ha boga kin yıpar, monavira kızıl v(i)rgersün, şirişa koşgaç örük çeçeki, indirasdu indirahast, çamuka kayu it burnı, çimiçami tiken

tüpi, şiripivisika yemek sakızı, tutça yuka kadız, mukuytu topulgak, agaru agar, çandaru kızıl çintan, togara ezragunçuvut, süküçe liv(a)ng, kürkümü kürküm, kereşü yürüng küji, ananto yıpar kamış, viruçanu şuvatşır, sudimika sükşümür, dimitu kamatşun, podara ulunu ezragunçuvut, uşira uşır, şarukı sagbiç, şiriza taş huası, lukura kara küji, sirijavu kaz üyüri, yibunı artun, naga kisara naga kisara, satçarasi yeg kubık, kübiçe küşti. Bu bitkilerden eşit miktarlarda alıp puşya konumuna gelen bir günde bunları öğütüp toz haline getirerek büyü sözleriyle yüz sekiz kez okusun.’

[Laut, 1986, 21-24] ...*t(ä)ñri burhan [agzınta nom eşi-] dip kutralmak [tatagnıñ idişi] [bolt]ı-lar.. üçünç [içkü ot][ukmakın] asag tusu [kılmakı]...* ‘Tanrı Buda [ağzında hoş işitip] kurtuluşu [tadının kabını] buldular. Üçüncü [içki ot] [idrak etmenin] fayda sağlaması...’
[H II VI 133-140] ...*s(a)laka ptr çmlu bikl amra arçun tinç bu otlar yalnguş yalnguş eçkü süti mur birle içürse kan sökme(k)ke yrašur şbara lotr buda öyürken şker nilutpal bu bir em sdavari öyürken yigde sakız-ı ptmakiqr bu ikinti em kuşti ni(l)utpl yigde sakız-ı buda şbara (l)otr bu üçünç em bu üç türlü emdeki otlar öngi öngi eckü sütinge kainturup mur birle içürser...* ‘Sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. Kanlı ishale, s(a)laka bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. Meyan, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır. Kuş iğdesi reçinesi, ptmakiqr. Bu ikinci ilaç, lotus çiçeği, kuş iğdesi sakızı, meyan. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp bal ile içirilir.’

[H II II 39-43] ...*çubakan nara sınçkan vsada uruğı yalğağu tuz b[u] otlar barça tüz küñçit yağına barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikeni, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip

içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tadusuz aş yedirmeli.’

[H II II 47-48] ...süçüg **otlar** ka(y)ınturup soğımıšta şker içinge [katıp içürmiş] k(e)rek üçünç em burçağ öz-e kağıma bışur[up yitürmiş k(e)rek... ‘Tatlı otlar kaynatılıp, soğuyunca içine şeker katıp içirilir. (Bu) üçüncü ilaç. Burçak kayıma kaynatılıp (yedirilir).’

[H II III 71-75] ...singir yıvilğu tivadar mırç bu otlar... üçünç em trika tuk yıvilğu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yraşur kakruka (?)yıvilğu trika [tuk] soşup timi [o]t birle ud siki birle süti[bi]rle kainturup ... ‘Zencefil, Himalaya sediri ve karabiber. (Bu) üçüncü ilaç acıyağ beraberce...içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, acıyağ ezilip ilaç öküç sidigi ile birlikte sütü ile bir arada kaynatılıp...’

Metinde geçen *ot* kelimesi ilaç olarak kullanılan otu işaret etmektedir. Eren¹⁴³ sözcüğün tarihi Türk lehçelerindeki kullanımı yanında etimolojik bir tahminde bulunmakla beraber Clauson’la¹⁴⁴ o rtak olarak sözcüğün üç farklı anlamı üzerinde durmaktadır. Gülensoy¹⁴⁵ sözcüğün türevleri ve tarihi Türk lehçelerindeki yerine değinmiştir. Stachowski ise ‘Gras, Kraut’ = trkm. jak. kirg. *ot* id. < gtü. **ot* id. (ËSTJa 481; Eren 1999a) açıklaması yapmaktadır.

¹⁴³ 1 . ‘toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayı yumuşak kalan, ilk baharda bitip bir süre sonra kuruyan küçük bitkilere verilen ortak ad’; 2 .‘ağı, zehir’; 3.‘ilâç’ ~ Az *of* - Krg *ot* - Alt, Tel, Sag, Küer *ot* - Yak *ot* - Çuv *utâ*. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *ot* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada da *ot* olarak kullanılır. Türkçe *of*’un Ermenice *xot* ‘grass, herb’ ile birleştirilmesi tartışmaya açıktır (Dankoff: ALT A 9). Bk. Budagova : ST 3, 1984, 13. Sevortyan (ËSTJa 1974, 481-483) Ermenice *xot* üzerinde durmamıştır. Bazin’in Türkçe *of*’u Moğolca *on* ‘yıl’ sözünün -t çokluk ekiyle yapılmış *ot* biçimiyle birleştirmesi düşündürücüdür (Eren, 1999, s. 310).

¹⁴⁴ *ot* ‘grass, vegetation’, usually that growing naturally as opposed to a cultivated crop (tang); the basic word and its derivatives soon acquired three special connotations:-(I) ‘medicinal herb, remedy’; (2) ‘useless vegetation, weeds’; (3) occasionally ‘poisonous herb, poison’ (normally agu:);

¹⁴⁵ *ot* ‘Ot, küçük bitkiler’= ET. (Uyg.) *ot*, *oot* ‘ot; yeşillik; ilâç’~ OT. *ot* (DLT: otluğ ‘otlu; yemlik, ahır’; ota-; otğar-)CC.: *ot* ‘ot, yabancı ot’ (KLS,148); *otalamak* ‘mera’ < *ot*, *oot* An.ağl.: otar- ‘ot toplamak’;*otçam* ‘çörekotu’; *otdan*- ‘otla kaplanmak, otlamak’; *otkök* ‘öteberi’; *otkökü* ‘pancar’; *otluk* ‘harman yığıcı’; *otlukla*- ‘mısır biçildikten soma otunu elle koparıp toplamak’ (DS.IX’,3293-3294) ~ *ot* (Az., Kzk., Kirg., Özb., Trkm., Uyg., Sal., Küer., Tel., Alt., Yak.) o’t (Tuva) ‘ot’ < **okt* < **oktâ*<*ut* (TatK.,Tob.)*uta* ~ Vuti ‘kuru ot’ (Çuv.)< **ot*~ Moğ. (KWb. 291; Ramsted) *ota* ‘ot, yeşillik’, otaçi(n) ‘hekim, tabip’ *ot* ‘ilâç, em’= OT. *ot* ‘ilâç, em, zehir’ (DLT) otaçi ‘hekim, ilâç yapan’)AH.: *ot* ‘ilâç’, otaçı ‘hekim’, *otala*-‘tedavi etmek’ < Ot, Oot ‘ot, yeşillik (Gülensoy, 2007, s. 634).

(Stachowski, 2019, s. 269). Sözcük ETY’de *ot* ‘ot, nebat’ KB’de *ot* ‘ilaç, çare, zehir’, KS ve DLT’de ‘ot, bitki; yulaf’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.5.6.11. sargan otı yaşı ‘tuzlu arazide yetişen bir bitki’

sargan otı yaşı eine Pflanze die auf salzigem Grund wächst || tuzlu arazide yetişen bir bitki HA 586; *sargan* ‘çorak yerde biten bir bitkinin adı’ 220/190 DLT 805

[TT V B/ 120-126] ...ne için tiser kltı çuen tsiu atlg bitigde sözleyür kimneñ birök bar erser yaruk yaşuk kirtgünçi ol kirtgünçi öze özlerdeki özeklerdeki yava çigidem suvlardaki ögenlerdeki **sargan otı yaşı** yaş bularnı alıp kut vahşik tñrilerke ağır ulug iliglerke kanlarka ançulasar tapınsar bu tapıgı yarayur tip... ‘Ne için denirse ilk ve son bahar adlı kitapta söylüyor (anlatıyor): Kimin eğer varsa aydınlık, ı ışık inancı, o inancıyla derelerdeki ekin bitkisi, sulardaki, nehirlerdeki sargan bitkisi, tazedir. Bunları alıp kutlu ruhlu Tanrılara, yüce beylere, hükümdarlara hürmet etse, tapınsa bu hürmeti yakışır diye.

Metinden hareketle bu bitkinin kutsal sayıldığı anlaşılmaktadır. Sözcük KS ve DLT’de *sargan* ‘çorak yerde biten bir bitkinin adı’ anlamıyla bulunmaktadır.

2.5.7. Diğer Besinler

2.5.7.1. kaw~qaw ‘bir yemek (?)’

kaw < Chin. (?) eine Speise (?) || bir yemek (?) HA 349; *kawut* ‘unu, yağ ve şekerle karıştırılıp yenen loğusa yemeği 516/415 *kagut* DLT 494

[H II III 43-44] ... **qav** kürüč sinsim şivaçir suksumur qatiz [tüz ülüş soqup] lalap... ‘Susam, şivaçir, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp...’

Bir tıp metninden örneklenmesi bir ilaç olarak kullanıldığını göstermektedir.

2.5.7.2. kurt~qurt ‘peynir’

курт ‘peynir’ EUTS 188; *kurut* Käse, getrockneter Quark || peynir, kurutulmuş lor peyniri, kurut HA 427; *kurut* ‘peynir’ k. 4442 KB 293; *kurut* ‘kuru peynir’ 179/153, 271/237, 309/255 DLT 750

[H I IX 81-82] ...*qayu kişi-kä yaviz qart önsär nuşadır toyrayu qurt birlä qadip öz-a yaqsar ädgü bolur...* ‘Kötü bir yarası olan kişinin yarası üstüne nişadır ve peynir karıştırılıp, sürülürse, (yara) iyi olur.’

Sözcüğün ağır yaralar için kullanılan karışımın içinde kullanılması söz konusu besinin şifalı olduğuna işaret etmektedir.

2.5.7.3. *mır~mir* ‘bal’

mır ‘bal’ EUTS 130; *mır* ‘мед’ DTS 345; *mir* < Chin. 蜜 *mi* (Spätmittelchin. *mjit*) Honig (auch Äquivalent von Skt. *madhu*, *mākṣika*, *kṣaudra*) || bal (Skt. *madhu*, *mākṣika* ve *kṣaudra*’nın da eş değeri) (vgl./krş. TochB *mit*) *mir suvı* Honig-Wasser || bal suyu mir süt Honig und Milch || bal ve süt *mirli panitlı* Honig und Melasse || bal ve melas mir HA 476

[H II VI/ 132-133] ...*şkär buda mır äçkü süti birlä tomlitip üçürmiş krgäk...* ‘Şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

[H I XV 141-143] ...*burun içinde ed önüptin alu umasar agırsar kızıl bagır ikisin yar tuzi birle inçke kinlep mır-ka yogurup burun içinde ursar önedür...* ‘Burun içinde et çıkarsa ve gezmezse kırmızı kara ciğer ile taş halindeki tuz ile ince ufaltarak, bal ile karıştırıp burun içine sokarsa [yara] geçer.’

[TT VIII I 13–18] ...*şmaklag tuturkanlar burçaklar şäkär[ı]mde patol mır sakataki käyi[klär ö]dgürü tünlä sogık yeltä tokımakta ödgürü tüniñ künnüñ tü ögüztäki ögräntäki yultakı yulaktakı suvlar agusuz arıg...* ‘Pirinç, fasulye, şeker bal ve daha ileri soğukların çarpması sonucu gece gündüz hendeklerde bulunan derelerde bulunan sular zehirsizdir.’

[H II VI 126-128] ...*yivülgu bat bitmul bışığ singi bu onunç em bu on emning otın öngi öngi sokup elgep **mir** tuturқан suvi birle tomlıtıp içürser...* ‘Darifülfül kökü, kuru zencefil bu onuncu ilaç. Bu on ilacın her biri teker teker ezilip, elekten geririlip, bal, pirinç suyu ile birlikte soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur.’

[H II II 30-31] ...*sırincan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker **mir** bilen [su]vsuş kılıp birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke dikenini, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda **mir** eçkü süti birle tomlıtıp içürmiş k(e)rek...* ‘İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarap şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.’

İki farklı eserde de ilaç yapılacak olan karışım için kullanılması şifalı bir yiyecek olduğunu göstermektedir. Hint tıbbında, balı yapan arının cinsine göre sekiz çeşit bal tarif edilmiştir. Metinlerde bal, soğan, öküz ödü, pişmiş soğan gibi çeşitli maddelerle ile karıştırılarak ilaç elde edilmesi sırasında kullanıldığı ve ishali durdurduğu anlatılmaktadır. Türk halk tıbbında da mikrop üremesini engelleyici, yaraları iyileştirici ve bitkisel ilaçları tadlandırıcı olarak kullanılmaktadır (Gürkan, 2010, s. 141).

2.5.7.4. **süglin~süglün** ‘sülün kuyruğu’

süglin Fasan ‘sülün’ HA 636; *süglin* *φ* ‘азан’ DT516; *süglin* ‘pheasant, phasianus spp’ EDPT 820 ▪ *süglin kudruki* Fasanenschwanz || sülün kuruğu ,*süglün äti* Fasanen-Fleisch ||sülün eti HA 636; *süglin* ‘sülün’ (Phasiamus colchicus) 223/192 DLT 839

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmis kräk tomlımušta ş(e)ker öz-e saçıp **süglün eti** kağıma kılıp yise bor oğrinta bor içip lisp oğrinta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir.

Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapılıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa bir tün bir ük iyi olmazsa...'

[H II V 109-110] ...*ot kovgağalı soğup süglün eti isiç ağz-in titigin yapmış krge[k]*... 'Ot kovyayalı ezilip sülün eti kabın kil ile kapatılır'

Metinden hareketle bu etin yaralar için merhem olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sözcüğün tanıklanan her iki metinde de *süglün eti* olarak kullanılması ilişkili sözcük olduğunu göstermektedir.

2.5.7.5. şeker 'şeker'

şäkär 'şeker' EUTS 217; *šäkär* ~ *š(ä)kär* < TochB *šakkār* / < MP *šakar* < Skt. *śarkara* Zucker (auch Äquivalent von Skt. *sitā*, *śarkara*) || şeker (Skt. *sitā* ve *śarkara*'nın da eş değeri) (s./bk. Khotansak. *śśakara-*, Mo. *šiker*) HA 647▪ *šäkär kamiš suvšuşı* (br) (alkoholisches) Zuckerrohrgetränk (Äquivalent von Skt. *śīdhu*) || (alkollü) şeker kamışı içeceği (Skt. *śīdhu*'nun eş değeri) HA 647; *şeker* (F.) 'şeker' s. 772, 789, 2198, 3612 KB 415

[H II VI 131-133] ...*eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek anuv(a)zan kılmış k(e)rek payas şarip şbara lotr ş(e)k(e)r buda mir eçkü süti birle tomlitıp içürmiş k(e)rek*... 'İçerek gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. Anuv(a)zan yapılmalıdır. Payas, şarip, şeker, meyan ve bal, keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir.'

[H II VIII 99-108] ...*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarıg öz-e-ki ağıg -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağıg-ka yaraşur satun suvi yig şeker suvi yürüng murç kara murç suvi turma suvi isitip tamız-sar söner taloy köpüki yinçke elgep murut suvin-ta sirke-ke kadıp kulğak-ka tamışsar söner sönmeser sukar kamiş kadız künçit yağı eçkü siki çoçungar siki birlen kayınturup tamışsar söner kabak ku-a-si yıpar künçit yağı bilen kayındurup kulğakka tamışsar öz bolmuş kulğak ağıg erser yme açılır* ... 'Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel'den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer.

Lületaşı (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır.

[H II III 46-49] ...*isig iglig-ke yarasur sırınçan çürni sırınçan murç pitpidi bışik singir virang kırnuğ ankabuş kekre oğı birer bakır çürni kılip bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker katıp birer bakır içgül...* ‘ateşli hastaya iyi gelir. Teke diken tuzu: teke diken, biber darifüfül, kuru zencefil, Andropogon muricatus, zırnık, şeytancersi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şekere altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse...’

[H II II 30-31] ...*sırınçan nara yürüg kuruğ üz-üm yig ş(e)ker mir bilen [su]vsuş kılip birgül yaraşur edgü bolur...* ‘Teke diken, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur.’

[H II III 41-45] ...*kişi uğıyu umasar avin lodur mana uruğ-i südi ku-sı küşti aruri tüz ülüş sokup lalap yoğrut-ka yoğurup alın-ka yakşar uğıyur bis ot[luğ] çurnıgav goroç sinsim şıvaçır suksumur kadız [tüz ülüş sokup] lalapbir bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgü...* ‘Kişi uyumak isterse, böğürtlen, yemiş, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı susam, şıvaçır, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir.’

[H II II 49-53] ...*uruyi dana uruyi bişiy singir kpra su bişurmıs kräk tomlımıšta ş(e)ker öz-e saçıp süglün eti kağıma kılip yise bor oğrınta bor içip lisp oğrınta ig törüser a[şnu] aç bir tun bir-ük edgü bolmasar...* ‘Tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir. Soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan... (hastalık iyileşir). Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı olursa bir tün bir ük iyi olmazsa...’

[H I I 7-11] ...*üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır bışik singir altı bakır çur[nı] bir ülüş şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle [içür]ser alku bekender arıs iremeyig (?) ...[i]çgü-si singimeme* ‘Üç bakır; karabiber dört bakır; darifüfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece her şey...’

Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı, uyku sorunu, ateşli hastalık, kulak ağrısı gibi durumlarda ilaç olarak kullanılan bir karışımda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sözcüğün ölçü birimi olan *bakır* ile de kullanımı tanıklanmıştır: *tört bakır şeker katıp, altı bakır şeker*

2.5.7.6. *tögi~tüki* ‘darı ekmeği’

tögi Hirse, enthülster Reis ‘darı, kabuğu çıkarılmış pirinç’ HA 736; *tögü* ‘darı’ EUTS 248; *tüki* ‘pirinç, pirinç kabuğu, soyulmuş darı’ EUTS 257; *tögi* ‘пшено’ DTS 579; *tögi* ‘crushed or cleaned cereil’ EDPT 578 ▪ *tögi ötmäk* Hirse-Brot || HA 737 ; *tügi* ‘Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı’ 547/447 DLT 907

[H II I 4-6] ...*bağır]suk-tın önmiş kart-ka içgü savar keser-lerin sözlelim konak tükisi kakula talız yiltız-ı sinli tiken yiltız-ı enggü bu ot-lar-nı kayınturup suvin-ta usmiş sayu içgül...* ‘Bağırsaklarda çıkan yaralara iyi gelen içilecek ilaçlardan söz edelim: Soyulmuş darı tanesi, kaküle, talızkökü, sinli, dikenli çalı kökü. Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir.’

Metinden hareketle bağırsakta çıkan yaraların tedavisinde kullanılan karışımın içinde bulunmaktadır.

2.5.7.7. *yagl(i)g aş* ‘yağlı yemek’

yagl(i)g aš fette Speise ‘yağlı yemek’ HA 854; *yaglıg* ‘the usual phonetic changes’ EDPT 901; *yağlıg* ‘yağlı’ KS 1119; *yāghıg* ‘yağlı olan’ 47/33, 420/329, 462/367 DLT 941

[H II II 39-43] ...*çubağan nara sınçkan vsada uruğı yalğağı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağınga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser öngedür matu lung suvka ergürüp içser bu bir em nara uruğı suvka ergürüp sıkıp içürser bu ikinti em yağl(i)ğ aş yitürmiş k(e)rek...* ‘Hünnap, nar, tekedikeni, ajowan tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak tatsız aş yedirmeli.’

Metinden hareketle yel hastalığı tedavisinde kullanılan karışımın içinde bulunmaktadır.

2.5.7.8. **yogrut~yogrut~yorgurd** ‘yoğurt, koyulaşmış süt’

yogrut Joghurt, Dickmilch ‘yoğurt, koyulaşmış süt’ HA 908; *yoğurt* ‘yoğurt’ EUTS 301 ▪ *yoğurtça* ‘yoğurt gibi’ EUTS 301 ▪ *yogrut t(ä)g udi-* wie Joghurt gerinnen || yoğurt gibi kesilmek, yoğurt gibi pıhtılaşmak’ HA 908 ; *yoğrut* ‘yoğurt’ y. 4442 KB 549; *yugrut* ‘mayalanmış süt, yoğurt’ 100/93, 112/101, 361/287, 391/306, 517/415, 528/429 DLT 985

[H I IV 44-45] ...*tolgak bolup sönmeser uskun-nung kasık-ın yıldız-ı birle yorgurd-ka tokup içürzün söner...* ‘(bir kişi) kolik olmuşsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa sarımsak kabuğunu yoğurtla karıştırıp içerse geçer.’

[H I XVIII 169-170] ...*bir kaşuk-ça alıp bir uluğ kadıng yorgut-ka bulğap aç karın-ga içgül kider...* ‘Bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, iyi olur.’

[H II III 42-43] ...*aruri tüz ülüş soğup lalap yogrut-ka yogurup alın-ka yakşar udiyuri...* ‘Kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.’

Orta Asya kökenli bir süt ürünü olan yoğurt, sütün mayalanarak yoğunlaşması ile elde edilir. Türkçe kökenli olan bu sözcük tüm dillere aynı şekilde geçmiştir. Halk

tıbbında yoğurtun geniş kullanımını vardır. İshalli hastalara yoğurt verilmesi yaygın bir uygulamadır. Yoğurt içerdiği probiyotikler nedeni ile barsak florasını düzenlemekte ve özellikle viral kökenli ishallerde faydalı olabilmektedir⁷⁴. İncelediğimiz metinlerde, taze yoldurgan çiçeği irice dövülüp, bundan bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, hastalığın iyi” olacağı söylenmektedir. Diğer bir reçetede,“Eğer biri kulunç ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer”. Denilmektedir (Gürgan, 2010, s. 142).

2.5.7.9. yumurka~yumurdka ‘yumurta’

yumurka ‘yumurta’ EUTS 305; *yumurtga* Ei (auch eine der möglichen Geburtsarten im Buddh.) || yumurta (aynı zamanda Budizm’de mümkün bir doğum türü); Dunkelheit || karanlık HA 920; *yumurtga* ‘tavuk ve diğer kuşların yumurtası 631/526 DLT 988

[H I XX 180-182] ...yana kayu kişi at-tın tüşüp kamçı yip tam-tın tüşüp içi berdinmiş-ke kan tomurmi[s]-ka em tağıgu **yumurdkasın-ça toğrak toğrağ-u-sın**... ‘Attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara karşı ilaç: Bir tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesi.’

[H I VII 66-69] ...kayu kişi-ning kiri arımadın yiç akşar kürküm konak mini sıpar birle bor-ka kadıp içürser edgü bolur öz-te uşak kart önser tağıgu **yumurdka-a-sın** öt birle sürdser edgü... ‘Bir insanın kiri sürekli yiç akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.’

[H II VII 87-89] ...kara küşi kenç oğlan siki birlen kayinturup tamışsar sançıp ağığ söner kara küji tağıgu **yumurdkası** ubu birle kayinturup tamız-sar söner... ‘Kara tütsü çocuk idrarı ile kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa sancılı ağrı geçer. Kara tütsü tavuk yumurtası ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa (ağrı) geçer.’

[H II VII 90-94] ...kulgak tunsar eçkü ödi tamışsar açılır ardu arpa talkanı sağ yağ birle yakşar ağığ söner kulgak tikileser uskada livang kabağ ku-a-sı yıpar tağıgu **yumurdkası** birle tüz kılıp alva(?) -ka

yoğurup [k̄ul] ğak-ka urġu ol açılır... ‘Kulak tıkanır, keçi safrası (kulaġa) damlatılırsa açılır. Nanahan ve arpa unu tereyaġ ile birlikte sürülürse aġrı geçer. Kulak uġuldarsa, uskada, karanfili, kabak çiçeġi misk ve tavuk yumurtası eŖit miktarda alva ile yoğurup kulaġa konularsa, (kulak) açılır.’

Kelime Eski Uygurcada ‘yumurta’ anlamında kullanılmakta olup tanıklanan örnekte tavuk yumurtası anlamında kullanıldıġı anlaşılmaktadır. Sözcük büyüklüġü bakımından benzetme ögesi olarak kullanılmıŖtır. Temel besin maddelerinden biri olan tavuk yumurtası, eski tıp metinlerinde safra ile karıştırılıp üzerlerine sürüldüġünde vücutta çıkan küçük yaralara; kavak reçinesi ile birlikte attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara; Balsamodendrum mukul ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp kulaġa damlatılırsa kulak aġrısına karŖı ilaç olarak kullanılmıŖtır (Gürġan, 2010, s. 144).

2.6. Diġer Veriler

Yiyecek, iecek, tahıl, baharat ve ilaçlar dıŖında kalan ekŖi, tuzlu, tatlı gibi nitelikle ilgili olan söz varlıġı bu baŖlık altında toplanmıŖtır.

Eski Uygur Türkesine ait dört sözlük ve 59 eserden oluŖan derlem tarandıġında diġer veriler ile ilgili 4 madde baŖı tespit edilmiŖtir.

2.6.1. ıvŖagun ‘ekŖi, buruk’

ıvŖagun sauer, herb (auch Äquivalent von Skt. amla) ‘ekŖi, buruk’ (Skt. *amla*’nın da eŖ deġeri) *ıvŖagun Ŗor yaglag kurug aŖlar (br) trockene Speisen mit saurem, salzigem und öligem (Geschmack) || ekŖili, tuzlu ve yaġlı kuru yemekler (tat, lezzet) HA 231; ıvŖagun ‘ekŖi’ EUTS 62; ıvŖa:ġun ‘Dev N/A fr. ıvŖa:-; ‘sour acid’ N.o.ab.’ EDPT 399; ıvŖayun забродивший, кислый (?): ıvŖayun sor asım моя кислая соленая пища DTS 151.*

[DK 3802-3810] ...*taŖdın öpöksig (?) [...]* (*eti yini közünür .. [...]*
itinip kökki [...] [...] **ıvŖagun** [...] [...] WKY öz [...]*ulatu itigleriniñ*
[...] L’RY y(i)me .. kökki birle [...] YP *turur .. urji PY[...]* *tip tidi ...*
‘dıŖarıdan kıpkırmızı ...eti, derisi görünür ... süslenip asaleti ... ekŖi

... kendi ... ve diğer süslerinin ... yine asaleti ile ... durur. Aziz ... dedi.

[TT VIII I 19-20] ...**çivşagun** şor yağlag kurug aşlar mırlıg rKlele yaraşı içlagular üze işlemiş tonlarıg kedmiş [k]erek ... ‘Ekşi, tuzlu ve yağlı tadı olanlarla bal sürülmüş kuru gıdalar tüketmek gerekir.’

Clauson kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 399). Wilkens’e göre de Sanskritçe *amla* ile ortaklık göstermekte ancak köken itibariyle hangi dile ait olduğu bilinmemektedir (Wilkens, 2021, s. 231).

2.6.2. şor ‘tuzlu’

şor ‘tuzlu’ şor < Parth. *šōr salzig* Salz (auch Äquivalent von Skt. *lavaṇa*) || tuz (Skt. *lavaṇa*’nın da eş değeri) (s./bk. Khotansak. *sūra-*, Mo. *šor*)HA 655; *šor* ‘соленый’ DT524; *šor* ‘to suck (something Acc.); to suck up or out (something / Acc.)’ EDPT 843; *šor* ‘tuzlu’ EUTS 218 ▪ *šor açığ salzig und bitter* || tuzlu ve acı HA 655, *šor aš salzige Speise* || tuzlu yemek HA 655, *šor suv Salzwasser* || tuzlu su HA 655

[AY U IX 461] ...yaz yēsünler **şor** aşıg isig yağlıg aş içgüg küzki üdde aşagu ol sogık yağlıg süçig aş kış yēsünler çivşagun irig süçig yağlıg aş “Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir. Yaz [mevsiminde hastalar], tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir. Kışın [hastalar] asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler”

[TT VIII I 19-20] ...**çivşagun** **şor** yağlag kurug aşlar mırlıg rKlele yaraşı içlagular üze işlemiş tonlarıg kedmiş [k]erek ... ‘Ekşi, tuzlu ve yağlı tadı olanlarla bal sürülmüş kuru gıdalar tüketmek gerekir.’

Sözcük Wilkens'e göre Sanskritçe *lavaṇa* ve Moğolca *şor* ile oraklık göstermekte ve Eski Uygurcaya Partçadan¹⁴⁶ geçmiştir (Wilkens, 2021, s. 655).

2.6.3. süçig 'tatlı'

süçig süß (auch Äquivalent von Skt. *madhura*, *svādur*), gezuckert 'tatlı' (Skt. *madhura* ve *svādur*'un da eş değeri), şekerli *süçig čivš(a)gun içgülär* sübe und herbe Getränke || tatlı ve kekremesi içecekler *süçig suvsuš* ülädäci Verteiler von Zuckerwasser || şekerli su dağıtıcısı *süçig* ülädäci Verteiler von Süßigkeiten || tatlı dağıtıcısı *süçüg otlar* sübe Kräuter || tatlı otlar HA 336; *süçig* 'сладкий' DT516; *süçüg* 'tatlı şarap, tatlı, lezzetli' EUTS 213; *sü:cig* (?*sü:cig*) N.1A.S. fr. suck-; 'sweet ; a sweet substance', c,g, '\vine'. Survives for 'sweet' EDPT 796; *süçig* 'tatlı; içilecek şey, şurup' s. 1170, 1696, 2070, 2072, 2475, 2656, 2658, 2665, 2889, 3184, 3585, 4061, 4183, 4222, 4531, 4772, 5208, 5222, 5826, 6141, 6525 KB 411; *süçig* 'tatlı' (bk. Kaş. B. I, 408) I C 5, .1 C 6, II Ş 4, II Ş 5 (I,24) ETY 101 *süçig- süçig* 'şarap' 89/ 80, 144/125, 205/176, 362/288, 617/512, 629/524 DLT 839; *süçig* 'tatlı' 265 ETYS 265

[AY IX 594-600] *yaykı üdde aşagu ol irig köyürügli isig aşig yaz yēsünler şor açig isig yağlıg aş içgüg küzki üdde aşagu ol sogık yağlıg süçig aş kış yēsünler çivşagun irig süçig yağlıg aş...* 'Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir. Yaz [mevsiminde hastalar], tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir. Kışın [hastalar] asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler.'

Kelime Wilkens'e göre Sanskritçe *madhura*, *svādur* ile ortaklık göstermekte ancak köken itibarıyla hangi dile ait olduğu bilinmemektedir (Wilkens, 2021, s. 336). Sözcük aynı zamanda 'üzüm suyu, şarap' anlamında da kullanılan sözcüğün *süçig* ve *süçüg* kullanımlarının olması *i~ü* ses denklğine işaret etmektedir.

¹⁴⁶ Partça, aynı zamanda Arsasid Pehlevicesi olarak da bilinmektedir, tarihte Part ülkesinde (İran'ın kuzeybatısı ve Horasan'ın büyük bir kısmını içine dahil eden alan) konuşulan, günümüzde kaybolmuş bir Kuzeybatı İrani dili. Partça Arsak Krallığı'nın (MÖ 248 - MS 224) resmî devlet diliydi.

Bu dilin Ermenice üzerinde önemli bir etkisi vardı. Ermenice kelime dağarcığının büyük bir kısmı direkt olarak Partça'dan geçen kelimelerden oluşuyordu. Birçok eski part kelimesi sadece Ermeni dilinde hayatta kalmıştır. Windfuhr, Kürtçe dilini Med diliyle temellendirse de, daha çok Part diline benzediğini söylemiştir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Part%C3%A7a>).

Sözcüğün morfolojisiyle ilgili hem Veli¹⁴⁷ hem Gülensoy¹⁴⁸ ortak noktada buluşarak *süçi-* ‘tatlanmak, güzelleşmek’ köküne indirmektedir. Veli’nin belirttiği üzere Erdal ise bu konuda bu fikirlerden ayrılarak *süt* köküne indirmektedir. Clauson ise kelimenin kökenini belirtmemekle beraber D (derived) kısaltmasıyla göstererek türemiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Clauson, 197, s. 796). Sözcük EYT’de *süçig* ‘tatlı’, EYTS’de *süçig* ‘tatlı’, KB’de *süçig* ‘tatlı; içilecek şey, şurup’, KS’de *süçig* ‘tatlı; içilecek şey, şurup’, DLT’de ise *süçig-* *süçig* ‘şarap’ anlamlarıyla bulunmaktadır.

3. DEĞERLENDİRMELER VE SONUÇ

3.1. Türk dilinde mutfak kültürü, yemek adları, yiyecek ve içecekler üzerine yapılmış çalışmalardan Saral 2017’de yiyecekler, içecekler, mutfak eşyaları, folklorik unsurlar, müteferrik unsurlar; Yılmaz 2006’da mutfakta kullanılan araç ve gereçler, içkiler, yemekler ve tatlılar, tahıllar gibi 13 farklı sınıf; Bekçi 2002’de etin türk mutfağındaki yeri ve kullanılış biçimi, eski türk yemekleri ve tatlıları, türk mutfağında ekmek ve çeşitleri, süt ve süt ürünleri, türk mutfağında içecekler, türk mutfağında meyveler, türk kültüründe yemek verme alanları gibi konular ele alınmıştır. Bu tezde ise giriş dışında üç ana bölüm bulunmaktadır:

- i. Yiyecekler- İçecekler
- ii. Tahıllar
- iii. Baharatlar

3.2. Yiyecekler bölümü Meyveler, Sebzeler, Yemekler ve İlaçlar olmak üzere dört alt başlığı; İçecekler bölümü ise Alkollü İçecekler ve Alkolsüz İçecekler olmak üzere iki alt başlığı kapsamaktadır.

3.3. Eski Uygurcadaki yiyecek içecek adları üzerine yapılan bu çalışma sonucunda tez derleminden 159 madde başı tespit edilmiştir.

¹⁴⁷ Uygurca belgelerde ‘şarap, tatlı şarap, üzüm şarabı’ anlamında kullanılan kelimelerden biri de *süçüg*’dür. Clauson *süçi-* ‘tatlanmak, güzelleşmek’ fiilinden türemiş olan bu ismin ‘tatlı, tatlı bir madde, şarap’ anlamına geldiğini kaydeder (ED, 796b). Erdal ise sözcüğün *süt* ‘süt’ adından benzerlik kuran +*sI-* eki ile türediğini **süt+sI-* ve buradan da ‘tatlı şarap’ anlamındaki *süçig* adının türediğini kabul eder (OTWF, 534) (Veli, 2022, s. 231).

¹⁴⁸ ‘Şarap’.= OT. *sücin-* ‘tadını bulmak (DLT: *süçik*, *süçük* ‘ şarap ’; *süçi-* ‘tatlanmak’; *süçir-* ‘tatlılaşmak’; *süçiş-*, *süçüş-* ‘tatlılanmak’)< OT. *süçi-k* (Gülensoy, 2007, s.811).

3.4. Tez derleminde 159 kelimeden 29'u meyve, 19'u sebze, 32'si katı yemek, 12'si diğer besinler, 20'si tahıl, 12'si baharat, 11'i bitki, 3'ü diğer veriler olmak üzere toplam 139'u yiyecek ismini karşılamaktadır.

Tablo 3.1 Tezde tespit edilen yiyecek adları

meyve	<i>alımla, amrasti, artuč, äncir, ärük, badam, bimba, čupagan~čupag(a)n~čubayan, čüşüm, it vurnu, it üzümü, kagun, kak, kat, katal, kurug üzüm, kpra, murut, nara, tal, taliz, tikän, tušab, tülüg ärük, tüş, üzüm, yağak, yemiş, žimba</i>	29
sebze	<i>bitmul, borsu, buğan, burçaq, hyar, kabak, kalva, kamgak, kučgundi, kundu, mansoŋ, matulunk~matuluŋ, patol~p(a)tol, patpadhi, sadun~satun, soğan, turma, uşkun, uulyan</i>	19
katı yemek	<i>amşu, aş, aşagu, asıragu, azuk, çai, darmadanlug, dyanasan, et, huba, kaleu, kaw, käsmä, käsmälik, lev, män ~ m(ä)ŋ, ništani, sag yag, söglünčü, sut, süglin, takčaŋ, tatağ, tälük, yağlıg, yavgan, yemäk, yemlik, yigü~yägü, yezgü, yim, yiväk</i>	32
diğer besinler	<i>äkmäk, käräčäk, kurt, mır, modak, nukut, panit, sakız, şäkär, ugut, yogrut, yumurka</i>	12
tahıl	<i>arpa, aşlık, buda, bugday, dana, äbin, ekin, huma, ı tariğ, kaytsi, künčit, men, sunu, talkan, tögi, urug, ür, üyür, yarma, yasımık</i>	20
baharat	<i>artun, kadız, kara mirč, kürküm~kunkumu, küriuč, kušti, mirč~mirč, siŋir~š(a)ngabir~sakabir, sinsim, šudi, trikatun</i>	12
bitki	<i>arvuud, avšat, baačana, badyan, činagantik, ekir, karba, kısırın, kudunmuk, ot, sargan oti yaşı</i>	11
diğer veriler	<i>čivşagun, šor, süčig</i>	3
Toplam yiyecek adları		139

Tablo 1'e göre yiyecek adları arasında en sık katı yemek ve meyve adlarına rastlandığı görülmektedir.

3.5. Tez derleminde tespit edilen 159 kelimedenden 3'ü sıvı yemek, 6'sı alkollü içecek ve 11'i alkolsüz içecek olmak üzere toplam 20'si içecek ismini karşılamaktadır.

Tablo 3.2 Tezde tespit edilen içecek adları

sıvı yemek	<i>köçä, mün, içim</i>	3
alkollü içecek	<i>arakı, bekini, bor, sorma, süçüg, yavlak ~ y(a)vlak ~ y(a)vl(a)k</i>	6
alkolsüz içecek	<i>içgü, sirke, sirkä, su, suvsuš, suvuk, süt, tiktak, yag, yaqırı, yu</i>	11
Toplam içecek adları		20

Tablo 2'ye göre içecek adları arasında en sık alkolsüz içecek adlarına rastlandığı görülmektedir.

3.6. Tezde cümle örneği aranan metinlerden bir kısmı tıp metni olduğu için bazı yiyecek ve içeceklerin ilaç olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tez derleminde hareketle tespit edilen 159 kelime arasında ilaç olarak kullanılan 72 veri bulunmaktadır. Bunların 15'i meyve, 8'i sebze, 8'i tahıl, 13'ü baharat, 9'u sıvı, 10'u bitki, 9'u diğer besinler için kullanılmaktadır.

Tablo 3.3 Tezde tespit edilen ve ilaç olarak da kullanılan yiyecek içecek adları

meyve	<i>amrasti, artuč, äncir, äriük, it burnu, kat, kurug üzüüm, kıpra, murut, nara, taliz, tikän, tülüg äriük</i>	15
sebze	<i>bitmul, burçak, kabak, patpadhi, sadun~satun, sogan, turma, uşkun</i>	8
tahıl	<i>arpa, buda, uma, men~min, sunu, urug, yarma, yasımuğ</i>	8
baharat	<i>artun, kadız, kara mirç, künçit, kürküüm~kunkumu, kürüç, kuşti, mirç~murç, siñir~ş(a)ngabir~sakabir, sinsim, şudi,</i>	13

	<i>trikatun, tuz</i>	
sıvı	<i>bor, mün, panit, sag, sirkä, suvsuš, süt, yağ, yu</i>	9
bitki	<i>arvuud, avšat, baačana, badyan, činagantik, karba, kısırın, kudunmuk, ot, sargan oti yaşı</i>	10
diğer besinler	<i>kaw, kurut, mur, süglin, şäkär, tögi, yağl(ı)g aş, yogrut, yumurka</i>	9
<i>İlaç olarak kullanılan yiyecek içecek adları</i>		72

Tablo 3'e göre ilaç olarak kullanılan kelimelerin en sık meyve ve baharat kavram alanlarında olduğu görülmektedir.

3.7. Benzetme unsuru olarak kullanılan 7 kelime tespit edilmiştir: *arpa ,bimba, künçit, üzüm, sag, yağ, yumurka.*

3.8. Bazı yiyeceklerin suyunun çıkartılarak kullanıldığı tespit edilmiştir: *kurug üşüm suvi, matulung suvi, mirç suvi, mir suvi, murut suvi, nara suvi, nara urugin suvi, panit suvi, satun suvi, şeker suvi, turma suvi, üşüm suvi.*

3.9. Eski Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılan süt kelimesinin farklı hayvanlardan gelen sıvıyı kastettiği ve bir kısmının ilaç yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır: *eçkü süti, iñek süti, it süti, eşkek süti, koin süti.*

3.10. Taranan metinlerde yağ sözcüğünün hangi hayvandan ya da maddeden elde edildiğini bildirmek suretiyle tamlama oluşturduğu görülmüştür: *iñek yağı, kuma/huma yağı, künçit yağı, sag yağ, tiktak yağı.*

3.11. Bazı kelimelerde dinî etkiler görülmektedir. Örneğin HA'da 'tanrılara sunulan etsiz yemek', EUTS'de 'yavan', EDPT'de 'sade, kuru gıda' DLT'de 'içinde et bulunmayan yemek' anlamıyla kullanılan *yavgan* sözcüğü Budizm etkisini göstermektedir.

3.12. Bazı kelimelerin fiilden isim yapma eki {-t} ile türetildiği görülmektedir. Örneğin Gülensoy¹⁴⁹, -t fiilden isim yapma ekinin yiyecek ismi türetmede kullanıldığını ifade etmektedir: *yogur-t, kuru-t, sü-t vb.*

¹⁴⁹ Kuru-t (Gülensoy, 2007, s. 578), sü-t 'çokluk eki' (Gülensoy, 2007, s. 829), *yu-ğ- *yoğunlaştırmak'+-(u)r- 'kalınlaştırmak'+-(u)t (Gülensoy, s. 2007, 1152)

3.13. Metinlerde bazı sözcüklerin farklı okumaları tanıklanmıştır. Bu farklılıkların sebebi ses denkliği veya ikili kullanım olabilir. Ses denklikleri ünlülerde ve ünsüzlerde görülebilmektedir.

Ünlülerde *e~ i* denkliğine *lev~ liv, yem~ yim, eçgü~ içgü, serke~ sirke, men~ min, yezgü~ yizkü; i~ ü* denkliğine *süglin~ süglün, süçig~ süçüg; o~ u* denkliğine *oguz~ uguz; a~ u* denkliğine *soğan~ sogun; ı~u* denkliğine *murç~ murç; ö~ ü* denkliğine ise *tögi~tüki* örnek verilebilmektedir.

Ünsüzlerde ise *b~v* denkliğine *kabun~kavun, sub~suv, äbin~ ävin; h~ q-k* denkliğine *huma~ quma, kısırın~ qısır-ın, kurt~qurt, quruy~ kurug, qab[a]q~ kabak, töhü~ tökü* örnek verilebilmektedir.

Konuya ikili kullanım açısından bakıldığında ise okuma ya da yazım farklılığına bağlı olarak *b~ p* ikiliğine *kabak~ kapak, banit~ panit, d~ t* ikiliğine *sadun~ satun, id burnu~ it burnu, süd~ süt, z~ ş* ikiliğine *üşüm~ üzüm, amzu~ amşu* örnek verilebilmektedir.

3.14. Maddelenen sözcüklerden 45'inin yabancı dillerden alıntılı olduğu görülmektedir: HA'dan hareketle bu veriler şöyle gruplandırılabilir:

Tablo 3.4 Eski Uygurcaya diğer dillerden geçen yiyecek içecek adları

Sanskritçe > Eski Uygurca	<i>amrasti, bimba, tal, taliz, bitmul, patol ~ p(a)tol, dyanaşan, modak, niştani, avşat, baačana, badyan, činagantik, tiktak, buda, kürküm~kunkumu, küriüç,kpra, sişir, şudi, trikatun</i>	21
Sanskritçe > Çince > Eski Uygurca	<i>zimba</i>	1
Sanskritçe > Sogdça > Eski Uygurca	<i>patpadhi, kuşti</i>	2
Sanskritçe > Toharca > Eski Uygurca	<i>matulunk ~ matuluş, panit, şäkär, sut</i>	4
Çince > Eski Uygurca	<i>kundu, mansoş, huba, kaleu, kaw, lev, mir, huma, kaytsi, çai</i>	10
Yeni Farsça> Eski Uygurca	<i>murut, tuşab, hyar, badam, nukut, dana</i>	6
Toharca > Eski Uygurca	<i>künçit</i>	1

Tablo 4'e göre Eski Uygurca yiyecek içecek adlarında en sık Sanskritçe alıntılara rastlanmaktadır.

3.15. Maddelenen sözcüklerden 37'sinin yabancı dillerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişki kavram alıntısı şeklinde olabileceği gibi, başka yollarla da olabilir. HA'dan hareketle bu veriler şöyle gruplandırılabilir:

Tablo 3.5 Eski Uygurcada Geçen Diğer Dillerle İlişkili Yiyecek İçecek Adları

Sanskritçeyle İlişkilendirilen Sözcükler	<i>artuč, soğan, aş, čivšagun, mır, süčig, ugut, yag, yemäk, bekini, bor, içgü, sirkä, suvsuš, süčig, süt, mirč ~ mirč, šor</i>	18
Moğolcayla İlişkilendirilen Sözcükler	<i>kavun, kak, üzüm, yağak, yemiş, burçak, turma, araki, arpa, buğday, künčit, kürküm~kunkumu, šor</i>	13
Toharcayla İlişkilendirilen Sözcükler	<i>mır, kürüç, mirč ~ mirč, trikatun</i>	4
Sogdçayla İlişkilendirilen Sözcükler	<i>nara, mirč ~ mirč</i>	2

Tablo 5'e göre Eski Uygurca yiyecek içecek adlarında en sık Sanskritçeyle ilişkilendirilen kelimelere rastlanmaktadır.

3.16. Derlemde listelenen eserlerde taranmasına rağmen örnek cümle bulunamayan tek madde başı bulunmaktadır: *köčä*.

3.17. Maddelenen sözcüklerin bazılarının ikileme oluşturduğu gözlemlenmektedir: *tüş yemiş, aş içgü, livi aş*.

3.18. Kapsam bakımından en hacimli sözlük olmasına rağmen Handwörterbuch des Altuirigischen'de geçmeyen üç madde başı bulunmaktadır: *uğuz, tälük, ekir*.

3.19. Tez çalışmamızda bazı sözcüklerin anlamını karşılayan birden fazla kelime olduğu anlaşılmaktadır. Bu kelimelerin eş anlamlı olarak değerlendirilmesi mümkündür:

Tablo 3.6 Birden Fazla Biçimi Olan Sözcükler

Kavram	Kelime
“meyve”	<i>tüş, yemiş</i>
“biber”	<i>bitmul ptpdi / pitpidi / patpadhi</i>
“bezelye”	<i>burçak, borsu, buğan, kundu</i>
“sarımsak”	<i>uşgun, osgun, sadun /satun, kamgak</i>

“soğan”	<i>kučgundi, soğan</i>
“şekerleme”	<i>modak, madur, maduruk</i>
“susam”	<i>künçit, sinsin</i>
“yağ”	<i>yakrı, yağ</i>
“meyve suyu”	<i>suvsun, suvsuš, yu</i>
“karabiber”	<i>šudi, mirč</i>

Tablo 6’ya göre Eski Uygurcada birden fazla kelimeyle karşılanan “bezelye” ve “sarımsak” kavramları dikkat çekmektedir. Her iki kavramın da dörden karşılığı bulunmaktadır.

3.20. Tespit edilen kelimeler arasında bazı ses değişimleri olsa da anlam değişimine uğramadan kullanımı devam eden sözcükler de bulunmaktadır: *änçir, ärük, nara, kagun, kurug üzüm, burçak, hıyar, it üzümü, kabak, soğan, aş, aşsız, azuk, badam, äkmäk, et, nukut, šäkär, yağ, yemäk, yem, yogrut, yumurka, ot, arpa, bugday, ekin, tarıg, yarma, tuz, içgü, sirkä, soğık suv, su.*

3.21. Sözcükler yapısı bakımından incelendiğinde basit, türemiş ve birleşik yapıli kelimelere rastlanmaktadır.

Basit yapıli kelimeler arasında *amrasti, badam, bimba, çinagantik, hıyar, lev, nara, ništani, patpadhi, šäkär, žimba* vb.; türemiş kelimeler arasında ise *azuklug, burçak, ärük, ekin, içgü, içim, süçig, tikän, üzüm, yasımuk, yemiş, yim, yumurtka* vb. gösterilebilir.

3.22. Birleşik yapıli kelimeler üç kategoride gösterilebilir:

- Sıfat tamlamasında kuruluşunda olanlar: *kara kagun, kurug üzüm, tülüğ ärük, sarıg erük, soğık suv, sögsüg şiş, kara mirč, yağl(i)ğ aş, yağlıg et* vb.
- İsim tamlaması kuruluşunda olanlar: *it burnu, it üzümü, sargan otı yaşı, süglün eti, künçit yağı* vb.
- Alıntılandığı dilde birleşik yapıli olanlar: *dyanasan*

3.23. Bazı sözcükler değişen dönem, coğrafya, din, alfabe gibi farklılıklara rağmen kendinden sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam etmektedir. Bu sözcükler kendi devrindeki ses özelliklerine göre kullanılmakta ve anlamını korumaktadır. Bu bağlamda Eski Uygurların kendinden önceki dönem olan

Köktürk Türkçesinden bazı kelimeleri kullanmaya devam ettiği ve kendinden sonraki dönem olan Karahanlı Dönemi'ne de devrettiği görülmektedir.

- Eski Uygurca sözlüklerde tespit edilen ve Eski Türk Yazıtları (Orkun, 1994) dizininde de tanıklanan 9 kelimeye rastlanmıştır: *aş, aşsız, azuq, bāgni, et, māñ, sub, süçig, ot*. Aynı konu üzerine çalışılmış olan Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı (Şirin, 2020) dizininde ise 5 kelimeye rastlanmıştır: *aş, aşsız, azık, sub, süçig*. Bu ortaklaşmaya bakıldığında Eski Türk Yazıtlarında temel yeme içme maddeleri yanında alkollü içeceklere de yer verildiği görülmektedir.
- Eski Uygurca sözlüklerde kullanılan ve Karahanlı Sözlüğü'nde tanıklanan 76 kelimeye rastlanmıştır: *alımla, artuč, äncir, ärük /erik, nara, kagun, kak, kat, murut, tikän, tülüg ärük, üzüm, yağak, yemiş, bitmul, burçak, hyar, kabak, kuçgundi, soğan, turma, artak, aş, azık, et, käsmalik, kırt, mün, içim, söglünçü, süçig, süglin, ugut, üyür, yag, yagl(i)g, yakrı, yemäk, yim, yavgan(2), yogrut, yumurka, ot, sargan otı yaşı, bekini, bor (I), süçüg, içgü, sirkä, suvsuš, suvuk, süçig, uğuz, süt (I), äbin, arpa, aşlık, buğday, ekin, ı tarıg, sunu, tarıg- t(a)rıg, urug, yarma, yasımuğ, kadız, kara mirč, kürküm~kunkumu, mirč ~ mirč, siñir (I)/ š(a)ngabir, šudi, tuz, su, äkmäk*.
- Bu sözcüklerden beşi aynı dönem sözlüğü olan Divan-ı Lugat-it Türk'te tespit edilememiştir: *nara, tikän, hyar, içim, üyür*. Bu sözcüklerden *nara* ve *hyar* Karahanlı Türkçesi Satır- Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 73'te *tikän* Karahanlı Türkçesi Satır- Altı Kur'an Tercümesi Rylands nüshasında, *içim* ve *üyür* Kutadgu Bilig'de tanımlanmıştır.
- Eski Uygurca sözlüklerde kullanılan ve Karahanlı dönemi sözlüğü olan Divan-ı Lugat-it Türk'te tanıklanan 67 kelimeye rastlanmıştır: *alımla, artuč, ärük /erik, kagun, kak, kat, murut, tülüg ärük, üzüm, yağak, yemiş, bitmul, burçak, kabak, kuçgundi, soğan, turma, aş, azık, azgılik, et, kaw, kırt, māñ ~ m(ä)ñ, mün, söglünçü, süçig, tatağ, ugut, yag, yagl(i)g, yakrı, yim, yavgan(2), yogrut, yumurka, ot, sargan otı yaşı, bekini, bor (I), süçüg, içgü, sirkä, suvsuš, süt (I), äbin, arpa, aşlık, buğday, ı tarıg, urug, yarma, kadız,*

kara mirč, kürküm~kunkumu, mirč ~ mirč, tuz, šudi, süglin, tögi/ tüki, suvuk, sunu, ekin, siñir (1)/ š(a)ngabir, uğuz, su, äkmäk.

- Eski Uygurca sözlüklerde kullanılan ve Karahanlı dönemi eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de tanıklanan 26 kelimeye rastlanmıştır: *kagun, artak, aş, azık, et, kırt, män ~ m(ä)ñ, içim, şäkär, süçig, tatağ, üyür, yag, yim, yogrut, ot, bor (I), süçüg, süt (I), arpa, buğday, ı tariğ, urug, kürküm~kunkumu, tuz, su*

Tablo 3.7 Köktürk ve Karahanlı Dönemlerinde izleri sürülebilen Eski Uygurca yiyecek içecek adları

Eski Uygurca Verileri	Eski Türk Yazıtları	Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı	Divan-ı Lugat-it Türk	Kutadgu Bilig	Karahanlı Sözlüğü
<i>äbin</i>			<i>ewin</i>		<i>ä/ewün</i>
<i>alimla</i>			<i>almıla</i>		<i>almıla</i>
<i>änčir</i>					<i>incir</i>
<i>arpa</i>			<i>arpa</i>	<i>arpa</i>	<i>arpa</i>
<i>artuč</i>			<i>artuç</i>		<i>artuç</i>
<i>ärük /erik</i>			<i>erük</i>		<i>erük</i>
<i>aş</i>	<i>aş</i>	<i>aş</i>	<i>aş</i>	<i>aş</i>	<i>aş</i>
<i>aşlık</i>			<i>aşlık</i>		<i>aşlık</i>
<i>aşsız</i>	<i>aşsız</i>	<i>aşsız</i>			
<i>azık</i>	<i>azuq</i>	<i>azuq</i>	<i>azık</i>	<i>azık</i>	<i>azık</i>
<i>azuklug</i>			<i>azukluk</i>		<i>azukluk</i>
<i>bekini</i>	<i>bägni</i>		<i>bekni</i>		<i>bekni</i>
<i>bitmul</i>			<i>batmul</i>		<i>batmul</i>
<i>bor</i>			<i>bor</i>	<i>bor</i>	<i>bor</i>
<i>bugday</i>			<i>budğay</i>	<i>bugday</i>	<i>budğay</i>
<i>burçak</i>			<i>burçak</i>		<i>burçak</i>
<i>ekin</i>			<i>ekin</i>		<i>ä/ekin</i>
<i>ekmek</i>			<i>etmek</i>	<i>etmek</i>	<i>e/ätme/äk</i>
<i>et</i>	<i>et</i>		<i>et</i>	<i>et</i>	<i>et</i>
<i>hyar</i>					<i>hiyār</i>
<i>i tariğ</i>			<i>tariğ</i>	<i>tariğ</i>	<i>tariğ</i>
<i>içgü</i>			<i>içkü</i>		<i>içkü</i>
<i>içim</i>				<i>içim</i>	<i>içim</i>
<i>ķabak</i>			<i>kabak</i>		<i>kabak</i>
<i>ķadiz</i>			<i>ķadiz</i>		<i>ķadiz</i>
<i>kagun</i>			<i>ķağun</i>	<i>ķağun</i>	<i>ķağun</i>

<i>kak</i>			<i>kaq</i>		<i>kaq</i>
<i>kara mirč</i>			<i>murç</i>		<i>murç</i>
<i>käsmälik</i>					<i>käsäk et</i>
<i>kat</i>			<i>kat</i>		<i>kat</i>
<i>kaw</i>			<i>kagut</i>		
<i>kuçgundi</i>			<i>kuçgundi</i>		<i>kuçgundi</i>
<i>qurt</i>			<i>qurut</i>	<i>qurut</i>	<i>qurut</i>
<i>künçit</i>			<i>küç</i>		<i>küç</i>
<i>kürküm- kunkumu</i>			<i>kürküm</i>	<i>kürküm</i>	<i>kürküm</i>
<i>män- m(ä)ŋ</i>	<i>män</i>		<i>meŋ</i>	<i>meŋ</i>	<i>meŋ</i>
<i>mirč- mirč</i>			<i>murç</i>		<i>murç</i>
<i>murut</i>			<i>armut</i>		<i>armut</i>
<i>mün</i>			<i>biin</i>		<i>biin</i>
<i>nara</i>					<i>när</i>
<i>ot</i>	<i>ot</i>		<i>ot</i>	<i>ot</i>	<i>ot</i>
<i>sakiz</i>		<i>sakız</i>			<i>sakız</i>
<i>sargan oti yaši</i>			<i>sargan</i>		<i>sargan</i>
<i>siŋir/ š(a)ngabir</i>					<i>zäncäbil</i>
<i>sirkä</i>			<i>sirke</i>		<i>sirke</i>
<i>soğan</i>			<i>soğan</i>		<i>soğan</i>
<i>söglünçü</i>			<i>söklünçü</i>		<i>söklünçü</i>
<i>su</i>	<i>sub</i>	<i>sub</i>	<i>suw-süw</i>	<i>suw</i>	<i>suw</i>
<i>šudi</i>			<i>sipüt</i>		<i>sipüt</i>
<i>sunu</i>			<i>sunu</i>		<i>sunu</i>
<i>suvsuš</i>			<i>suwsuš</i>		<i>suwsuš</i>
<i>suvuk</i>			<i>suvuk</i>		<i>suvuk</i>
<i>süçig</i>	<i>süçig</i>	<i>süçig</i>	<i>süçig</i>	<i>süçig</i>	<i>süçig</i>
<i>süçüg</i>			<i>süçig</i>	<i>süçig</i>	<i>süçig</i>
<i>süglin</i>			<i>süglin</i>		<i>süglin</i>
<i>süt</i>			<i>süt</i>	<i>süt</i>	<i>süt</i>
<i>šäkär</i>				<i>šeker</i>	<i>šeker</i>
<i>tatağ</i>			<i>tatig- tätig</i>	<i>tatig</i>	<i>tatgu</i>
<i>tikän</i>					<i>tiken</i>
<i>tögi/tüki</i>			<i>tügi</i>		
<i>turma</i>			<i>turma</i>		<i>turma</i>
<i>tuz</i>			<i>tuz</i>	<i>tuz</i>	<i>tuz</i>
<i>tülüg ärük</i>			<i>tülüg erük</i>		<i>tülüg erük</i>
<i>ugut</i>			<i>ugut</i>		<i>ugut</i>
<i>uguz</i>			<i>uguz</i>		
<i>urug</i>			<i>urug</i>	<i>urug</i>	<i>urug</i>

<i>üyür</i>				<i>üyür</i>	<i>üyür</i>
<i>üzüm</i>			<i>üzüm</i>		<i>üzüm</i>
<i>yag</i>			<i>yağ</i>	<i>yağ</i>	<i>yağ</i>
<i>yağak</i>	<i>yagak</i>		<i>yağak</i>		<i>yağak</i>
<i>yagliğ</i>			<i>yağliğ</i>		<i>yağliğ</i>
<i>yakri</i>			<i>yakri</i>		<i>yakri</i>
<i>yarma</i>			<i>yarmaş ün</i>		<i>yarma</i>
<i>yasimuğ</i>					<i>yasmuğ</i>
<i>yavgan</i>			<i>yawgan</i>		<i>yawgan</i>
<i>yem</i>			<i>yem</i>	<i>yyim</i>	<i>yem</i>
<i>yemäk</i>					<i>yemäk</i>
<i>yemiş</i>			<i>yemiş</i>		<i>yemiş</i>
<i>yogrut</i>			<i>yoğurt</i>	<i>yoğurt</i>	<i>yoğurt</i>
<i>yumurğa</i>			<i>yumurtğa</i>		<i>yumurtğa</i>

3.24. Eski Uygurcada rastlanan ancak, Köktürk ve Karahanlı dönemlerinde izlerine rastlanmayan 77 kelime tespit edilmiştir: *amrasti, amşu, araki, artun, arvuud, aşagu, asiragu, avşat, baačana, badam, badyan, bimba, borsu, buda, buğan, çai, čivşagun, činagantik, dana, darmadanlug, dyanasan, huba, huma, it burnu, it üzümü, kaytsi, kaleu, kalva, kamgak, kārācāk, karba, kāsmā, katal-katali, kisirin, köčā, kpra, kudunmuk, kundu, kurug üzüm, kušti, kürüç, lev, mansoñ, matulunk-matuluñ, men, mir, modak- madur- maduruk, ništani, nuğut, panit, patol-p(a)tol, patpadhi, sadun-satun, sag, sinsim, soğik suv, šor, sorma, sögsüg şiş, sut, takčan, tal, taliz, tälük, tiktak, trikatun, tuşab, tüş, uşkun, uulyan, ür, yavlak, yezgü, yyäk, yogrutlug, yu, žimba.*

Sonuç olarak Eski Uygurcada yiyecek ve içecek adlarının incelendiği bu tezdeki kelimelerden hareketle bazı kelimelerin Eski Uygurcaya mahsus olduğu, ancak bazılarının da Köktürk ve Karahanlı metinlerinde izlerinin sürülebildiği; basit, türemiş ya da birleşik yapıları kelimelere rastlanabildiği; özellikle Sanskritçe, Çince ve Moğolcadan alıntı kelimelerin görüldüğü; bazı kelimelerinse sözlüklerde yabancı dillerle ilişkili olarak gösterildiği tespit edilmiştir.

Tezdeki veri tabanı yiyecekler, içecekler, tahıllar ve baharatlar olarak sınıflandırılmış; ancak bu kategorilerdeki bazı verilerin ilaç olarak kullanıldığı da dikkatlerden kaçmamıştır. Bu sebeple teze ‘ilaçlar’ şeklinde bir başlık konulmuştur.

Ayrıca tezdeki bazı veriler yiyecek ve iecek olarak st kavram altında birleşmesine rağmen, “meyve”, “sebze”, “katı yemek” gibi kategoriler altında gsterilemeyen (*ekmek, bal, yoğurt, yumurta* vb.) kelimeler “diğer besinler” olarak değerlendirilmiştir.

Eski Uygurcada mutfak kltri, yeme-ime kltri gibi ana konular iin bir giriş niteliğinde olan bu alışma; konunun ok ynl ve daha ayrıntılı ele alınması gerektiği hususunda da araştırmacılara ipuları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh, *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 2019.
- Akın, G, Gültekin, T ve Özkoçak, V., (2015). Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi. *Antropoloji Dergisi*, (30), 33-52.
- Akpınar, E., Kaya, F., (2017). Kutadgu Bilig'de Türk Yemek Adabı ve Kültürü. *Turkish Studies*, (12/21), 335-348.
- Alpargu, M. (2008). *12.Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü*. Bilgin, A ve Samancı, Ö. (Ed.). Türk Mutfağı, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Arat, R., R., (1991). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R., R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerde Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bakır, A. (2010). *Selçuklu Mutfak Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Sempozyum ve Konferanslar Serisi.
- Bang, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le muséon*, (44), 1-36.
- Bang, W, Gabain A. (1929). Türkische Turfan-Texte I. *Verlag der Akademie der Wissenschaften*.
- Bang, W., Gabain. A. V. (1929). Türkische Turfan-Texte II Manichaica. *Verlag der Akademie der Wissenschaften*.
- Bang, W., Gabain. A. V. (1930). *Türkische Turfan-Texte III Der Große Hymnus auf Mani*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W., Gabain. A. V. (1930). *Türkische Turfan-Texte IV Ein neues Uigurischen Sündenbekenntnis*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W., Gabain, A. V. (1931). *Türkische Turfan-Texte V Aus Buddhistischen Schriften*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W., Gabain, A. V. (1931). *Türkische Turfan-Texte VI*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W., Gabain. A. V., Rachmati. G. R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Banguoğlu, T. (1964). Eski Türkçe Üzerine. *TDAY-Belleten*, (12), 77-84.
- Barutçu, F. S. (1987). *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi* (Yayın No.) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

- Barutçu Özönder, S. F. (1998). *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Batur, C. (1982). Uygur Türklerinde Yeme Usulü ve Yemek Araçları. *Erciyes Dergisi*, (48), 15.
- Bekçi, S., (2002). *Eski Türklerde Yemek Kültürü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bilgin, A. (2004). *Osmanlı Saray Mutfağı*. Martı Kitap.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaean Texts, III: Ecclesiastical Texts. Texts, Translations, Commentary*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth*. Oxford At The Clarendon Press.
- Csató, E., A. Vovin, A, (Ed.). (2022). *The Northwest Karaim Lord's*. Historical Linguistics and Philology of Central Asia, 15-29.
- Çakır, M. (2009). Destinasyon Pazarlamasında Gastronominin Rolü. *TÜROFED*, (30), 48-50.
- Çetin E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap Berlin Bilimleri Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin-Çeviri- Açıklamalar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap Berlin Bilimlerindeki Metin Parçaları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2005). Divanü Lügati't-Türk'teki Yiyecek- İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 85-200.
- Dai, M. (2015). *Unwritten Yarlîy in the Old Uigur Administrative Orders*. Studies in the Humanities.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*. Kesit Yayınları.
- Demirgül, F. (2018). Çadırdan Saraya Türk Mutfağı. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, (c.3, no.1), 105-125.
- Dilaver Yıldırım, K. (2020). *Memlük- Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı İncelemesi: Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler* (Yayımlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, İ. (2010). *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri. Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A., B., Akkoyunlu, Z. (2019). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eryılmaz, L. (2009). *Yemek Pişirme Temel Metot ve Uygulamalı Beslenme Yemek Görgü Kuralları*. Remzi Kitapevi.
- Freedman, P., (2008). *Yemek Damak Tadının Tarihi*. Oğlak Yayınları.
- Gabain, A. V. (1954). *Türkische Turfan- Texte VIII Texte În Brähmischrift*. Akademie Verlag.
- Eren, S. (2007). Türk Mutfağı ve HACCP Sistemi; Mutfak Profesyonellerinin Haccp Bilgilerinin Ölçülmesi. *I. Ulusal Gastronomi Sempozyumu*, 4-5 Mayıs 2007, Antalya, 79-83.
- Gillespie, C. ve Cousins, J. A. (2001). *European Gastronomy into the 21st Century*. Burlington (USA), Butterworth- Heinemann.
- Gömeç, S. Y. (2016). Kök Türk Yazıtları ve Divan-ı Lugat-it Türk'te Yiyecek ve İçecek İsimleri. *Türkiyat Mecmuası*, (26/2), 187-195.
- Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güldemir, O. (2014). Orta Asya'dan Cumhuriyet Dönemine Türk Mutfağındaki Yemeklerin Değişimi: Yazılı Kaynaklar Üzerinden Bir Değerlendirme, *VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, 346-358.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: (Tarihi- Yaşayan Türk Lehçeleri (Şiveleri/Dilleri), Anadolu Ağzları ve Altay Dilleri ile Karşılaştırmalı) : (Etimolojik Sözlük Denemesi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürkan, M. (2010). *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gürsoy, D. (1995). *Yemek ve Yemekçiliğin Evrimi*. Sofra Yayınevi.
- Gürsoy, D. (2004). *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. Oğlak Yayıncılık.
- Hamilton, J. R. (2020). *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesi*. Korkut E. Birkan İ. (çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, A. (2010). *İnançların Gastronomi Üzerindeki Etkileri: Bodrum'daki Beş Yıldızlı Otellerin Mutfak Yöneticilerinin Görüşlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uşñışa Vijayā Dhārañī Sūtra*. (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Kaçalin, M. S. (2015). 'Liv 'aş,yemek' Üzerine'. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (108), 48-53.
- Kalkan, A., F. (2017). Divanü Lügati't-Türk'teki Mutfak Gereçleri, Naskali, E, G. (Ed.) *Mutfak Gereçleri Kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- Kara, G., Zeimne, P. (1977). *Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas, Tiefer Weg von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti, Berliner Turfantexte VIII*. Akademie-Verlag.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş-Metin-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kılıç, S. (2012). İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler. *Turkish Studies*, (2), 707-716.
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. ve Sarıışık, M. (2014). Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3), 191-210.
- Kivela, J. ve Crofts, J. C. (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. *Journal of Hospitality and Tourism Research* (30), 354-77.
- Laut J. P. (1986). *Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler*. Otto Harrassowitz.
- Laut J. P., Röhrbörn K. (1988). *Der Türkische Buddhismus in der Japanischen Forschung*. Otto Harrassowitz.
- Малов, С., Е. (1952). Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбурга. *ЗАПИСКИ института востоковедения АКАДЕМИИ НАУК СССР ЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ССС ДЕОИНГРАД*.
- Malov, S., E. (1952). *Documents ouïgours manuscrits de l'expédition de S F. O ldenbur*.
- Malov, S., E. (1932). *Uygurskie rukosipnie dokumanti ekspeditsii S.F. Oldenburga Zapiski İnstituta Vostokovedinya Akademii*, s.129-149.
- Maure, D. (1996). *Alttürkische Handschriften Teil 1 Dokumente in Brāhmī und Tibetische Schrift*. Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Memiş, E. ve Ersoy, Y. (2007). *Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri Zeki Dilek Z, Akbulut M, Arlı M, Özer Z, Gürses R, Karababa B(Ed.), 38.Icanas Tam Bildiri Metni* (s. 877-893), Ankara.
- Moriyasu, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters From the Eastern Silk Road. Berliner Turfantexte XLVI*. Brepols.
- Nadalyae, V. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazykoznanija.
- Neumann C.K., Faroqhi, S. (2006). *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*. Zeynep Yelçe(çev.), Kitap Yayınevi.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumiş Yaltrimis in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII*. Brepols.

- Orkun, H., N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) Suvarnaprabhâsasûtra*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizini.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, (Doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanıft Maniheist Uygurların Tövbe Duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özcan, Devrez, C. (2020). *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Köksav Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. Ötüken Yayınları.
- Rachmati, G.R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII Texte*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Rachmati, G.R. (1932). *Zue Heilkunde der Uiguren I*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Rachmati, G.R. (1932). *Zue Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, V. (1972). *Uigurisch Sprachdenkmäler*. Biblio Verlag.
- Richards, G. (2002). Tourism Gastronomy. İçinde A-M. Hjalager ve G. Richards (Editörler), *Gastronomy: and Essential Ingredient in Tourism Production and Consumption?* (3- 20) Londra, Routledge.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine Uigurische Totenmesse*. Akademie-Verlag.
- Röhrborn, K. (2022). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV*. Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (1996). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Harrassowitz Verlag.
- Samancı, Ö., (2020) Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yemek Kitapları, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, (31), 205-210.
- Saral, G. (2017). *16. Yüzyıl Divanlarında Mutfak Kültürü*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Sarı, İ. (2017). *Türklerde Yemek Kültürü*. Net Medya Yayıncılık.
- Sarıışık, M., Özbay, G. (2015). Gastronomi Turizmi Üzerine Bir Literatür İncelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, (26), 264-278.
- Savarin, J. A.(2022). *Lezzetin Fizyolojisi*. Oğlak Yayınları.
- Scarpato, R. (2000). *New Global Cuisine: the Perspective of Postmodern Gastronomy Studies*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Melbourne RMIT Üniversitesi.

- Sertkaya, O, F. (2014). Elma Kelimesinin Kökeni Üzerine, *Türk Dili Dergisi*, s. 63-66.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidarmakośabhāṣya*. Harrassowitz-verlag.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch Der Türkischen Sprache*. Kraków.
- Şen, S. (2019). Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), 1-21.
- Şen, S. (2017). *Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Kesit Yayınları.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Talas, M. (2005). Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri, *Türkiyat Araştırma Dergisi*, (18), 273-283.
- TDK (Türk Dil Kurumu) (2015). Genel Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin T. (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Öncü Kitap.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maitrisimit: Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tez, Z. (2012). *Lezzetin Tarihi*. Hayy Kitap.
- Tezcan, M. (2018). Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları. *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, 113-133.
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, (Doçentlik Tezi), Ankara.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toygar, K. (2007). Çadırdan Saraya Türk Mutfağı. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* (13), 114-118.
- Türkdoğan, O. (1997). *Etnik Sosyoloji*. Timaş Yayınları.
- Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç*. Dinazor Yayınevi.
- Uzunağaç, Ö. (2014). *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü* (Yayın No. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi], Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler*. Kesit Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2018) A Fragment of Old Uyghur Uṣṇīṣavijānāma-dhāraṇī from the Berlin Turfan Collection, *Erdem Yayınları*, (75), s. 223-250.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. Kesit Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

- Veli, H. (2022). *Eski Uygunlarda Yerleşik Yaşam Kültürü*, Ötüken Yayıncılık.
- Ver, M. (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire. Berliner Turfantexte XLIII*. Brepols.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Osaka University Press.
- Yaman, R. (1988). Türk Mutfağının Yabancı Yemek Kültürlerine Kıyasla Farklılığı. *Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını* (s.320).
- Yasheng, T. (2020). *Beş Dilli Sözlük ve Sözlük'teki Uygunlara Ait Yemek ve Mutfak Kültürü ile İlgili Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, T. (2012). Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Alet Eşya Adları. *Turkish Studies*, (7), 1229-1249.
- Yılmaz, M. F. (2006). *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü Lûgati't-Türk Mutfak Kültürü*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yiğitoğlu, Ö. (2011). *Köñül Tözün Ukıtdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi* (Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zieme, P. https://www.academia.edu/35467124/Zur_altuigurischen_Zwiebel (Erişim Tarihi 22.02.2023)
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berliner Turfantexte XIII*. Akademie-Verlag.
- Zeimne P., Kara G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch Naropas Lehre In Uigurischer Übersetzung*. Harrassowitz.
- Zieme, P. (2013), Fragmente Von Erzählungen, Sprichwörtern Und Reimsprüchen Aus Der Altuigurischen Zeit, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan*, (13), 473-496.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yarug Sudur. Vorworte und das Erste Buch Edition und Übersetzung der Alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. *Berliner Turfantexte XVIII*. Brepols.
- Zieme, P. (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, *Berliner Turfantexte XX*. Brepols.
- Zeime, P. (2015). *Magische Texte Des Uigurischen Buddhismus Berliner Turfantexte XXIII*. Brepols.
- Wilkens, J. (2001). *Die Drei Körper Des Buddha (Trikāya) Berliner Turfantexte XXI*. Brepols.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurische*. Akademie der Wissenschaften.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Emine Şeyma Polat
Yabancı Dili	İngilizce
Orcid Numarası	0000-0002-7178-889X
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Amasya 12 Haziran Lisesi
Lisans	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Mesleki Deneyim	
Akademik Çalışmalar	